Aleksander ŽIŽEK
Nancy M. WINGFIELD
Tamara SCHEER
Jernej KOMAC
Tjaša KONOVŠEK
David VIDMAR ČERU

CENA: 11 €

leto XXV, št. 2, 2018

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXV, št. 2, 2018

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXV, 2018, št. 2
ISSN 1318–2498

VSEBINA

Aleksander Žižek
Mi, lončarski mojstri in pomočniki v trgu Ljutomer **5**
WIR, TÖPFERMEISTER UND GESELLEN IM MARKT LJUTOMER

Nancy M. Wingfield
Bordelska drama v pozni cesarski Avstriji: Proces proti Regine Riehl **19**
A BROTHEL DRAMA IN LATE-IMPERIAL AUSTRIA: THE RIEHL TRIAL

Tamara Scheer
Na seksualni fronti
Beograd, Cetinje in Lublin pod avstroogrsko okupacijo v prvi svetovni vojni *36*
AN DER SEXFRONT: BELGRAD, CETINJE UND LUBLIN UNTER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHER BESATZUNGSMACHT IM ERSTEN WELTKRIEG

Jernej Komac
»Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?« **51**
O preskrbi v vsakdanjem življenju prebivalcev Bovškega v zaledju frontne linije v letih 1915-1917
„BRAVE MÄNNER, SOLLEN WIR EUCH ERDÄPFEL ODER POLENTA BRINGEN?“
Über die Versorgung und den Alltag der Bewohner in der Region Bovec im Hinterland der Frontlinie in den Jahren 1915 bis 1917

Tjaša Konovšek
AFŽ ali »absolutno 'ferderbana' ženska!« **62**
Morala in narodnoosvobodilno gibanje v času druge svetovne vojne
AFŽ (ANTIFASCHISTISCHE FRAUENFRONT) ODER „EINE ABSOLUT, VERDORBENE‘ FRAU!“
Die Moral und die Volksbefreiungsbewegung im Zweiten Weltkrieg

David Vidmar Čeru
»Bil je res vzoren učitelj, celo od Slomšeka čislan« **72**
Peter Musi in njegov vpliv na razvoj Šoštanja
„ER WAR EIN VORBILDLICHER LEHRER, ANGESEHEN SOGAR VON SLOMŠEK“
Peter Musi und sein Einfluss auf die Entwicklung von Šoštanj

Zapisi

Ivana Spasović
Slovenski dnevi Mihovila Tomandla **85**

S knjižne police

Julijana Visočnik
Kvintiljan za vse čase **95**

Marija Počivavšek
Slovenska freska pomanjkanja in lakote **99**

Franc Križnar
Weidtova notna izdaja samospevov, duetov, kvartetov in klavirske glasbe **100**

Aleksander Žižek
Stari, sam' tale Malgaj je bil pa hud! **102**

Blaž Javornik
Preplute domovine in vojne kontraadmirala Bubnova **103**

Urh Ferlež
Ciril Cesar, umetnik na poti v svetlobo **105**

Davor Mlinarič
Celjsko podzemlje **107**

Aleksander Žižek

Mi, lončarski mojstri in pomočniki v trgu Ljutomer

ŽIŽEK Aleksander, dr. zgod., arhivski svetnik, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje; aleksander.zizek@guest.arnes.si.

666.641:7.021.42 (497.4Ljutomer)(091)
738:7.021.42 (497.4Ljutomer)(091)

MI, LONČARSKI MOJSTRI IN POMOČNIKI V TRGU LJUTOMER

Ljutomerski lončarji so imeli obilo težav z vsiljivimi ormoškimi sosedi, ki so svoje cehovsko ozemlje in število vključenih delavnic (mojstrov) večkrat prebrisano razširili na škodo Ljutomerčanov, velikokrat pa je prišlo do sporov tudi zaradi prodaje izdelkov na sejmih in proščenjih – zlasti v okoliških krajih Sv. Tomažu, Sv. Miklavžu in na Kogu (pri Sv. Bolfenku), ki sta si jih lastila oba ceha. Verjetno je pri tem odigrala svojo vlogo tudi simbolična »teža« mestnega Ormoža proti »trškemu« Ljutomeru.

Ključne besede: ceh, lončarji, Ljutomer, Ferdinand II., Ormož

ŽIŽEK, Aleksander, PhD History, Archival Councillor, Historical Archives Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje; aleksander.zizek@guest.arnes.si.

666.641:7.021.42 (497.4Ljutomer)(091)
738:7.021.42 (497.4Ljutomer)(091)

WE, THE POTTERY MASTERS AND APPRENTICES IN THE MARKET TOWN OF LJUTOMER

Ljutomer potters frequently struggled with their nosy neighbors from Ormož, who had cleverly expanded their guild's territory on numerous occasions, including the number of shops (masters), to the detriment of their neighbors from Ljutomer. Conflicts between the two sides often erupted because of product sales at fairs and Kermesses – particularly in the neighboring settlements of Sv. Tomaž, Sv. Miklavž and Kog (at Sv. Bolfenk), which both guilds claimed belonged to them. The symbolic "weight" of the town of Ormož against that of the market town of Ljutomer also played a role in their kerfuffle.

Key words: guild, potters, Ljutomer, Ferdinand II, Ormož

Lončarstvo[1] je obrt, ki je bila zlasti v obdobju pred množično uporabo kovinske (bakrene, kositrne ali emajlirane) ter steklene posode zelo razširjena tudi na Štajerskem, čeprav lončarske (in pečarske) izdelke srečujemo v plemiških, meščanskih in kmečkih bivališčih še dolgo po tem. Obrt je bila izrazito vezana na prostor in njegove danosti, saj je lokacijo delavnic pogojevala bližina nahajališč primerne gline, ki je pri nas ni primanjkovalo. Prav zaradi naštetega so se v štajerskih mestih in trgih med prvimi (večinoma pekovskimi in mesarskimi) oblikovali prav lončarski cehi, ki so bdeli nad oskrbo svojih sotržanov in someščanov s primerno (varno, neoporečno) posodo in drugimi lončarskimi izdelki ter povezovali domače mojstre v boju s tujo, predvsem nelojalno (šušmarsko) konkurenco.

Glede Celja, Maribora in Ljutomera bi veljalo, da so začetki cehovskega organiziranja lončarjev povezani z nadvojvodo Ferdinandom II.[2] – prav on je namreč potrdil oziroma podelil prva cehovska pravila tamkajšnjih lončarjev.[3] Mariborčani so takšna pravila dobili leta 1602, Celjani 1605,[4] pri ljutomerskih lončarjih pa je stvar potekala preko graških kolegov, oziroma njihove »glavne skladnice« (ceha). 1. junija[5] 1604 je le-ta namreč svojim ljutomerskim kolegom izdala overjen prepis 17. septembra 1602 podeljenih cehovskih pravil graških (in drugih štajerskih) lončarjev nadvojvode Ferdinanda II., privzeli pa so tudi zaščitni patent istega vladarja z dne 12. maja 1603.[6] Kasneje so ljutomerska lončarska pravila potrdili še: Ferdinand III. (3. novembra 1645), Leopold I. (23. avgusta 1660 in 15. decembra 1691), Karel VI. (15. julija 1713) ter Marija Terezija (16. avgusta 1746).[7]

Prav na zadnjo – terezijansko potrditev, se verjetno nanaša zanimiv dopis nekega dr. Wildonerja iz Gradca, datiran 3. 11. 1745,[8] ki se je, skupaj s prepisom pravil, ohranil v svežnju spisov ljutomerskega lončarskega ceha. Pisec – glede na kontekst lahko domnevamo, da je šlo za pravnika, sporoča, da bo na naslednji »vladni seji« (*Regirungs Session*) predstavil poročilo o ljutomerskih padarjih, zaradi »upora« (*tempore rebellionis*)[9] pa (še) ni prišlo do potrditve cehovskih pravil kovačev in lončarjev, kar bo zgolj formalnost, kljub temu pa bo za to treba plačati »nekaj sto goldinarjev« (*einige hundert gulden*).

Pri potrjevanju svojih pravil cehi seveda niso gledali na stroške in so se večinoma potrudili, da so čimprej pridobili potrditev vsakega novega monarha oziroma deželnega kneza.

Vera

Skladno s splošno prakso sestave cehovskih pravil se tudi ljutomerski lončarski red začne s petimi členi o verskih dolžnostih članov.

»Prvič smo se mi, lončarski mojstri in pomočniki v trgu Ljutomer soglasno odločili, da bomo na praznik svetega rešnjega telesa ali telovo priredili procesijo z našimi lastnimi banderi, kakor je bilo že od nekdaj v navadi, pa tudi, da bomo na procesijo z naznanilom in razglasom povabili mojstre in pomočnike, ki stanujejo na vsem območju deželskega sodišča. Mojster ali pomočnik, ki brez opravičenega razloga [na to procesijo] *ne pride in se ne prikaže, plača bratovščini tu, v Ljutomeru, za kazen 1 goldi-*

1 *Žižek, 281-310.*

2 *Ferdinand II. Habsburški (1578-1637) je od leta 1595 je samostojno vladal Notranji Avstriji, leta 1617 je postal češki (s prekinitvijo v letih 1619/20) in leta 1618 ogrski kralj, od leta 1619 je bil cesar Svetega rimskega cesarstva.*

3 *Glede na isti čas nastanka ter istega podeljevalca je pričakovano tudi ujemanje večine določil vseh treh omenjenih cehovskih redov.*

4 *Žižek, 281.*

5 *»V petek pred nedeljo svete trojice«. Kovačič je začetke ljutomerskega lončarskega ceha opisal takole: »Dovoljenje, da se smejo združiti v podzadrugo, je dal ljutomerskim lončarjem nadvojvoda Ferdinand II. dne 7. septembra 1602, zaščitni patent s pravili pa jim je dal isti vladar dne 12. maja 1603.« Iz zapisanega izhaja, da je imel ljutomerski ceh status »četrtne« skladnice (Viertellade). Kovačič, 168.*

6 *Pravila ljutomerskega lončarskega ceha hranijo v Pokrajinskem arhivu Maribor in so del konvoluta s signaturo SI_PAM/0004/010/00026 Lončarji v trgu Ljutomer. Za informacijo o tem viru se zahvaljujem kolegici Mojci Horvat iz Pokrajinskega arhiva Maribor, ki mi je nesebično pomagala tudi pri izboru dopolnilnega gradiva in slikovnih prilog iz Zbirke fotografij in razglednic (SI_PAM/1693/004) Pokrajinskega arhiva Maribor, kjer so mi prijazno dovolili objavo razglednic krajev, ki jih obravnavam v svojem članku.*

7 *Kovačič, 168.*

8 *Dr. Wildonerja omenja kot zastopnika trga Ljutomer v Gradcu tudi Kovačič. SI_PAM/0004/010/00026. Lončarji v trgu Ljutomer (razni spisi).*

9 *Verjetno so s tem mislili nasledstveno vojno, ki je v letih 1741-1748 zaposlovala vladarico Marijo Terezijo in njeno upravo.*

Ormož leta 1899 *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/203_00001)*

nar (mojster) in ½ goldinarja (pomočnik).« O osrednji vlogi telovega kot glavnega praznika cehovsko organiziranih rokodelcev ni dvoma – seveda srečamo isto določilo (z zagroženima globama vred) tudi v mariborskih in celjskih pravilih.

»Drugič; želimo tudi, da v naši bratovščini, v vsej deželi Štajerski posvečujejo in slavijo dan svetega Florijana in na ta dan vsako leto v župnijski cerkvi plačajo péto mašo zadušnico in prižgejo dvanajst sveč v tolažbo in pomoč vernim dušam vseh bratov in sester, ki so že ali še bodo umrli, ter vsem drugim.« Svetega Florijana, ki goduje 4. maja, so kot zavetnika pred požarom in glavnega zaščitnika lončarjev slavili tudi v Mariboru in Celju.

»Tretjič; hočemo, da se v naši bratovščini spoštuje in slavi našega izbranega svetnika svetega Miklavža s péto mašo, pri kateri morata pomočniški starešini cehmojstru pomagati postaviti in prižgati sveče.« Svetega Miklavža je kot sozavetnika moč srečati tudi v mariborskih in celjskih pravilih, v Mariboru in Ljutomeru pa kot sozavetnico omenjajo še sveto Barbaro (v ljutomerskem primeru v uvodu podelitve). Miklavžev god 6. decembra je bil povezan s prvo podelitvijo lončarskih pravil.

Pred stiskaškimi mojstri in pomočniki so se zavarovali z določilom: *»ravno tako morajo (četrtič) mojstri in pomočniki na omenjena dva praznika pri maši darovati najmanj 1 krajcar. Kdorkoli bi se temu neopravičeno izmaknil, plača pol funta voska kazni.«*[10]

Z »voščeno« globo so kaznovali tudi preklinjevalce: *»Petič; katerikoli mojster ali pomočnik po nemarnem izgovarja božje ali imena svetnikov, preklinja ali se roga, plača ob odkritju (prijavi) en funt voska,«* kar je bilo primerljivo z Mariborčani, Ptujčani in Celjani, ki pa so morali nepoboljšljive preklinjevalce po tretjem neuspelem opozorilu naznaniti gosposki.[11]

[10] *Globe, izražene v vosku, so bile glavna sankcija za kršitev cehovskih pravil – z vezavo globe na neko predstavljivo in potrebno dobrino (svečava, dar cerkvi) si je zakonodajalec prihranil inflacijske popravke višine glob. Vseeno pa so v nekaterih cehovskih redih – tudi v tem primeru, navedli preračun vrednosti globe v denar: »57. Če je mojster ali pomočnik kaznovan, pa voska ne more dati ali sploh ne dobiti, mora za funt voska plačati v skladnico 20 krajcarjev.«*

[11] *Žižek, 283.*

Ljutomer okoli leta 1905 *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/168_00003)*

Poslednje dejanje krščanskega usmiljenja v svetu cehovske obrti je bilo spremstvo kolega na zadnji poti, zato so za tiste mojstre ali pomočnike, ki se brez opravičenega vzroka niso odzvali cehmojstrovemu vabilu na pogreb sočlana ceha, predpisali globo 1 funt voska.[12]

Regulacija obrti in prodaje izdelkov

V nadaljevanju reda so prišli na vrsto členi, ki so se dotikali obrti in s katerimi naj bi omogočili, da *»poslej v trgu Ljutomer in okolici, v vsem deželskem sodišču ne lončari nihče, ki se ni pravilno in zadostno izučil, nima pisnih dokazil – rojstnega in učnega pisma, ter ni izdelal omenjenih pet mojstrskih izdelkov*[13] *in nato od častivrednega trškega sveta ni dobil tržanstva ter po svojih možnostih – ne da bi ga preveč obremenjevali, pogostil mojstrov, nato pa sodniku za njegove potrebe za začetek svojega mojstrstva podaril šestdeset kosov velike in male kuhinjske posode.«*[14] Zlasti določilo o obdarovanju trškega sodnika (župana) je precej specifično, a vključeno v vse štajerske lončarske rede.[15] Omembo sodnika oziroma župana v povezavi z mojstrskimi izdelki srečamo tudi pri kovačih, kjer je moral novopečeni mojster gospodu ali sodniku podkovati konja.[16] Novopečeni mojster je moral vsakemu trškemu revežu v špitalu dati po 4 denariče (pfenige), šele nato je *»lahko uživa*[l] *iste pravice, kakor vsi pošteni mojstri našega ceha.«*[17]

»Noben neporočen pomočnik v trgu Ljutomer in v okolici, v vsem deželskem sodišču, ni smel na malo ali veliko (samostojno) izvajati obrti,«[18] prošnja za podelitev mojstrstva pa ga je stala *»dva funta denar-*

12 *55. člen.*

13 *Velikega dvodelnega glaziranega lonca s pokrovko in z izlivkom, vrča za trideset četrtink, dimniškega pokrova (»gumba«) ter pečnice.*

14 *6. člen.*

15 *Sodnik naj bi novega mojstra in njegove kolege zato »bolje varoval«. Žižek, 291.*

16 *Žižek, 360.*

17 *Ljutomer je špital v 17. st. sicer že imel, 1674 pa so ga preselili v namensko grajeno poslopje. Več zapletov v naslednjih desetletjih je prineslo iskanje parcele in gradnja novega špitala. V začetku je špital oskrboval po 12 revežev na dan. Kovačič, 90, 91.*

18 *7. člen.*

ja in štiri funte voska«. Mojstrske izdelke so morali pregledati cehmojster in drugi mojstri, nato pa je moral plačati še štiri funte voska.[19] Sinovi ljutomerskih lončarjev, ki so hoteli postati mojstri, so bili oproščeni drugih zahtev – izdelati so morali le mojstrske izdelke in plačati pojedino, kakor je bilo zapisano tudi v celjskih pravilih, kjer pa so zahtevali od takega kandidata tudi 4 funte voska.[20] Če mojstrova vdova za drugega moža ni vzela katerega izmed ljutomerskih mojstrskih sinov, je le-ta plačal prav toliko, kakor katerikoli drug tujec, ki je hotel postati mojster.[21]

Z določilom o obveznem dveletnem potovanju so hoteli tudi ljutomerski lončarji doseči, da kandidat *»kaj izkusi in se nauči«*, preden se ustali v lastni delavnici.[22]

Glavna pristojbina lončarskih mojstrov je bila kvatrni prispevek, ki je v Ljutomeru (podobno kakor drugod) znašal 1 šiling.[23]

Razen za mojstrske sinove je bil seveda precej večji izziv od izdelave mojstrskih izdelkov iskanje primerne delavnice in dodelitev obrtne pravice. Do nje se je dalo priti s poroko (z lončarjevo vdovo ali hčerko – če ni bilo moškega dediča obrti), z nakupom nepremičnine z nanjo vezano obrtno pravico (t. im. »radicirana« oziroma »realna obrt«) ali s prošnjo za podelitev osebne obrtne pravice – to je z odmiranjem cehov postal vedno bolj razširjen način.

V nedatirani fasiji (popisu) hiš[24] najdemo med 105 lastniki hiš v trgu Ljutomer – med njimi je bilo tudi 27 tržanov (*Bürger/in*) in 19 kajžarjev – štiri lončarje: Jožefa Štuheca, Adama Shutza, Hansa Gansterja, ki je sicer naveden kot opekar (*ein Ziegler*) ter Simona Topoloffa.

Za Ljutomer imamo na voljo še sicer nedatiran seznam kupljivih lončarskih jusov – njihovi nosilci so bili v času nastanka dokumenta Jožef Štuhec, Alojz Štuhec in Mihael Karba.[25]

Tudi v ljutomerska pravila so zapisali prepoved ustanavljanja novih lončarskih delavnic na deželi.[26] Stare delavnice so sicer lahko ostale, novih podeželskih »mojstrov« pa niso nameravali vključevati v ceh.

Znano in razširjeno določilo o prodaji lončarskih izdelkov srečamo tudi tu: nihče izmed ljutomerskih lončarjev ni smel prodajati *»na netržne dni ali na tedenskem sejmu, če ta pade na Marijin praznik ali god katerega izmed dvanajstih apostolov, ampak samo na tedenskih sejmih in običajnih proščenjih,«*[27] sicer je plačal 2 funta voska – enaka globa je bila predpisana tudi za žganje loncev na zapovedan praznik.[28]

Z zanimivo natančnostjo so se lončarji lotevali tudi organizacije prodaje izdelkov na sejmu: *»Naj imajo tudi poslej najstarejši domači mojstri drug za drugim svoje stojnice zgoraj na trgu; če pridejo sém tujci z lončevino, naj prodajajo ob nas, ampak čisto spodaj, pod nami.«*[29] Seznam pobrane stojnine na trgu v Ljutomeru z dne 18. 12. 1804[30] med ostalimi prodajalci navaja tri lončarje,[31] od katerih so pobrali po 3 krajcarje stojnine, kar je bil povsem povprečen znesek, precej nižji od tistega, ki so ga plačali glažarji, glavnikarji, žebljarji, vrvičarji, urarji, čižmarji (*Zysmenmacher*), krojači, jermenarji ali »Kočevarji« (*Gotscheer*; kramarji), ki so plačevali po 6 krajcarjev, da ne omenjam usnjarjev, krznarjev, kocarjev ali

19 *8. člen.*
20 *10. člen; Žižek, 290.*
21 *Prav tam.*
22 *11. člen; Žižek, 290.*
23 *9. člen. Žižek, 286. 1 goldinar = 8 šilingov, 1 šiling = 7 1/2 krajcarjev. ES 2; »Denar« (S. Vilfan), str. 232.*
24 *Fassions Tabella deren unter obbememlten Marckht mit und ohne Acker befindlichen samentlichen bewohnten Häusern. SI_PAM/0004/001/002/00001_00016, nedat.*
25 *SI_PAM/0004/010_00002. Verzeichniß der in der hiesiger Marktgemeinde verkäuflichen nicht radizirten Gewerbe. Seznam prosto odsvojljivih obrti v Ljutomeru, nedat.*
26 *Dvanajstič; poslej naj v vsej deželi Štajerski ne bo nobene (nove) delavnice ali mojstra izven mest in trgov, stare delavnice po vaseh pa še lahko ostanejo.*
27 *15. člen. Ljutomerski tedenski sejem je bil sprva v nedeljo, kar je jezilo zlasti mestnega župnika, ker je tržane bolj mikala sejemska ponudba, kakor božja beseda..... še zlasti, če je bil pridigar slab. Kovačič, 154.*
28 *16. člen.*
29 *17. člen. Kršilcu vrstnega reda stojnic je grozilo plačilo 3 funtov voska. V 19. členu pravil so prihode in trgovanje tujih lončarjev v Ljutomeru omejili zgolj na običajna proščenja.*
30 *SI_PAM/0004/005/00001.*
31 *3 Häftlmacher á 3 x.....9 x. Prav tam.*

klobučarjev, ki jih je prodaja na sejmu ali proščenju v Ljutomeru stala po 12 krajcarjev.

S prodajo svojih izdelkov so se lahko ukvarjali le lončarji, njihovi pomočniki in domači, saj jim je v nasprotnem primeru grozila globa 3 funtov voska,[32] še višjo globo – 6 funtov voska, pa bi plačal lončar za prodajo posrednikom *(»kramarjem, krošnjarjem ali šušmarjem«)*.[33]

S prihodom na sejem ali proščenje ter pravilno razvrstitvijo pa se obveznosti lončarja (prodajalca) nikakor niso končale – že ob izdelavi je moral skrbeti zlasti za pravilno in zadostno žganje lončene posode, saj so jo pred prodajo pregledali cehmojstri, ki so vso neprimerno posodo izločili, pobrali in odnesli v špital(!).[34] Lončarsko delo je namreč sestavljeno iz treh glavnih opravil: kopanja in priprave gline, oblikovanja izdelkov na kolovratu (kolesu) in žganja. Pri pripravi gline so lončarji zaposlili predvsem vajence in pomočnike – zlasti vajenci so gnetli, tolkli, močili in čistili glino kamenja in drugih primesi, ki bi lahko med žganjem povzročili pokanje izdelkov. Iz prečiščene gline so nato izdelovali lončarske izdelke. Lončar je pripravljeno glino razdelil na manjše kepe, ki jih je potem na kolesu oblikoval v različno posodje. Za preprosto krasitev izdelkov so uporabljali kolesce z vzorcem, ki so ga vodili ob steni posode, nožičke za vrezovanje in vtiskovanje vzorcev, izdelke pa so lahko tudi obarvali z oblivanjem ali čopičem. Dokončno obliko in zaželene lastnosti (neprepustnost, obliko, barvo) so polizdelki dobili šele po sušenju in dvakratnem žganju na 1000°C.

V cehovskem redu so sklenili obračunati tudi z nelončarji (krošnjarji), ki so prodajali po hišah – *»kogarkoli bi pri tem dobili […], temu naj odvzamejo lončevino in vse, kar ima pri sebi. Dve tretjini tega pripadeta sodišču, tretjina pa tistemu, ki je stvari odvzel. Če se zgodi, da takšne klateže, ki na malo ali veliko trgujejo z lončevino, dobi deželni profos,*[35] *naj krošnjarjem to lončevino odvzame.«*[36]

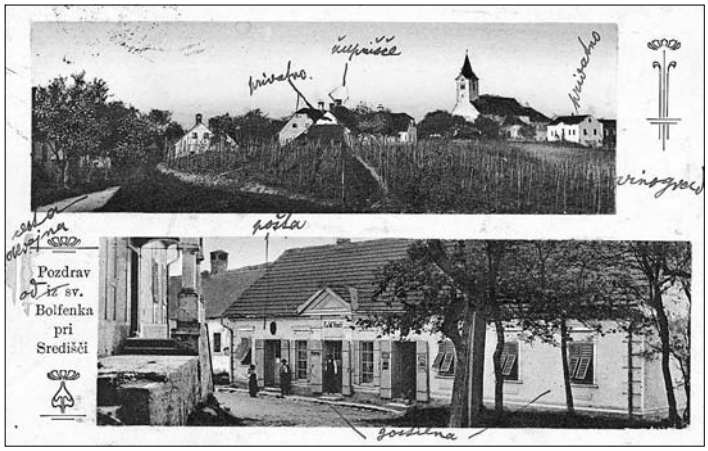
Ljutomerski lončarji so svojim sotržanom tudi sicer omejili pravico do izbire, saj *»nobenemu tujemu mojstru ali pomočniku v trgu Ljutomer ni* [bilo] *dovoljeno opravljati dela, ki ga lahko za primerno plačilo vsakomur opravimo mi; izjema je delo, ki ga mi ne znamo opraviti – tega ne bomo ovirali nikomur.«* Sicer pa bi domači lončarski ceh zaslužil tudi *»če bi si kdo drznil delati tukaj«*, saj bi ob odkritju pol takega zaslužka pripadlo cehu pol pa sodišču.[37]

Kakor vsi drugi cehovsko organizirani obrtniki, so tudi ljutomerski lončarji strogo kontrolirali svoje kolege. »*Noben mojster drugemu* [ni] *sme*[l] *preprečiti, da v delavnico dobi dobro glino, da sta vsem zagotovljena dober material in delo.«* Kršilcu je ob odkritju grozila globa 10 funtov voska, lahko pa sta ga kaznovala še sodišče in oblast (gosposka).[38] Prav tako mojster, razen na običajnih proščenjih, ni smel drugemu konkurirati z delom ali izročanjem dela. Kršilcu so lončevino in delo odvzeli ter razdelili med sodišče in ceh.[39] Zelo strogo so kaznovali tudi nepošteno prevzemanje že dogovorjenega dela svojemu somojstru. Za ta prekršek je kršilec ob odkritju plačal za kazen v skladnico polovico zaslužka,[40] z dvema funtoma voska pa so kaznovali tistega lončarja, ki je drugemu speljal kupca na sejmu ali proščenju.[41] 4 funte voska je moral plačati tisti lončarski mojster ali pomočnik, ki je skrivaj kopiral tuj kalup.[42]

Vajenci

Glede na določilo o učni dobi bi pomislili, da so mojstri pogosto krajšali učna leta svojih vajencev, da so jih lahko zaposlovali s hitrejšim tempom (in služili z učninami): *»Vsak vajenec naj se uči obrti tri cela leta zaporedoma ter s svojim telesom služi in se uči. Brez popolnoma opravljenega triletnega uka noben vajenec ne more biti oproščen. Mojster, ki bi svojega vajenca odpustil prej, ne more veljati za člana ceha, ampak mu morajo mojstri in pomočniki prepovedati in onemogočiti delo.«*[43] Sprejeme in odpuste ljutomerskih lončarskih vajencev so morali

[32] *22. člen.*
[33] *21. člen.*
[34] *18. člen. Tovrstna določila (»darilo« špitalu) so bila običajna v vseh lončarskih redih.*
[35] *Vojaški ječar, krvnik.*
[36] *23. člen.*
[37] *20. člen.*
[38] *24. člen. Prim.: Žižek, 305.*
[39] *25. člen.*
[40] *29. člen.*
[41] *54. člen.*
[42] *Izdelek, znak. 30. člen.*
[43] *13. člen.*

Kog okoli leta 1910 *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/127_00001)*

brezpogojno opraviti v Ljutomeru, *»pred častivrednim cehom in odprto skrinjo,«* mojster in vajenec sta obakrat morala *»skupaj cehu plačati en tolar«*,[44] vajenec pa je moral biti zakonskega rojstva.[45]

Kakor drugod, je tudi med ljutomerskimi lončarji včasih prišlo do nesoglasij med mojstri in vajenci. Naš primer je iz leta 1850.[46] Vajenec lončarja Janeza Kranjca iz Zgornjega Kamenščaka je zbežal k ljutomerskemu lončarju Alojzu Štuhecu. Kranjc se je pritožil pri županu Kornpichlu, ta pa je vajenca in Štuheca že dvakrat neuspešno poklical k sebi. Vajenec bi se namreč moral vrniti h Kranjcu, ker ga Štuhec nikakor ni smel vzeti v uk. Obupani Kornpichl je v dopisu okrajno glavarstvo zaprosil, naj disciplinira neposlušnega Štuheca in pobeglega vajenca. Glede na leto nastanka dokumenta, lahko v uspeh te prošnje močno dvomimo.

Pomočniki

Glavno delovno silo večjih lončarskih delavnic so tvorili pomočniki – zlasti potujoči, ki so se zaposlili za nekaj tednov, mesecev ali celo let, preden so odrinili naprej ali se ustalili kot mojstri. Zanje je bil v vseh cehih natančno predpisan postopek sprejema, da se mladeniči niso mogli brezciljno potikati naokrog ter samostojno iskati zaposlitve, s čemer bi lahko porušili enakopravnost cehovskih mojstrov.

Vsak potujoči pomočnik, ki je želel delati v Ljutomeru, je moral povprašati po »očetu«,[47] kjer je dobil prenočišče. Nato je moral »oče« poslati pomočnika k mojstrom, ki so potrebovali pomočnika, pri čemer nihče izmed njih ni dobil drugega pomočnika, dokler niso imeli vsi mojstri po enega, razen če mojster za pomočnika ne bi imel prenočišča – v tem primeru so jih lahko drugi zaposlili, kolikor so hoteli. Noben pomočnik se – razen v prvih osmih dneh potovanja, ni smel naseliti, kjer bi hotel. Za kršilca tega določila je bila zagrožena globa 3 funte voska.[48]

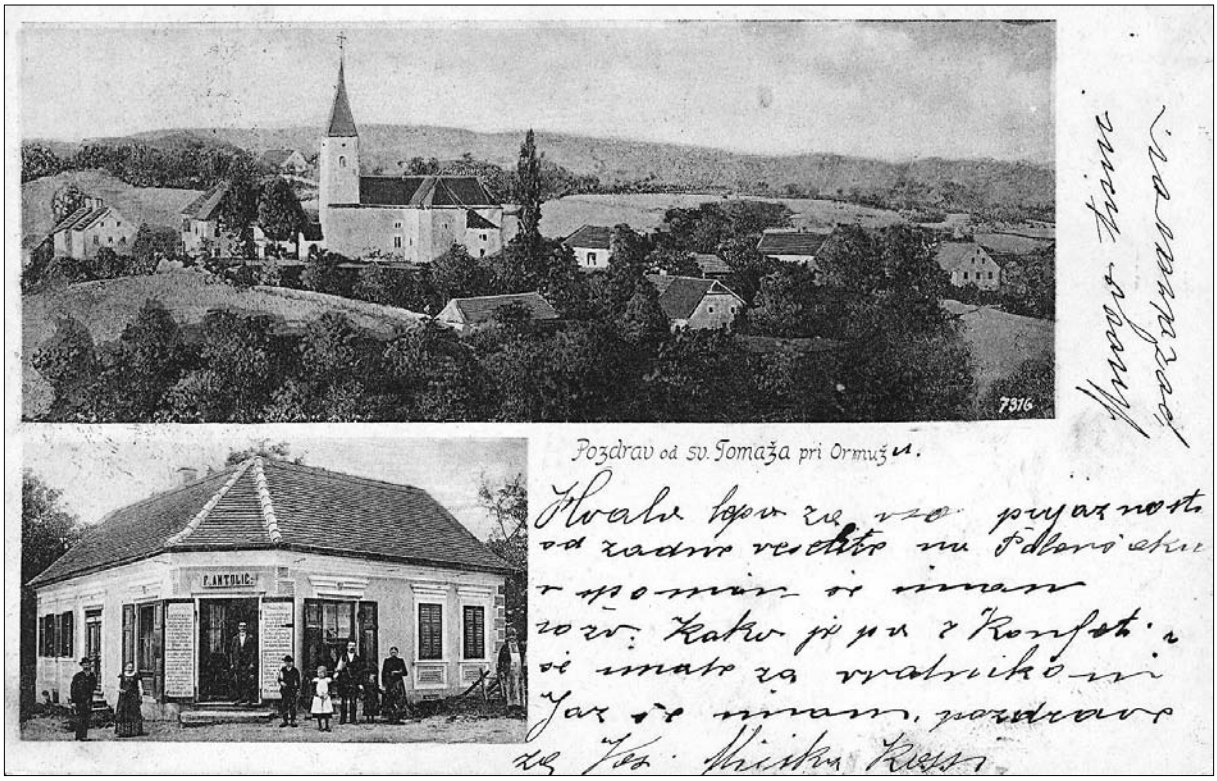
Z birokratizacijo družbe od druge polovice 18. st. dalje so postale poti potujočih pomočnikov »vidne« tudi v spisih lokalnih oblastev. Tako se je 23. 10. 1837 v Ljutomeru pri lončarju Janezu za eno leto zaposlil Filip Obran – samski, sedemnajstletni lončarski pomočnik iz Pršetincev.[49]

Z globo 4 funtov voska so kaznovali nagovarjanje tujih pomočnikov, naj zapustijo svojega mojstra – ne glede na to, ali je to storil mojster ali pomočnik.[50]

Delovnik pomočnikov je trajal od *»petih dopoldne«* do *»sedme ure popoldne«,* vsakemu pomočniku pa je pripadalo 24 krajcarjev tedenske plače.[51]

Pomočniki so bili lahko plačani tudi po učinku (od izdelkov, na akord), a le, če so na teden naredili izdelke v vrednosti vsaj polovične tedenske plače (12 krajcarjev) – v nasprotnem primeru jim mojster ni bil dolžan dati nič.[52] Pomočniku, ki je delal na akord, je pripadalo na teden tudi 18 pfenigov za vino.[53] Sestavni del ljutomerskih, pa tudi ostalih lončarskih cehovskih pravil, je tudi seznam in cenik posameznih izdelkov,[54] ki so jih izdelovali

[44] *2 goldinarja.*
[45] *14. člen.*
[46] *Dopis ljutomerskega župana Jožefa Kornpichla okrajnemu glavarstvu 13. 8. 1850. SI_PAM/0004/010/00026.*
[47] *Skrbnik cehovskega prenočišča (gostišča).*
[48] *27. člen.*
[49] *Vidirungs und Meldungs Protokoll allen im Markte Luttenberg durch- und abreisenden Individuen von 18ten Oktobris 1837 bis 18ten April 1838. SI_PAM/0004/012/00001.*
[50] *28. člen.*
[51] *31. člen.*
[52] *36. člen.*
[53] *34. člen.*
[54] *32. člen.*

Sv. Tomaž okoli leta 1900 *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/384_00001)*

tedanji lončarji, danes pa nam nudijo predvsem vpogled v bivalno kulturo tedanjih kmetov, tržanov in meščanov.[55]

Pomočnik, ki je brez potrebe delal na zapovedan praznik, je plačal za kazen 1 funt voska,[56] če je med delovnikom skrivaj odšel iz delavnice, pa so ga oglobili z 2 funtoma voska.[57]

Tudi pomočniki ljutomerskih lončarjev so morali cehu plačevati tedensko »članarino« – vsako nedeljo so jim pobrali po 1 pfenig, v ceh pa se je moral vključiti tudi vsak potujoči pomočnik, če se je zaposlil za več kakor 14 dni in pred tem poravnal 4 krajcarje vpisnine, prebrati pa so mu morali cehovski red.[58]

Ves tako zbran denar so morali polagati v pušico (skrinjo), ki je imela dve ključavnici, vlogo ključarjev pa sta opravljali dve pomočniški starešini – stari in mladi (*Alt-* in *Junggesell*), ki sta imela vsak svoj ključ. Iz pušice so lahko vzeli denar samo v navzočnosti, z vednostjo in dovoljenjem »očeta«.[59]

Cehovski denar, ki je pritekal iz različnih virov (od vpisnin, učnin, letnih in tedenskih pristojbin, glob) je bil namenjen za plačilo verskih izdatkov (maš), delovanja ceha (administrativni stroški, jed,

[55] *Omenjeni izdelki in cene so bili skupni vsem obravnavanim lončarjem. Od 100 glaziranih loncev je pomočnik dobil 5 krajcarjev, od enega velikega lonca z dvema ročajema 1 pfenig, od 100 belih loncev 1 šiling, od 100 belih vrčkov z izlivkom 10 krajcarjev, od 100 belih vrčkov za četrtinko ali polič 6 krajcarjev. Od gladkega vrča za vino 1 šiling. Od 100 poročnih vrčkov 12 krajcarjev. Od 100 ponev za ribe z izlivkom 1 šiling. Od 10 ponev na nožicah 1 krajcar. Od 8 handt pöckhen 1 krajcar. Od 100 skled s kolesa 8 krajcarjev in od enega portetten geindl (steindl?) 1 pfenig. Od ene poročne pušice 1 pfenig. Od ene geluet[en] ponve 1 pfenig. Od enega pekača za kruh 1 pfenig. Od 100 pokrovk 3 krajcarje, od 100 zbitih pečnic 12 krajcarjev. Od izdelave enega vogala peči 1 pfenig. Dalje, od funta položenih pečnic 12 krajcarjev. Od ½ funta talnih ploščic 12 krajcarjev. V 33. členu so obdelali še pečarske izdelke: Pomočnik, ki je delal na akord in postavil dobro, glazirano peč, sestavljeno iz več kakor 80 delov, je dobil 8 krajcarjev. Za krpanje je od ene nove vgrajene pečnice dobil 1 pfenig in od krpanja z eno staro pečnico 1/3 pfeniga. Če je pomočnik postavil peč, s katero gospodar in mojster nista bila zadovoljna, mu mojster ni bil dolžan plačati ničesar.*

[56] *35. člen.*

[57] *46. člen.*

[58] *37. člen.*

[59] *38. člen.*

pijača) in predvsem za raznovrstne potrebe in podpore članstvu. Tudi za lončarje je namreč veljalo, da so »*mojstru ali pomočniku,* [ki je] *zbolel in celo obubožal ter z lastnim delom* [ni] *mogel preživeti,*« namenili denarno podporo, ki pa jo je moral, ko si je opomogel, »*pošteno vrniti in poplačati*«.[60]

Etika in morala članov ceha

Glavno poslanstvo cehov je bilo – poleg skrbi za vero in pobožnost članstva ter napredek stroke, tudi reguliranje medsebojnih odnosov in skrb za javno ter osebno moralo. Določila s tega področja se dotikajo zakonskega življenja, zmernosti v popivanju, iger na srečo ter spoštljivih in moralnih odnosov tako med člani ceha kakor tudi članov z »zunanjimi«. V sklop moralističnih členov lahko uvrstimo tudi naslednje določilo:[61] Mojstru, ki je »*v jezi*« zapustil svojo ženo »*in se preseli*[l]*, da bi se ustalil drugje*«, je bilo treba odvzeti obrt, dokler se ni vrnil k svoji ženi – šele nato je lahko spet opravljal obrt, v skladnico pa je moral plačati deset funtov voska, lahko pa ga je kaznovalo še sodišče. 40. člen ljutomerskih lončarskih pravil je z grožnjo 3 krajcarjev kazni pomočnikom prepovedoval medsebojne igre za denar ali celo le njihovo gledanje, če početja tak opazovalec ne bi prijavil.[62] Slabo se je godilo tudi premalo vzdržljivim pivcem, saj je vsak »*mojster ali pomočnik, ki … se* [je] *tako upijanil, da* [je] *nespodobno bruhal, plača*[l] *za kazen ½ funta voska*«.[63]

Precej strožje so sankcionirali lahkoživce, saj bi »*pomočnik, ki bi ga dobili, ko bi v mojstrovi hiši s kako deklino počel nespodobnosti ali to nameraval, plača[l] v skladnico 4 funte voska*«.[64]

Varuhi cehovske morale pa so bdeli tudi nad pastmi družabnosti in v primeru, »*ko sedijo mojstri ali pomočniki ob vinu*« zabičali, da »*ne sme nihče ponujati pijače kakšni nesramni deklini,*« sicer bi plačal en funt voska.[65]

Sestanki, vodstvo ceha, reševanje sporov in kaznovanje prekrškov

Vse pomembne stvari so se morale v cehu odvijati javno – pred odprto cehovsko skrinjo, zato je bilo še posebej pomembno, da člani ceha na sestanek niso zamujali, kar so zagotavljali tudi z globo za zamudnike.[66] Včasih je bilo na teh sestankih precej napeto, saj so na dnevni red prihajali spori med člani, pritožbe nezadovoljnih strank in razni prekrški, ceh pa je v teh primerih prevzel vlogo sodišča. V tem kontekstu je še kako smiselno določilo, ki pravi, da »*noben mojster ali pomočnik, ki gre k cehmojstru ali ga tja pokličejo, ne sme biti oborožen, ampak mora orožje odložiti, dokler se ne vrne od cehmojstra.*«[67] Ceh je lahko (izven določenih dni – npr. telovega), sklical tudi vsak njegov član, da so člani odločili o kaki njegovi zadevi (pritožbi), vendar je moral plačati 15 krajcarjev takse.[68]

Na cehovski skupščini so »*z vednostjo in soglasjem mojstrov in pomočnikov*« volili oziroma potrjevali tudi cehmojstra,[69] ki je s svojo avtoriteto in modrostjo vodil in predstavljal ceh v javnosti ter urejal včasih napete in naelektrene medsebojne odnose, zato so njegovo avtoriteto gradila tudi cehovska pravila, saj je bil ponavadi prvi, ki je moral posredovati med sprtima obrtnikoma ali pa med nezadovoljnim naročnikom in »malomarnim« mojstrom.

Če je torej med mojstri ali pomočniki prišlo »*do nesloge in prepira*« ali je kdo drugemu izrekel »*prepovedano besedo*«, je moral posredovati cehmojster, med njegovo odsotnostjo pa »*kateri drug mojster ali pomočnik*«. Kdor se posredniku ni uklonil, je plačal za kazen 2 funta voska, lahko pa ga je kaznovalo še sodišče.[70]

Cehmojster je bil pristojen tudi za urejanje sporov iz delovnega razmerja (zlasti plačevanja

---

60 *39. člen.*

61 *26. člen. Identično določilo poznajo tudi v Celju in v Mariboru. Žižek, 284.*

62 *Podobna določila so poznali tudi lončarski redi v Celju, Mariboru in na Ptuju.*

63 *41. člen.*

64 *42. člen.*

65 *43. člen.*

66 *49. člen: Ko cehmojster pokliče na sestanek k sebi mojstre ali pomočnike, pa kdo ob določeni uri ne pride, ampak nalašč ali neopravičeno izostane, plača za kazen brez izjeme ½ funta voska.*

67 *44. člen.*

68 *56. člen.*

69 *45. člen.*

70 *47. člen.*

pomočnikov),[71] pri čemer pa je bilo jasno, da je bil v tem razmerju mojster vseeno v boljšem položaju, tudi zato, ker mu ni bilo treba »*hoditi za njim* [pomočnikom] *po deželi, ampak* [je] *mora*[l] *pomočnik priti semkaj in se zagovarjati pred častivrednim cehom, kakor se spodobi*«.[72]

Načelu, da se zlasti notranje spore, ki so »*povezani z obrtjo in poštenimi stvarmi,*«[73] reši diskretno – v cehu, so bili zvesti tudi ljutomerski lončarji, prav tako je bilo prepovedano drugod obravnavati (ali samo raznašati) »*vse stvari, ki jih obravnavajo in rešijo tukaj, v Ljutomeru, pred častivrednim cehom.*«[74] Glavna skladnica, kakor se je imenoval graški lončarski ceh, je bila prizivna instanca le za posebno zapletene spore med člani nižje rangiranih cehov (četrtnih in stranskih skladnic).[75]

Zlasti zgodnejša cehovska pravila – pri nas bi to veljalo za tista, ki so bila zapisana pred sredino 17. stoletja, vsebujejo tudi kako določilo, ki je z modernega stališča razumevanja prava popolnoma nesprejemljivo. V ljutomerskem lončarskem redu je takšen 58. člen: »*Če se primeri, da se mojster ali pomočnik pregreši zoper ta ali oni člen (pravilo), ki ni nujno zapisan tukaj ali se neprimerno obnaša, ga je vseeno treba kaznovati po cehovski navadi in običaju,*« s čemer so pustili priprta vrata za vdor tako preganjanih »čudnih in neobičajnih« navad ter cehovskih kazni.

Denarne ali »voščene« globe, ki so bile predpisane za posamezne prekrške članov cehov, so bile sankcije, ki jih je izrekel cehmojster kršilcu, ki se je s prihodom pred ceh in sprejemom kazni že podredil cehovski avtoriteti, a včasih je bila pot do tja precej dolga. Posamezni spori so se v cehu pogosto vlekli več mesecev ali celo let. Za take primere je bil napisan 59. člen ljutomerskih lončarskih pravil, ki je ponujal nekaj možnosti za »mehčanje« uporniškega kršitelja pravil.[76] Bistvo naštetih ukrepov je oviranje in onemogočanje kršilčevega dela oziroma zaposlitve, s čimer so hoteli ogroziti njegovo eksistenco ter ga prisiliti, da se ukloni cehovskemu pravosodju, ki pa je do začetka 17. stoletja, ko so bila zapisana omenjena pravila, že izgubilo precej svoje moči in dokončnosti, saj je bilo kot pritožbena instanca že omenjeno trško sodišče.

Patent nadvojvode Ferdinanda II. zoper necehovske lončarje na Štajerskem

V nadaljevanju zvezka s prepisom pravil graškega lončarskega ceha naletimo tudi na prepis patenta nadvojvode Ferdinanda II., ki ga je na prošnjo graških in drugih cehovsko organiziranih lončarjev vojvodine Štajerske le-ta izdal 12. maja 1603 in je bil očitno tako pomemben, da so ga v Gradcu vključili v listino, namenjeno Ljutomerčanom.

V njem se uvodoma seznanimo z okoliščinami »*ponižne pritožbe*«, ki so jo lončarji »*tudi v imenu in namesto svojih sodelavcev v tej naši vojvodini Štajerski,*« kjer se »*nasproti omenjenim mojstrom s cehovskim redom in cehi zadržuje veliko nesposobnih šušmarjev, krpačev in prekupčevalcev*«, naslovili na svojega deželnega kneza.

Ti vsiljivci »*ki niso stalno naseljeni, niti ne trpijo z ostalimi*[77] *in zato s prinašanjem lončevine iz drugih krajev v deželo stalno naseljenim mojstrom in rokodelskim tovarišem v škodo in pogubo, nič manj kakor jemljejo ljubi kruhek in preužitek iz ust*«, so bili razlog, da so pošteni lončarji deželnega kneza zaprosili, naj pri svojih podrejenih gosposkah doseže, da bi »*omenjenim šušmarjem, krpačem in prekupčevalcem, posebej tistim, ki niso vključeni v cehe in ne trpijo z drugimi, če jih dobijo v deželi, ustavile delo ter odvzele orodje in lončevino, dokler se ne bi vključili v ceh.*«

---

71 *48. člen: Če se pomočnik spre z mojstrom zaradi plačila ali drugih stvari, kakor se to kdaj zgodi, česar pa ceh ne more trpeti in prenašati, naj sprti mojster ali pomočnik poišče pomoč pri cehmojstru, da se povrneta pridnost in prijateljstvo.*

72 *50. člen.*

73 *51. člen.*

74 *52. člen.*

75 *53. člen.*

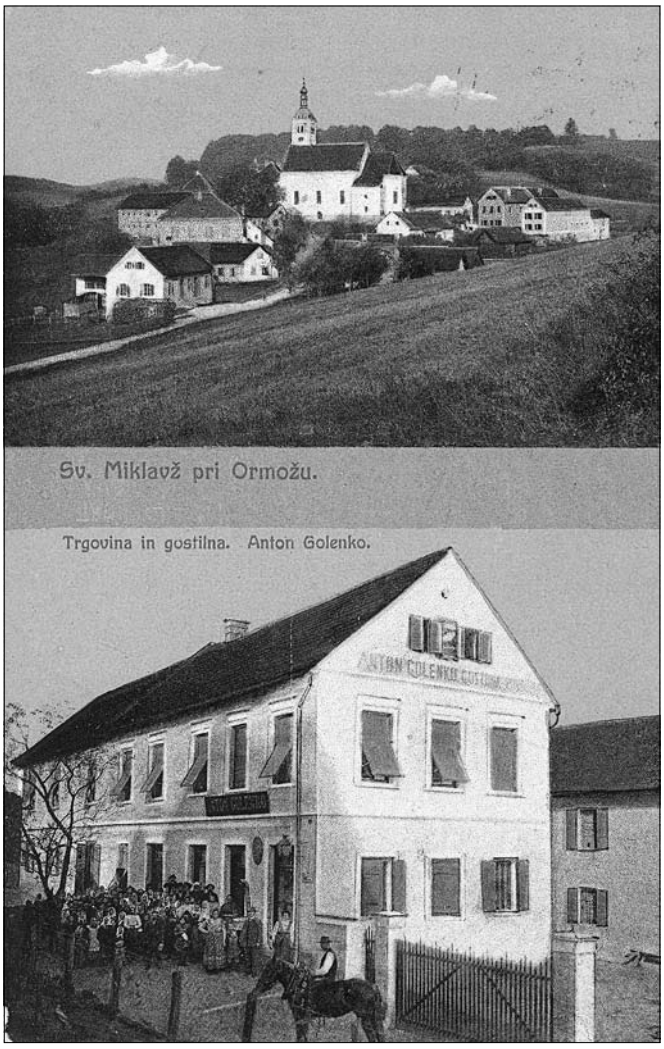
76 *»Mojstra ali pomočnika, ki bi se pregrešil zoper enega ali več navedenih členov, je treba po cehovski navadi ovirati in kaznovati. Pomočnike takega mojstra (kršilca) je treba ovirati pri delu, neposlušnega pomočnika pa naj ovirajo mojstri, razen če se prostovoljno podredi kazni mojstrov in pomočnikov pred častivrednim cehom, kot so to resno sklenili in odločili štajerski mojstri in pomočniki, vendar naj ima v primeru pritožbe mojstra ali pomočnika pravico do razsodbe spoštovano trško sodišče.«*

77 *Trpeti z ostalimi je seveda pomenilo plačevati davke.*

Ferdinanda II. ni bilo treba predolgo nagovarjati, naj izda svoj *»milostni ukaz vsem vam in vsakomur, ki ste omenjeni, da nikomur izmed omenjenih šušmarjev, krpačev in prekupčevalcev v svojih deželskih sodiščih in ozemljih ne dovolite delati, če niso vključeni v ceh, ter da pomagate mestnim mojstrom in članom ceha in jih podpirate pri njihovem kaznovanju, če omenjene šušmarje, krpače in prekupčevalce zasačijo ali naznanijo,«* bolj vprašljiv pa je odmev tega ukaza med fevdalci, ki so bili predvsem zemljiški gospodje in šele nato nosilci »javnih« pooblastil (imetniki deželskih sodišč). Za regulacijo obrti so bili manj motivirani od deželnega kneza, ki je imel od cehovskega obrtništva povsem otipljive koristi (davke), za nameček pa so bili med kršilci obrtne discipline – tako na strani ponudnikov kakor na strani kupcev, večinoma njihovi podložniki.

Sosedski spor z ormoškim lončarskim cehom

Fran Kovačič, čigar delo sem uporabil za dopolnitev predstavitve obeh lončarskih dokumentov, navaja, da je ljutomerska lončarska zadruga leta 1751 štela 7 mojstrov. Štirje so delovali v Ljutomeru, po eden pa v Križevcih, Cezanjevcih in v Radoslavcih. Leta 1859, tik pred formalnim koncem tovrstne organiziranosti obrti pa je bilo v zadrugo vključenih še 12 mojstrov, 2 pomočnika in 3 vajenci.[78]

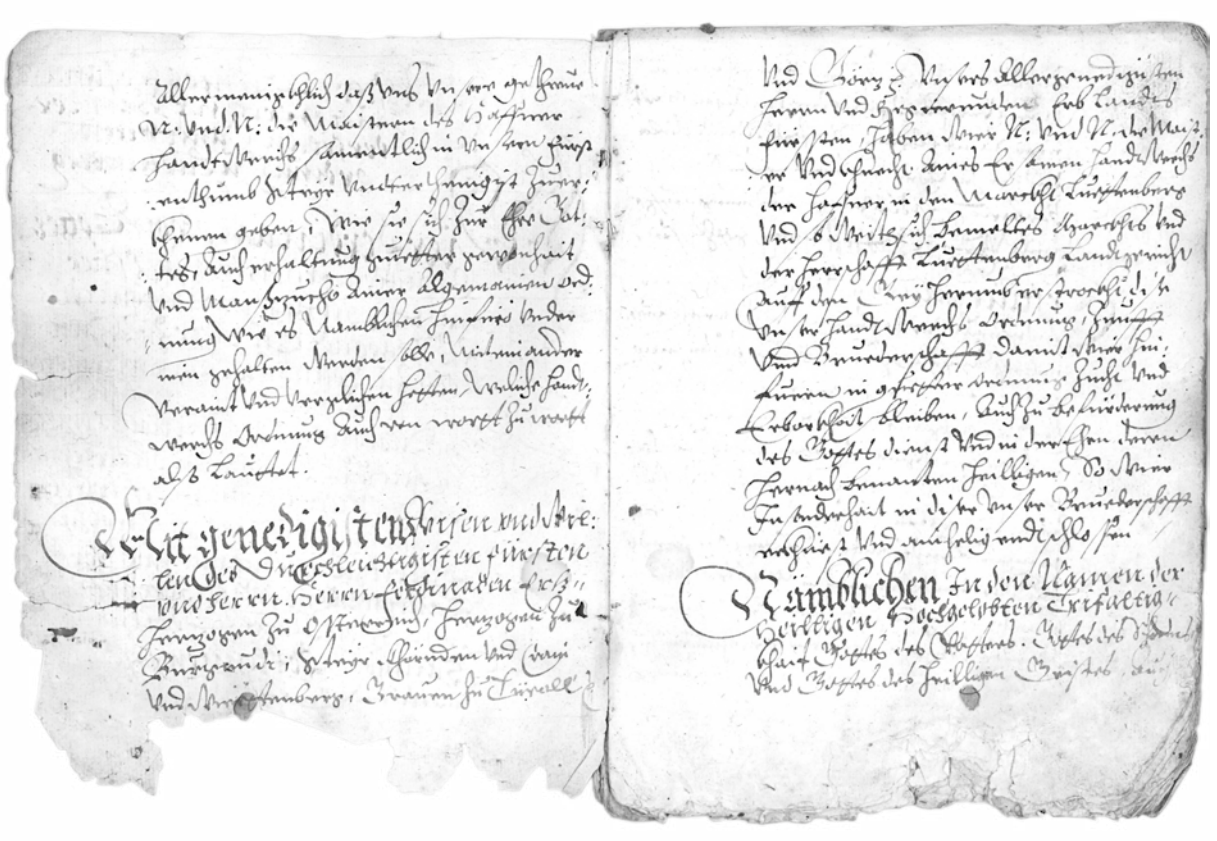
Sv. Miklavž pred letom 1912 *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/187_00001)*

Za rekonstrukcijo obrtne kontinuitete nam žal primanjkuje virov, več znanega pa je o cehovskem ozemlju ljutomerskih lončarjev. Delitev lončarskih mojstrov po četrtnih skladnicah, ki jo je »požegnala« reprezentanca in komora,[79] je menda za vključitev v ljutomerski ceh predvidela osem delavnic (mojstrov): štiri v Ljutomeru, po eno pa v Križevcih, Cezanjevcih, Radislavcih in Sv. Tomažu, a naj bi podjetni ormoški lončarji delavnico v Sv. Tomažu (po lastnih besedah) odkupili od ptujskega ceha ter tako prekršili sprejeto delitev in (prvič) oškodovali ljutomerske lončarje. Ljutomerčani so s prvotno delitvijo pristojnosti nato opravičevali svojo prodajo na proščenju pri Sv. Tomažu, Ormožanom pa očitali, da so prvi (protipostavno) prodajali pri Sv. Bolfenku (Kog). 26. marca 1754[80] je (verjetno ob posredovanju mariborske kresije) obema cehoma namreč uspelo skleniti nekakšno »premirje« in dogovor o prodaji izdelkov.

[78] *Kovačič, 169.*

[79] *Reprezentanca in komora za vojvodino Štajersko je bila ustanovljena leta 1749, prevzela je kompetence s področja politične in kameralne uprave, podrejena pa je bila dunajskim centralnim uradom. Žontar, Jože, Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918 (ured. J. Žontar et alii); Graz-Klagenfurt-Gorizia-Trieste 1988; str. 76.*

[80] *Na enem mestu se kot dan sklenitve sporazuma omenja tudi 6. marec.*

Prepis potrditve cehovskih pravil ljutomerskih lončarjev *(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0004/010/00026)*

V nedatiranem dopisu ljutomerskega lončarskega ceha[81] o regulaciji prodaje izdelkov v omenjenem sporazumu iz leta 1754, izvemo nekaj več. Ormožani so lahko tedaj prodajali na sejmih oziroma proščenjih v Ormožu, Središču ob Dravi, Veliki Nedelji, Sv. Tomažu in Sv. Miklavžu, Ljutomerčani pa v Ljutomeru, Svetinju (*Aller Heilig*), Sv. Bolfenku[82] in Jeruzalemu.

Sporazum sta že manj kot mesec dni kasneje – na velikonočni ponedeljek (15. aprila 1754), prekršila dva središka lončarja, ki sta bila vključena v ormoški ceh, na kogovsko proščenje pa ju je poslal prodajat ormoški cehmojster. Ljutomerčani so nato Ormožanom »vrnili« tako, da so na binkoštni ponedeljek (3. junija) poslali k Sv. Tomažu prodajat svojega kolega iz Radoslavcev, ki je menda od »davnine« (*vor Uhralters*) lahko prodajal tam – še zlasti, ker v bližini ni imel drugih primernih sejmov.

Iz zapisanega[83] sledi, da so bili v tem spopadu nesporni zmagovalci Ormožani, ki jim je uspelo močno okrepiti ceh – štirim dodeljenim delavnicam (dve sta bili v mestu in dve v Veliki Nedelji) so priključili že omenjenega svetotomaškega lončarja in dva mojstra iz Središča ob Dravi, kar je Ljutomerčane peklilo še zlasti zato, ker je Središče ležalo dodobra v ljutomerskem trimiljskem cehovskem območju.[84] Kresija očitno ni mogla (ali želela) pomagati – namesto novih sprememb pristojnosti je ljutomerskemu cehu zgolj dovolila podeliti še eno (novo) mojstrstvo.

Na velikonočni ponedeljek leta 1757 je bilo Ljutomerčanom očitno dovolj – k Sv. Bolfenku (na Kog) so poslali raziskovat »najmlajšega mojstra«, ki je tam pri prodaji lončevine našel oba središka mojstra, poiskal župana in od njega zahteval odvzem

[81] *Del konvoluta s signaturo SI_PAM/0004/010/00026.*

[82] *To je v dokumentu naknadno dopisano.*

[83] *Information. Dopis ljutomerskega lončarskega ceha in cehmojstra kresiji Maribor (nedat.). SI_PAM/0004/010/00026.*

[84] *Od Ljutomera je Središče ob Dravi po njihovo delila 1 milja in pol (11,25 km). V resnici sta kraja oddaljena več kakor 16 km in leži Središče bliže Ormožu.*

središke lončevine, kar je v teh primerih svetovala tudi kresija. Župan je odvrnil, da zemljišče ni last ljutomerskih lončarjev, ampak zemljiškega gospostva, ljutomerski mojster pa si sam seveda ni upal posredovati, saj so ga kmetje »grdo gledali« in mu grozili, zato je zbežal. Po mnenju ljutomerskega ceha je bila prodaja srediških (ormoških) lončarjev pri Sv. Bolfenku nezakonita, meja ormoškega deželskega sodišča pa kar nekaj hiš oddaljena od sejmišča.

Stvar se je jeseni (oktobra) 1757 znašla pred glavno lončarsko skladnico (cehom) v Gradcu, kamor so se, kot kaže, pritožili ormoški lončarji, Ljutomerčani pa so 29. 10. 1757 tja posredovali pisni odgovor na njihove očitke.[85] Dopis v glavnem povzema zgoraj citirani dokument – z nekaj pomembnimi razlikami. Radislavski mojster Ožbalt Kranjec naj bi se proščenja pri pol ure oddaljenem Sv. Tomažu enkrat ali dvakrat udeležil *brez vednosti ceha*, in ker *ni poznal sporazuma*, po katerem so tam lahko prodajali le ormoški, saj je bilo za kraj pristojno ormoško deželsko sodišče. Ljutomerčani so k Sv. Tomažu poslali celo svojega kolega Adama Schütza, naj preveri, ali Kranjec upošteva prepoved prodaje, ki mu jo je naložil ljutomerski cehmojster. Kranjca je resda našel na sejmišču, prodajal pa je samo tisto malenkost, kar so mu prejšnjič odvzeli Ormožani in je ni smel odpeljati domov. V Ljutomeru seveda niso pozabili zapisati, kako nezaslišano so Ormožani okrepili svoj ceh (namesto štirih je sedaj vključeval deset oziroma – kakor so Ljutomerčani napačno sešteli – enajst delavnic: štiri v mestu, dve v Veliki Nedelji, dve v Središču ob Dravi (tam je bila še ena lončarska vdova) in eno pri Sv. Tomažu), medtem ko ljutomerski shaja namesto sedmih s šestimi delavnicami in trpi izgubo. Ormoški lončarji so graški ceh obvestili, da je (bil) svetotomaški jus še vedno pisan na Ptuj, pri srediških lončarjih pa naj bi šlo za legalizacijo in vpis bivših šušmarjev.

Zaključek

Čeprav razpleta zgodbe ne poznamo, je iz zapisanega jasno, da je v tem sporu zmagal močnejši in vplivnejši mestni (ormoški) ceh, ki je širil svoj vpliv tudi na škodo manj pomembnih sosedov, čeprav jim je pri tem, kakor so zapisali ljutomerski lončarji »*odrekal preužitek*«.

Branje in primerjava izjav obeh vpletenih cehov, njuna trmasta obramba svojih pravic ter nenazadnje dejstvo, da je tudi ljutomerski dočakal zaton cehovskega obdobja zelo živ in dokaj številčen, nas potrjujeta v misli, da je življenje vedno znalo najti pot mimo paragrafov in pravil, ki so se nam kot skoraj edini preostanek obstoja cehovskega obrtništva ohranili do dandanes.[86]

Viri in literatura

Viri

Pokrajinski arhiv Maribor (SI_PAM)
SI_PAM/0004/010/00026 Lončarji v trgu Ljutomer (konvolut).
SI_PAM/0004/001/002/00001_00016 Fassions Tabella deren unter obbememlten Marckht mit und ohne Acker befindlichen samentlichen bewohnten Häusern, nedat.
SI_PAM/0004/010_00002. Verzeichniß der in der hiesiger Marktgemeinde verkäuflichen nicht radizirten Gewerbe. Seznam prosto odsvojljivih obrti v Ljutomeru, nedat.
SI_PAM/0004/005/00001 Seznam pobrane stojnine na trgu v Ljutomeru z dne 18. 12. 1804.
SI_PAM/0004/012/00001 Vidirungs und Meldungs Protokoll allen im Markte Luttenberg durch- und abreisenden Individuen von 18ten Oktobris 1837 bis 18ten April 1838.

Literatura

Kovačič, Fran: *Ljutomer. Zgodovina trga in sreza. Po Slekovčevih kronikah in drugih virih objavil profesor Fran Kovačič.* Maribor: Zgodovinsko društvo, 1926.
Žižek, Aleksander: *Skrivno življenje cehov. Cehi Celja, Maribora in Ptuja med letoma 1732 in 1859.* Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2012.

[85] *Dopis ljutomerskega lončarskega ceha graškemu, 29. 10. 1757. SI_PAM/0004/010/00026.*

[86] *Kot materialni ostanek lončarskega ceha v Ljutomeru Kovačič omenja medeninast lestenec v moški stranski ladji župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika, ki so ga nabavili ljutomerski lončarji skupaj z mizarji in tesarji. Kovačič, 68.*

Žontar, Jože: *Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918* (ur. J. Žontar et alii); Graz-Klagenfurt-Gorizia-Trieste, 1988.

Zusammenfassung

WIR, TÖPFERMEISTER UND GESELLEN IM MARKT LJUTOMER

Der Beitrag behandelt die Abschrift der Zunftordnung von Erzherzog Ferdinand II., die den Töpfern in Ljutomer im Jahr 1604 von ihrer „Hauptlade" (Zunft) in Graz übermittelt wurde. Außerdem wurde in Ljutomer auch das Schutzpatent desselben Herrschers vom 12. Mai 1603 angenommen, dass mit den Töpfern, die in der Steiermark auf Pfusch arbeiteten, abrechnete. Die genannten Rechtsakte dienen als Rahmen, in den die einzelnen Beispiele der Tätigkeit der Töpfer in Ljutomer im 18. und 19. Jahrhundert eingefügt werden. Die Zunftregeln der Töpfer in Ljutomer waren fast ident mit jenen aus den übrigen steirischen Städten (Ptuj, Maribor, Celje), und auch die Tätigkeit der Zunft und die Probleme, auf die sie traf, waren in vielem ähnlich.

Die Töpfer in Ljutomer hatten offensichtlich große Schwierigkeiten mit den zudringlichen Nachbarn aus Ormož, die ihr Zunftgebiet und die Zahl der miteinbezogenen Werkstätten (Meister) mehrmals pfiffig auf Kosten ihrer Nachbarn in Ljutomer ausweiteten. Oft kam es auch zu Streitigkeiten wegen des Verkaufs von Produkten auf Märkten und Kirchtagen, insbesondere in den umliegenden Orten Sv. Tomaž, Sv. Miklavž und Kog (bei Sv. Bolfenk), auf die beide Zünfte Anspruch erhoben. Vermutlich spielte auch das symbolische »Gewicht« des städtischen Ormož gegenüber dem »märktlichen« Ljutomer eine Rolle. Die Zunft der Töpfer in Ljutomer zählte sieben Meister im Jahr 1751. Vier waren in Ljutomer tätig, je einer in Križevci, Cezanjevci und Radoslavci. Im Jahr 1859, knapp vor dem formalen Ende dieser Form der Organisierung des Gewerbes, waren in die Genossenschaft noch zwölft Meister, zwei Gesellen und drei Lehrlinge einbezogen. Den Töpfern in Ormož war es – laut den Angaben ihrer Kollegen aus Ljutomer – im 18. Jahrhundert gelungen, die Zunft mit ursprünglich vier Werkstätten (zwei städtischen und zwei in Velika Nedelja) zu vervielfachen, und zwar auf vier in der Stadt, zwei in Velika Nedelja, zwei in Središče ob Dravi (wo es Mitte des 18. Jahrhunderts auch noch eine Töpferwitwe gab) sowie eine bei Sv. Tomaž, die angeblich »gekauft« wurde – insgesamt also zehn Werkstätten und Meister, die hektisch ihren Platz an der Sonne und Wege zu den Käufern ihrer Produkte suchten, wobei sie so manches Mal die Grenzen überschritten, die von der rigiden Zunftordnung vorgegeben waren.

Schlagwörter: Zunft, Töpfer, Ljutomer (Luttenberg), Ferdinand II., Ormož (Friedau)

Nancy M. Wingfield

Bordelska drama v pozni cesarski Avstriji: Proces proti Regine Riehl[*]

WINGFIELD Nancy M., dr., zaslužna raziskovalna profesorica, Oddelek za zgodovino, Northern Illinois University, Zulauf 715, DeKalb, IL 60115, USA, nwingfield@niu.edu

176.5:929Riehl R.
343.544:929Riehl R.

BORDELSKA DRAMA V POZNI CESARSKI AVSTRIJI: PROCES PROTI REGINE RIEHL

Odmevno sojenje zoper 46-letno Regine Riehl, lastnico javne hiše judovskega rodu, obtoženo kaznivih dejanj pri vodenju svojega bordela, se je na Dunaju začelo 2. novembra 1906. Z zanimanjem so ga spremljali prebivalci cesarske prestolnice in drugod po Avstriji. Proces proti Riehlovi je opozoril na problem prostitucije in odgovorne prisilil k razmisleku o reformi regulatornega sistema, ki je omogočal zlorabe. Nazadnje je postal izhodišče razprav o pomenu reguliranja prostitucije, ki so se nadaljevale do propada monarhije in vplivale na spremembe ureditve prostitucije po celi Avstriji. Kljub pomanjkljivostim so bili številni policijski in drugi uradniki še naprej prepričani, da so bile v primerjavi s tolerirano prostitucijo druge rešitve še slabše.

Ključne besede: javne hiše, prostitucija, Regine Riehl, Dunaj, zakonodaja

WINGFIELD Nancy M., PhD, Presidential Research Professor, Department of History at Northern Illinois University, Zulauf 715, DeKalb, IL 60115, USA, nwingfield@niu.edu

176.5:929Riehl R.
343.544:929Riehl R.

A BROTHEL DRAMA IN LATE-IMPERIAL AUSTRIA: THE RIEHL TRIAL

The celebrated trial of forty-six-year-old Regine Riehl, a brothel keeper of Jewish origin, who was charged with crimes associated with the operation of her establishment, opened in Vienna on 2 November 1906. Residents of the imperial capital, and other people throughout Austria followed the proceedings with great interest. The Riehl affair drew public attention to prostitution and produced pressure in the capital to reform abuse in the system of regulation. The trial remained a point of departure for subsequent debates about the utility of regulating prostitution for the duration of the Monarchy, influencing change in the rules governing regulation of prostitution throughout Austria. Despite its drawbacks, however, many police and other officials remained convinced that the alternatives to tolerated prostitution would be even less effective.

Key words: Brothel, Prostitution, Regine Riehl, Vienna, Regulation

* *Večji del pričujočega prispevka je bil v drugačni obliki že objavljen v prvem poglavju knjige Nancy M. Wingfield The World of Prostitution in Late Imperial Austria (Oxford: Oxford University Press, 2017).*

Odmevno sojenje v kazenski zadevi zoper 46-letno Regine Riehl, lastnico javne hiše judovskega rodu, se je v cesarski prestolnici začelo 2. novembra 1906. Riehl je bila obtožena poneverbe, goljufije, zvodništva in drugih kaznivih dejanj pri vodenju svojega bordela. Razprave, ki so spremljale proces, so nedvomno potrdile, da je bila prostitucija »vroča tema«. Po mnenju nekaterih sodobnikov je postala tema »salonfähig« zaradi velike pozornosti, ki so jo časopisi v monarhiji in celo onkraj njenih meja namenili petdnevnemu sojenju. Petdnevnega sojenja pa niso z zanimanjem spremljali le v cesarski prestolnici, temveč povsod po Avstriji in zunaj nje. Živahne razprave o procesu so razkrile javno podobo ljudskih predstav o prostituciji.

Proces proti Regine Riehl je pritegnil veliko pozornost, saj se je domnevno surovo ravnanje madame s toleriranimi prostitutkami zgodilo v javni hiši, ki se je nahajala v meščanski soseski dunajskega 9. okrožja, nedaleč od središča cesarske prestolnice, niti kilometer stran od policijske direkcije v Alsergrundu. Proces proti Regine Riehl je »močno pretresel avstrijsko javnost« in povzročil vsesplošno zgražanje. V monarhiji je proces sprožil najobsežnejšo javno razpravo o prostituciji, ki ni bila zakonita, temveč »tolerirana«, kar je pomenilo, da v avstrijskem pravnem redu tega področja ni urejala zakonodaja, temveč policijski pravilniki.[1]

Škandal z R. Riehl je javnost opozoril na problem prostitucije in v prestolnici ter drugod po Avstriji odgovorne prisilil k razmisleku o reformi regulatornega sistema, ki je omogočal zlorabe.[2] Sodni proces je razkril korupcijo v samem jedru policijskega birokratskega aparata in ideološka protislovja v državi, ki je na eni strani s tolerirano prostitucijo družbo domnevno želela obvarovati pred močno razširjenimi spolnimi boleznimi, po drugi pa z njo moškim zagotoviti ventil – »nujno zlo« – za zadovoljevanje njihovih »telesnih potreb«.[3] Vlada se je morala izreči tako glede posebnih okoliščin konkretnega primera – odvisnosti in izkoriščanja – kot splošnih vprašanj ureditve v monarhiji. Proces je nazadnje postal izhodišče razprav o pomenu reguliranja prostitucije, ki so se nadaljevale do propada monarhije in vplivale na spremembe ureditve prostitucije po celi Avstriji.

Sodni proces, ki je javnost bolj kot kdaj koli prej opozoril na pomen regulacije prostitucije, je bil pomemben, saj je načel številna vprašanja povezana z meščanskim demimonde: žensko kriminaliteto, žensko spolnost, seksualne perverzije, trgovino z belim blagom in spolne bolezni. Razprave so do neke mere razkrile zaskrbljenost javnosti zaradi trgovine z dekleti in domnevno nezmožnost nravstvene policije, da bi obvarovala javno zdravje in moralo v prestolnici ter posledično drugod po monarhiji. Proces je pritegnil pozornost tako moralistov kot voajerjev, saj so pričevanja večinoma utrdila zakoreninjena prepričanja in predstave o prostituciji, še posebej priljubljene zgodbe iz časopisov in z odra o padlih ženskah in njihovi odrešitvi, kot tudi zgodbe o »belih sužnjah« in anonimni, razvratni sodobni družbi, v kateri naj bi cvetela trgovina z ljudmi. Hkrati je proces sprožil javno razpravo o sorodnih temah, med njimi bojaznijo pred modernim, obsedenostjo z moralo nižjih družbenih slojev in nacionalnih stereotipih. Proces je tako pomembno vplival na razvoj regulacije na Dunaju in po vsej monarhiji.

Proces je bil del splošnih razprav o spolnem vedenju in skrbi za javno zdravje. Zagovorniki toleriranih javnih hiš so trdili, da so po njihovi zaslugi pripadniki vojske in drugi moški, ki so iskali družbo prostitutk, bolj zdravi in prostitutke varne pred zvodniki, makroji in »perverznimi« spolnimi praksami, hkrati pa je meščanskemu sloju prihranjen pogled na prostitutke, ki bi svoje storitve

[1] *Policijska regulacija prostitucije v Avstriji je nastala kot niz ad hoc ukrepov. Policijska uredba iz 1873 je določala obvezno izdajo zdravstvene knjižice, v katero so zdravniki vpisovali datume in podatke o rednih pregledih za spolno prenosljive bolezni, ki so jih izvajali. Po dvanajstih letih začasnih ukrepov so obstoječi pravilniki na Dunaju 24. maja 1885 dobili formalni okvir v obliki priloge k tako imenovanemu klateškem zakonu. Peti odstavek zakona je določal, da o kazni za ženske, ki so svoja telesa uporabljale za nespodobno obrt, odločajo varnostni organi. O besedilu zakona glej Alexander Löffler, Das Strafrecht, vol. 1: Die materiellen Strafgesetze, vol. 2 (Mainz, 1918), peti odstavek, 317–18.*

[2] *Germania, 6. 11. 1906, 2.*

[3] *Razprave o prostituciji, ki so se začele v 19. stoletju, so pogosto obravnavale skorumpiranost policije; prim. Mary Gibson, Prostitution and the State in Italy, 1860–1915, druga izdaja. (Columbus: Ohio State University Press, 1999), 117–18; in Maria Luddy, Prostitution and Irish Society, 1800–1940 (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 28–9.*

ponujale na javnih površinah. Nravstvena policija, ki je imela nalogo, da skrije omenjene ženske pred očmi javnosti, je lahko avstrijske predpise izvajala bolj ali manj po svoji presoji. Ker so bili prav nekateri policijski uslužbenci, zadolženi za izvajanje predpisov, obtoženi pomoči Regine Riehl pri njenem izigravanju, je proces razkril tudi številne komplikacije, ki so izhajale iz policijske regulacije nezakonitega vedenja.

Nekateri strokovnjaki so prostitucijo povezovali z izrojenostjo, drugi so preprosto menili, da prostitutke živijo »življenje brez upa in smisla«. Še posebej med županovanjem krščanskega socialista Karla Luegerja sta na dogajanje v prestolnici močno vplivala nacionalna trenja v monarhiji in razširjeni antisemitizem, kar je posledično vplivalo na analize procesa in kasnejše razprave o regulaciji. Po zaključku procesa se je podoba prostitutk v tisku nekoliko popravila. Pogosteje so jih začeli prikazovati kot pomilovanja vredne in ne kot nevarne. Proces je utrdil podobo prostitutke kot žrtve, v svet prostitucije pa je vpeljal judovsko negativko: bordelsko madame.

Prispevek obravnava različne časnikarske diskurze, zaradi katerih je javnost postala pozorna na javno hišo Regine Riehl, proces sam, kot tudi načine poročanja o tem dogodku v tisku in pri tem pokaže, kako je škandal Avstrijo prisilil v ponovni premislek o ureditvi prostitucije.

Emil Bader, raziskovalni novinar

Javnost je na škandal Regine Riehl postala pozorna po prispevku, ki ga je Emil Bader objavil v *Illustriertes Wiener Extrablatt* in je regulirano prostitucijo javnosti predstavil v povsem novi luči. Bader, ki je delal za tabloidni visokonakladni liberalni *Illustriertes Wiener Extrablatt*, je razmere v tolerirani javni hiši R. Riehl na Grüne Thorgasse 24 vse širšemu krogu bralcev predstavil v prispevkih, ki jih je začel objavljati 24. junija 1906.[4] Javno hišo R. Riehl je začel raziskovati na prošnjo drugega Dunajčana, ki je trdil, da je omenjeni bordel prvič obiskal leta 1903 po prejemu – izkazalo se je, da netočne – informacije o tem, da so v njem delale mlade ženske iz meščanskih družin. Baderjevo poročanje o slabem ravnanju s prostitutkami v bordelu Regine Riehl – in po njegovih besedah so bile drugje razmere še slabše – je značilen primer agresivnega dunajskega raziskovalnega novinarstva s preloma stoletja, ki je proces spremenil v pomembno novico.[5]

Bader je svoje ugotovitve predstavil v enotedenskem ekspozeju s provokativnim naslovom »Aus den Geheimnissen eines tolerierten Hauses«. Prvi dan je prispevek vključeval podnaslove »Lieber Spring ich vom vierten Stock hinunter« in »Weiße Sklavinnen«.[6] Bader je R. Riehl obtožil izkoriščanja zaposlenih prostitutk, dunajsko policijo pa zatiskanja oči ob nepravilnostih v njeni javni hiši. Očital ji je, da delavk, stanujočih pri njej, ni pravočasno prijavila pri policiji in jih je nagovarjala k navajanju neresničnih informacij na prijavnih obrazcih. Med prostitutkami, žrtvami Regine Riehl, sta bili 18-letna »Erna«, ki je prej veljala za »krepostno« in »marljivo« in se je po zanositvi in odhodu iz bordela s svojim sinom, ko je bil ta še dojenček, kmalu vrnila v malo stanovanje svoje matere in se preživljala kot šivilja, in »Liesel«, ki jo je oče »prodal« R. Riehl.[7]

Kmalu po začetku izhajanja serije v *Illustriertes Wiener Extrablatt* so se v Baderjev križarski pohod proti razmeram v hiši Regine Riehl vključili socialdemokratski dnevnik *Arbeiter-Zeitung* in drugi lokalni in deželni časopisi, kar je še bolj razvnelo javnost. Nek deželni časopis je opisoval plačane »agente« Regine Riehl, med njimi neimenovane mladeniče, ki so naivna mlada dekleta vabili v bordel z obljubo »visoke« plače za delo šivilje.[8]

[4] *Konec maja je socialdemokratski Arbeiter-Zeitung na kratko poročal, da je bil Rudolf Michel obsojen na dvotedensko zaporno kazen, ker je prevažal žensko – nekateri časopisi so poročali, da je šlo za njegovo sestro – v prostore Regine Riehl, Arbeiter-Zeitung, 29. 5. 1906; in Arbeiter-Zeitung (jutranja izdaja), 1. 7. 1906, 7–8, ki se sklicuje na predhodni članek.*

[5] *Glej Daniel M. Vyleta, Crime, Jews and News: Vienna 1895–1914 (New York: Berghahn, 2007), 144, v katerem je proces prikazan kot vzorčni primer tedanjega dunajskega poročanja o kriminalu.*

[6] *Serija prispevkov v več delih je bila v Illustriertes Wiener Extrablatt objavljena na notranjih straneh med 24. in 28. junijem. "Weiße Sklavinnen" je bil tudi eden izmed naslovov v Illustrierte Kronen Zeitung, 3. 11. 1906, 2.*

[7] *O obtožbah glede nepravilnosti pri prijavi prostitutk glej »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik (AKAK) 27/1–2 (maj 1907): 7, 28, 47.*

[8] *Njihove uborne plače so bile eden od razlogov, da so se nekatere začele prodajati za denar.*

Mlada dekleta so nato domnevno zaklenili in jih s stradanjem in pretepanjem prisilili v prostitucijo. Drug provincialni časopis je navajal primere lokalnih javnih hiš, kjer so bile razmere podobne kot pri Regine Riehl.

Večina časopisnih poročil je obsojala ravnanje z mladimi dekleti »šibke volje«. Vendar pa materialni dokazi niso bili povsem nedvoumni. Nekatere prostitutke so vsekakor menile, da je R. Riehl omejevala njihovo svobodo gibanja in jih prikrajšala za zaslužek.[9] To jih je v pričanju potrdilo 26. Preostale nekdanje delavke Regine Riehl so med pričanjem te trditve zavrnile.

Zaradi niza Baderjevih prispevkov se je v javnosti sprožil pravi vihar proti Regine Riehl in sledili so številni javni odzivi. Eno od pisem bralcev je napisala, kot se je poimenovala, »ujetnica« iz »kasarne« Regine Riehl, kjer so jo poznali pod imenom »Vilma«. Vilma je policijo obtožila, da je ob škandaloznem dogajanju v bordelu gledala stran, in nazorno opisala surovo ravnanje R. Riehl z njo v »hiši, ki je pekel na Zemlji«. Po njenih besedah jo je Regine Riehl pretepla, ko jo je na kolenih prosila za dovoljenje, da lahko svoji materi napiše eno samo pismo. »'Uboga kreatura,' mi je zaklicala gospa [Riehl], 'vesela bodi, da si tu!'«. Vilma je na koncu le uspela pobegniti iz bordela »revna kot cerkvena miš, brez krajcarja, brez perila in čevljev, oblečena le v večerni plašč.«[10] Besni odzivi na serijo člankov so dunajsko policijo prisilil k ukrepanju. Regine Riehl so aretirali kmalu po objavi prvih Baderjevih prispevkov, bordel pa zaprli v prvem tednu julija.[11]

Proces

Ugotovljena dejstva v primeru Riehl so navedena v dokumentih. Proces je bil zapleten, saj je bilo deset obtožencev in obtoženk obtoženih za različna kazniva dejanja. Poleg tega je petnajst nekdanjih prostitutk od lastnice bordela terjalo neizplačane plače. Policija je v zvezi s primerom zaslišala številne priče, vključno z nekdanjimi zaposlenimi in prebivalci javne hiše, in mnogi so skupaj s pripadniki policije pred sodiščem nastopili kot priče. Proces proti Regine Riehl je bil zaprt za javnost; kljub temu se je obravnav udeležilo okrog šestdeset ljudi, večinoma novinarjev, ki so imeli po zakonu pravico spremljati proces in so o njem tudi ves čas poročali. Nekateri odvetniki so med pričanjem prič navajali uredniške komentarje in izzvali smeh med navzočimi, največkrat na račun prostitutk, pa tudi Regine Riehl. Ko je tožilec prebral dolg seznam obtožb, je najprej pričala Riehl, nato pa glavna soobtoženka Antonie Pollak, njena sključena oseminšestdesetletna pomočnica. Slednja je bila obtožena, da je v bordel zvabila mlada dekleta, vključno s tistimi, ki so postelje najemale (*Bettgeher*) v njenem lastnem stanovanju.[12] Tretji glavni obtoženec je bil kleparski pomočnik Friedrich König. Ta je domnevno grozil, da bo poslal svojo prej omenjeno hčer Liesel, kot so jo klicali v bordelu in imenovali v nekaterih časnikih (njeno krstno ime je bilo Marie), v poboljševalnico in jo prisilil, da ostane pri R. Riehl, kjer je bila od leta 1902, ko se je želela vrniti v »krepostno« življenje.

Nazadnje se je na sodišču zvrstila sedmerica izmed nekdanjih osmih delavk v bordelu, obdolženih krivega pričanja. Omenjena mlada dekleta je Regine Riehl nagovorila – v zameno jim je obljubila oblačila, nakit in denar -, da so preiskovalnim sodnikom, ki so jih poleti 1906 zasliševali v zvezi z razmerami v bordelu, najprej kot ena ponavljale njeno različico dogodkov. Kasneje so svoje izjave spremenile. Stare so bile od sedemnajst do triintrideset let; sedem je bilo prostitutk, osma pa je v bordelu delala kot sobarica. Dve izmed njih sta v času pričanja imeli »pravo« službo šivilje in perice.

9 *Vyleta, Crime, Jews and News, 144–5.*

10 *Illustrirtes Wiener Extrablatt, 30. 6. 1906, 4. Glej policijsko poročilo o članku Baderja, objavljenem 24. junija 1906, Landespolizeidirektion Wien, Archiv (LPDW), Prostitution u. Mädchenhandel (PM), 1906/2, k.k. Bezirks-Polizeikommisariat k.k. Polizeidirektion Wien, 24. junija 1906.*

11 *Illustrirtes Wiener Extrablatt, 3. julija 1907, 5 o zaprtju bordela; Arbeiter-Zeitung, 8. julija, 1906, 6 o aretaciji R. Riehl. O nekaterih zelo nadrobnih poročilih v provincialnem časopisju glej npr. »Die Geheimnisse des Kleidersalons,« Czernowitzer Tagblatt, 8. julij 1906, 9. Zapisniki procesa in povezani dokumenti v Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA) Landesgericht für Strafsachen (LfS): A11, Vr 6372/1906, I. & II. Teil. Dokumenti o procesu so bili objavljeni pod naslovom »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK 27/1–2 (maj 1907): 1–111. Za razpravo o procesu in povezanih dogodkih z vidika dunajskega antisemitskega tiska glej Vyleta, Crime, Jews and News, 144–50.*

12 *Po podatkih Eve Blau je bilo v letih pred prvo svetovno vojno v cesarski prestolnici med 60.000 in 70.000 Bettgeherjev, The Architecture of Red Vienna, 1919–1934 (Cambridge, MA: MIT Press, 1999), 77.*

Ein Exemplar 2 kr. – 4 h.
VII. Jahrgang. Nr. 2462.
Illustrierte
Monatlich 2 Krone mit Zustellung ins Haus.
Kronen Zeitung
Skandalszenen im Abgeordnetenhaus.
Wien, Dienstag den 6. November 1906.
Die Hauptzeugen im Kuppelei-Prozeß gegen Regine Riehl.

Glavne priče v procesu proti Regine Riehl z naslovnice dunajskega časopisa Illustrierte Kronen Zeitung, 6. 11. 1906. *(Österreichische Nationalbibliothek)*

Triindvajsetletna prostitutka Eva Madzia se ni pojavila na sodišču. Domnevno je »izginila«, kasneje pa se je izkazalo, da dela v neki šlezijski javni hiši.[13]

Med meščanskimi strankami bordela so bili zdravniki, odvetniki in javni uslužbenci, znani kot »doktor«, »kozja bradica«, »znani« in »Japonec«, vendar o njih vemo malo; nekaj več vemo le o policistih, ki so tudi obiskovali dekleta. Mnoge prostitutke in nekdanje prostitutke, ki so pričale v procesu proti Regine Riehl, so bile iz revnih češko, nemško, madžarsko in poljsko govorečih družin, in o njih nekaj izvemo več iz njihovih pričevanj.[14] Nekatere ženske priče so hišo opisovale kot »ječo«, pripovedovale so o lakoti in pretepanju z metlišči in pasjimi biči, ki se je izmenjevalo z orgijami s šampanjcem. Izpostavljale so veliko nasprotje med prostornim, udobnim sprejemnim prostorom za goste bordela in malimi, nezdravimi, zaklenjenimi sobami z rešetkami na oknih v tretjem nadstropju, kjer sta si po dve dekleti delili eno posteljo in se »stiskali bolj kot hudodelci v kaznilnicah po monarhiji«. Neka prostitutka je med pričanjem povedala, da jo je Riehl pretepla, ker je spila ostanke šampanjca, ki bi ga morala prihraniti in ponovno prodati strankam, druga priča pa je trdila, da so jo prisilili piti šampanjec s strankami. Prostitutke so se trpinčenju Regine Riehl le redko uprle. Neka priča je povedala, da jo je madame hotela vreči na cesto, ker stranki ni hotela poljubiti roke in potešiti njenih seksualnih fantazij, a je pograbila sifon s sodavico in jo z njo poškropila.[15] Težko si je sicer predstavljati, da bi tako ravnal v usodo vdan človek, kot so v tisku pogosto opisovali prostitutke Regine Riehl.

Zaradi omejevanja osebne svobode, pretepanja, jemanja zaslužka in cenzuriranja pošte so mnoge prostitutke želele zapustiti Regine Riehl, vendar jim tega domnevno ni dovolila. V redkih primerih jih je iz svojih rok izpustila zaradi bolezni, ki je zahtevala hospitalizacijo. Čeprav se je Riehl pritoževala, da so bile nekatere njene prostitutke »nenehno v bolnišnici«,[16] sta bili s Antonie Pollak obtoženi, da sta obolelim prostitutkam želeli preprečevati že stik s policijskimi zdravniki. Med obiskom policijskih zdravnikov v bordelu naj bi bolne prostitutke skrivali v kleti, sanitarijah, omarah ali celo v podstrešnem kokošnjaku. To sta počeli zaradi bojazni, da bi zdravniki pri prostitutkah ugotovili poškodbe in jih pregledali tudi zaradi spolno nalezljivih bolezni, hkrati pa bi jih lahko napotili v bolnišnico, od koder bi lahko ušle iz bordela. Pollak in Riehl naj bi tovrstne dogodke preprečevali tako, da so prostitutke po odpustu iz bolnišnice napotili neposredno k njima.[17]

V redkih primerih, ko so prostitutke z dovoljenjem prenehale delati za Regine Riehl, so morale te po njihovih navedbah takoj zapustiti Dunaj. Njeni zaupniki, med katerimi naj bi bil tudi njen brat, so

13 *Neue Freie Presse, 2. november 1906, 4.*

14 *Právo lidu, 4. 11. 1906, 4; vsaj eden od staršev je bil nepismen. Germania je o dekletih, ki so dva dni pričala proti Riehl, poročala 6. 11. 1906, 2.*

15 *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 86; Bohemia, 6. 11. 1906, 7; in Prager Tagblatt, 4. 11. 1906, 10.*

16 *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 15.*

17 *Urad deželnega predsednika je posledično zahteval dodatna pojasnila, da bi lahko kaznovali odgovorne uslužbence v bolnišnici, WStLA, LfS: A11, Vr 6372/1906, II. Teil, to the Landesgericht in Strafsachen, 7. 11. 1906.*

dekleta pospremili do železniške postaje, jim kupili vozovnico in jih pospremili na vlak. Čeprav so se tolerirane prostitutke v istem mestu pogosto selile iz ene v drugo javno hišo, so se morale v nekaterih manjših občinah prostitutke brez dovoljenja za prebivanje po prenehanju opravljanja dela v javni hiši odseliti iz mesta.

Regine Riehl, prva priča, je bila korpulentna in energična ženska, ki je med pričanjem ves čas izžarevala samozavest. V nasprotju s pravimi in fiktivnimi lastnicami javnih hiš nikoli ni delala kot prostitutka. Ugotovila je, da lahko z moškimi »obiskovalci« na svojem domu zasluži, zato je v njem dovolila seks za denar. Riehl je na sodišču povedala, da svoje javne hiše ni registrirala, saj ni vedela, da je to dolžna storiti.[18] Kljub trem aretacijam in obsodbam zaradi zvodništva sredi 90-ih let 19. stoletja ji je bilo konec istega desetletja izdano dovoljenje za odprtje javne hiše, kar kaže na veliko hipokrizijo tedanje ureditve prostitucije. Posel ji je cvetel, tako da je njegov obseg večkratno povečala in na koncu prevzela celotno stavbo na Grüne Thorgasse, v kateri je zanjo delalo petnajst do dvajset prostitutk.

Regine Riehl je med pričanjem na sodišču trdila, da je s prostitutkami dobro ravnala. Odločno, včasih s povišanim glasom, je zavrnila vse obtožbe svojih nekdanjih delavk. Eno izmed njih je celo obtožila, da je bilo njeno pričanje »od prve do zadnje besede« laž. Hkrati jim je očitala, da so bile zanič spolne delavke; obregnila se je ob njihovo zunanjost, rekoč, da so bile nekatere tako neprivlačne, da so pritegnile le malo strank —"To dekle je bilo najgrše med mojimi damami"—, in njihovo vedenje— —"Priča ni bila med najslabšimi dekleti; imela pa je navado koketirati, česar nisem želela tolerirati."[19] Riehl je vztrajala, da prostitutkam ni storila žalega, temveč je »dekletom« v resnici pomagala. Ko je ena izmed njih rodila, ji je v bolnišnico prinesla vino, sadje in pečene dobrote, otroku pa podarila lepo oblačilo.[20]

Na vprašanje o bivalnih pogojih prostitutk in njihovi pravici do prostega gibanja sta Riehl in njen odvetnik odvrnila, da je nravstvena policija že leta redno pregledovala celoten bordel in ni ugotovila pomanjkljivosti.[21] Očitek, da je ženske zaklepala v sobe in jim omejevala svobodo gibanja, je Regine Riehl zavrnila in dejala, da so se lahko prostitutke, ki so se »primerno obnašale«, prosto gibale po celi hiši. Dodala pa je: »Vsa dekleta vendar niso v redu.« Čeprav so bila med spanjem vrata spalnic prostitutk zaklenjena, so bila po njenih zagotovilih notranja vrata čez dan večinoma odprta. Na vprašanje o rešetkah na oknih spalnic prostitutk je Regine Riehl odgovorila, da so pred namestitvijo rešetk nekatere prostitutke skozi okno s sadjem obmetavale častnike, ki so živeli na drugi strani ceste, ali se spogledovale z vajenci, ki so se šolali v bližini. Regine Riehl prostitutk v zaklenjenem bordelu ni zadrževala proti njihovi volji; z njimi je šla igrat celo tenis na travi v Prater, najstarejši in največji javni park v dunajskem 2. okrožju, Leopoldstadtu. Če je to držalo, dekleta tja verjetno niso šla peš, saj po pravilniku dunajske policije tolerirane prostitutke podnevi niso smele hoditi po Praterstraße in Prater-Hauptallee, glavnih poteh skozi park, in katerihkoli drugih glavnih mestnih prometnih žilah, z izjemo nujnih primerov.[22]

Riehl je zavrnila tudi obtožbe, da je prostitutkam z zaklepanjem oblačil želela preprečiti odhod iz hiše. Ko je po njenih besedah eno izmed deklet k njej prišlo »v starih cunjah«, jo je očedila tako temeljito, da je dva tedna kasneje policijski komisar, ki jo je registriral kot prostitutko, ni prepoznal. Znani dunajski satirik, novinar in pisatelj Karl Kraus, ki je 13. novembra v svoji satirični reviji *Die Fackel* obširno komentiral proces v eseju z naslovom »Der Fall Riehl«, je za »Tante Riehl« zapisal, da zna »najbolj umazano debitantko v dveh tednih napraviti primerno za elitno družbo.«[23] Ko jo je tožilec zasliševal v zvezi z razpolaganjem prostitutk z oblačili po prihodu v bordel, je Riehl povedala: »eno ali dve dekleti sta s seboj prinesli boljša oblačila«, hkrati pa zatrdila, da je šlo večinoma za preprosta dekleta in da je bilo treba del njihovih oblačil zavreči, ker

[18] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 14.*
[19] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 27, 33.*
[20] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 44.*
[21] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 18.*
[22] *ÖStA, MdI, Allg, AVA, MP, Box 2122, 6033/07, »Protokoll.«*
[23] *Karl Kraus, »Der Fall Riehl,« Die Fackel 8/211 (13. 11. 1906): 2, ponatisnjen je bil v njegovi zbirki, Sittlichkeit und Kriminalität, vol. 1, Ausgewählte Schriften (Vienna: L. Rosner, 1908), 257. O trditvah R. Riehl glej: »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 31; in Lidové noviny, 4. 11. 1906, 3.*

so bila zanikrna. Po besedah Regine Riehl so bila vsem prostitutkam na voljo njihova oblačila. Morale so samo zaprositi za ključ omare, kjer so bila shranjena. Marie Pokorny, rojena na Štajerskem, znana kot »Irma« – Riehl jo je štela za eno svojih »najimenitnejših« deklet – je vselej imela ključ. Poleg tega so imele vse stanovalke tunike, ki so jih lahko nosile tudi zunaj hiše. Marie Pokorny je imela celo pet halj![24]

Riehl je bila prepričana, da je vzorno vodila svojo javno hišo. Žensk ni preprodajala; dekleta je obvarovala pred trgovci z belim blagom.[25] Neko dekle je celo iztrgala iz rok »trgovke z dekleti« po tem, ko jo je bordel v Pragi, kamor naj bi jo poslali, zavrnil. (Trgovec z belim blagom v tem primeru verjetno pomeni posrednika, ki je ženske z njihovim dovoljenjem ponudil javnim hišam ali jih v dogovoru z njimi iz ene prestavil v drugo.) Riehl je zavrnila tudi obtožbe o orgijah v bordelu in nasprotno zatrdila, da kljub nezadovoljstvu strank ni dovolila šampanjca, plesa ali kvartanja v hiši. (Njeno trditev glede šampanjca je pod vprašaj postavila izjava prostitutke, da je bila kaznovana zaradi pitja ostankov penine.)

Več prič je Regine Riehl obtožilo, da je zadržala njihov zaslužek – prostitutke so lastnici javne hiše za stroške bivanja dnevno plačale štiri krone in polovico svojega zaslužka – in njihov *Strumpfgeld* (napitnino strank, ki so jo hranile v svojih nogavicah – *Strümpfe*). Riehl in Pollak naj bi celo brskali po njihovih nogavicah, da bi jim vzeli omenjeno napitnino, po tem ko so hotele nekatere prostitutke s skritim denarjem podkupiti vratarja in uiti iz bordela.[26] Neka ženska je pričala, da je Riehl poskuse zadržanja *Strumpfgelda* obravnavala kot »krajo« in so morebitni najdbi tovrstnega denarja sledili izbruh besa in udarci.

Regine Riehl se je pred obtožbami o zadrževanju denarja prostitutk branila, da je bila dobra, poštena delodajalka. Povedala je, da je v nekaterih primerih zaslužek prostitutk izplačala njihovim staršem. Soobtoženec König, ki je krivdo za izgubo službe kočijaža pripisal svoji hčeri in njenemu »nespodobnemu vedenju«, Riehl pa mu je mesečno izplačevala dvajset goldinarjev, ni bil edini starš, obtožen okoriščanja na račun hčerinega ponujanja spolnih uslug. Druga priča je povedala, da jo je k Regine Riehl pripeljala njena mati. Poleg Königa je bila na dunajskem občinskem sodišču vložena tožba še proti dvema staršema prostitutk zaradi kršitve zakona o klateštvu v zvezi z izkoriščanjem hčera, ki so morale zanje v javni hiši prodajati svoja telesa. Zdi se, da so nekateri starši zaposlitev svojih otrok v bordelu videli kot priložnost za dober posel. Če so hčere želele zapustiti javno hišo, naj bi jim to tudi na silo preprečevali.[27] Ob ogorčenosti nad pripadniki nižjih družbenih slojev, ki so grdo ravnali s svojimi hčerami in jih izročili javnim hišam, so mnogi pozabljali, da je tako ravnanje morda temeljilo na pričakovanjih delavskega razreda, da se morajo ženske že od malih nog preživljati same in prispevati v družinski proračun.[28]

Nazadnje je Riehl izjavila, da nobeni prostitutki ni preprečila, da bi pustila službo pri njej. V nasprotju z navedbami prostitutk so po njenih besedah le redka dekleta želela zapustiti njeno javno hišo. Riehl je celo dejala, da so jo nekatere prostitutke, odslovljene zaradi neprimernega vedenja ali nepriljubljenosti pri strankah, moledovale, da bi lahko še naprej delale zanjo.

Na klopi za priče se je zvrstilo devet članov dunajskega policijskega direktorata – med njimi policijski agenti, zdravniki in inšpektorji – in se branilo pred očitki, da so svoje delo v primeru javne hiše Regine Riehl opravili malomarno.[29] Kot prva priča je nastopil *Polizeichefarzt* Anton Merta, ki je razmere v hiši R. Riehl opisal z vidika nravstvene policije. Na kratko je predstavil zgodovino reguliranih javnih hiš in povedal, da se je zaradi številnih pripomb na račun žensk, ki so svoje potencialne stranke nagovarjale na ulici, tedanji vodja policije ob koncu 19.

[24] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 17.*

[25] *Bohemia, 4. 11. 1906, 6.*

[26] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 28, 33–4.*

[27] *O obtožbah, da so drugi starši prejemali plačilo za delo svojih hčera v bordelu, glej »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 7, 22, 32, 33–4.*

[28] *Judith R. Walkowitz, Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 16.*

[29] *Korespondenca med k.k. Landesgericht in Strafsachen na Dunaju in policijsko direkcijo na Dunaju, WStLA, LfS: A11, Vr 6372/1906, II. Teil.*

stoletja odločil omejiti javno prostitucijo z uvedbo zaprtih, toleriranih javnih hiš. Po besedah Merte poskus ni obrodil sadov, saj so številne javne hiše propadle, policija pa je imela kup dodatnih težav. Agenti nravstvene policije so se znašli v nevarnosti, da jih bodo lastniki javnih hiš želeli podkupiti, kar se je občasno tudi zgodilo. In res, policijski in davčni uslužbenci, ki so obiskovali bordel Regine Riehl, so bili domnevno upravičeni do popusta.

Za Merto je na klopi za priče nastopil policijski nadzorni zdravnik za javno hišo Regine Riehl. Priznal je, da je včasih na tam zaposlenih prostitutkah opazil modrice, vendar je domneval, da so posledica »posebnih želja strank«. Policijski zdravniki so redno opažali modrice in vrsto drugih manjših poškodb pri prostitutkah, ki so jih morali pregledati, pri čemer so pogosto zabeležili, da so se te ujemale z zgodbami prostitutk o padcih in podobno.[30] Policijske zdravnike, ki so izvajali te preglede na Dunaju in v drugih krajih, je bolj skrbelo preprečevanje širjenja spolnih bolezni kot pa poškodbe pri prostitutkah, ki jim niso pripisovali posebnega pomena.

Nek inšpektor je opozoril na temeljni problem ureditve, ko je v želji, da bi se ubranil pred neprijetnimi vprašanji odvetnika o povezavah policije z bordelom in »izkoriščanjem mladih žensk«, povedal, da »naloga nravstvene policije ni zaščita prostitutk, temveč zaščita javnosti pred prostitutkami.« Omenjena priča in drugi policijski inšpektorji so prav tako zagotavljali, da so javno hišo Regine Riehl obiskovali izključno zaradi službe.[31]

Policija je sprožila preiskavo proti trem svojim uslužbencem, obtoženim kršitev v zvezi z Regine Riehl. Policijskega agenta drugega razreda, Josefa Pießa, ki je na policiji delal 38 let in je bil zadolžen za redni nadzor javne hiše, so prejšnjega julija suspendirali in poslali na neplačan dopust, saj je bil proti njemu sprožen disciplinski postopek zaradi domnevnega spolnega razmerja s prostitutko med uradnim obiskom javne hiše Regine Riehl in zaradi preiskave drugih kaznivih dejanj. Prostitutke so na

Illustrierte Kronen Zeitung

Die Wurstwaren sind teurer geworden.

Weiße Sklavinnen. Ein Blick in den Verhandlungssaal im Kuppeleiprozeß Riehl.

Prizor iz sodne dvorane z naslovnice dunajskega časopisa Illustrierte Kronen Zeitung, 4. 11. 1906. *(Österreichische Nationalbibliothek)*

sodišču povedale, da mu je Riehl med rednimi pregledi javne hiše občasno izplačevala denar.[32] Čeprav je priznal, da je pogosto zahajal v bordel – »dekletom« je prinesel knjige in fotografije — je Pieß zanikal, da bi storil karkoli narobe.[33] Mnogi so menili, da bo Pieß izgubil službo kljub zatrjevanju, da je nedolžen. Preiskava dveh drugih policijskih uslužbencev v povezavi z domnevnimi nepravilnostmi v bordelu R. Riehl, komisarja Leopolda Schmidta in policijskega koncipista dr. Willibalda Lockerja, se je nadaljevala tudi med procesom. Schmidt sicer ni ostal brez službe, vendar so ga poslali v Bielitz-

[30] *Glej poročila policijskih inšpekcij dunajskih javnih hiš v LPDW, PM, 1906/1–2.*

[31] *Podrobnosti o procesu je mogoče zaslediti v številnih cislajtanskih časopisih. Navedeni so iz Prager Tagblatt, 7. 11. 1906, 6-7.*

[32] *Kot je Vyleta zapisal v Crime, Jews and News, 174, n. 216, se je ime detektiva v sodnih dokumentih, revijah in časopisih, včasih celo v istem dokumentu, pojavljalo v različnih oblikah: Biss, Pieß, Piß, Piss in Piks, vendar se je oblika Pieß pojavljala v njegovem Leumundzeugnis. Dokumenti za Pießa se nahajajo v ÖstA, MdI, Inneres, AVA, Praesidium A 1503, Pr Nr. 9494, 9509, 9648, 11059 ex 1906; Pr Nr. 635, 1257, 3536, 3777, ex 1907.*

[33] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien«, AKAK, 46, 68–9.*

-Bielsko na šlezijsko-galicijsko mejo, njegova vloga v škandalu pa ni bila pozabljena.[34]

Kako je mogoče, da policijski uradniki niso ugotovili, kaj se dogaja pri Regine Riehl? Obramba je eno od prič – dolgoletnega policijskega inšpektorja, na policijski upravi v okrožju Alsergrund zadolženega za prostitucijo – vprašala, ali je bil posebno pozoren na bordel Regine Riehl. Priča je odgovorila, da ne, saj je moral spremljati 160 toleriranih prostitutk v svojem okrožju, številne neregistrirane prostitutke in »celo vojsko zvodnikov«. Policijski uradnik je pojasnil, da je nadzor nad hišo Regine Riehl večinoma prepustil Pießu, »zaupanja vrednemu« agentu.[35]

Zadnja je na klopi za priče nastopila sedmerica žensk, obtoženih krivega pričanja, najprej 24-letna Pokorny in nato 20-letna Marie Hosch. Obe sta pred prihodom v bordel Regine Riehl delali kot neregistrirani prostitutki. Pokorny, ki je za Riehl delala štiri leta in pol, je policiji povedala, da se je v bordelu počutila »dobro«, da je imela ves čas prost izhod in je nameravala v njem delati še naprej. Na njen odnos ni imela pripomb. Zanikala je tudi kakršnokoli domnevno slabo ravnanje Regine Riehl z drugimi dekleti. Do njenega odhoda iz bordela si je Pokorny delila sobo z eno glavnih prič tožilstva, Königovo hčerjo Marie. Od nje se je Pokorny z meščanskim moraliziranjem, podobnim tistemu R. Riehl, distancirala. Povedala je, da se Marie König ni obnašala prostitutki primerno in se je do svojih strank obnašala »zelo prostaško«. Dodala je še, da se je König, ki je bila »zelo nesramna«, večkrat sprla z Regine Riehl. Tako je denimo večkrat stala naga pred odprtimi okni bordela. Ker se je to večkrat ponovilo, ji je Riehl zagrozila z odpustitvijo.

Hosch je na začetku na policijska vprašanja odgovarjala podobno kot Pokorny. Do Grüne Thorgasse je prišla, ker je slišala, »da Riehl zaposluje dekleta« in pri Regine Riehl ostala nekaj več kot tri leta. Čeprav ni imela prostih izhodov, je nameravala Hosch ostati, saj se je v bordelu »zelo dobro počutila«. Za trditve Baderja v *Extrablattu* – o zaklepanju in trpinčenju deklet, o skakanju skozi okno in bežanju iz bordela – je »slišala prvič«.[36]

Pokorny je podobno kot druge mlade obtoženke priznala, da je na začetku krivo pričala, saj je želela po navodilu Regine Riehl zaščititi Pießa. Povedala je, da je pogosto zahajal v javno hišo, tam pil vino ter se noč in dan zabaval z drugimi dekleti, za kar mu R. Riehl ni bilo treba nikoli plačati. Občasno je celo Riehl denar dajala njemu. Na vprašanje, ali je imela spolne odnose s Pießom, je Pokorny ob muzanju navzočih odgovorila, da ni nikoli prišel v njeno sobo; je pa imela spolne odnose s Schmidtom, ki ga je imenovala »debeli inšpektor«. Pokorny je s svojim pričanjem razjezila Regine Riehl, ki je po lastnih besedah z njo ravnala »kot s svojim otrokom«. Riehl je sicer potrdila svojo navedbo preiskovalnemu sodniku, da se je zadevni inšpektor v njeni hiši »napil šampanjca« in se dobro zabaval, vendar pa je opozorila, da ni omenila njegovega imena. Bila je »diskretna.«[37]

Veliko zanimanje za proces je potrdila ogromna množica, ki se je 7. novembra 1906 pozno popoldne ob razglasitvi sodbe zbrala pred sodno palačo. Regine Riehl – vir vsega zla v zgodbi – je bila spoznana za krivo po naslednjih točkah obtožnice: »javno nasilstvo, goljufija, omejevanje osebne svobode, poneverba in napeljevanje h krivemu pričanju«. Obsojena je bila na tri leta in pol težke ječe; zaporno kazen je nastopila februarja 1907. Soobtoženka Regine Riehl, Antonie Pollak, obtožena, da je mlada dekleta zvabljala v bordel, je bila skupaj z vodoinstalaterskim pomočnikom Königom spoznana za sokrivo omejevanja osebne svobode drugih oseb.[38] Obsojena sta bila na eno leto oziroma osem mesecev prisilnega dela. Sedem drugih obtoženk, ki so pričale v korist Riehl, je bilo obsojenih zaradi laganja pod prisego, vendar so jim bile izrečene razmeroma nizke kazni od štirinajst dni do šti-

[34] *Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 9. 11. 1906, 3; ÖSA, MdI, Allg, AVA, 2122, MP, 9550/06, Nečitljiv podpis c.k. ministru za notranje zadeve z dne 8. novembra 1906. O Schmidtu glej Arbeiter-Zeitung, 10. 2. 1910, 5.*

[35] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 74.*

[36] *Policijsko zaslišanje Marie Hoch in Marie Pokorny 26. 6. 1906, LPDW, St. 1905–1907. Glej tudi povezane dokumente v LPDW, PM, 1906/2.*

[37] *"Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien," AKAK, 107; tudi Bohemia, 6. 11. 1906, 6, 72.*

[38] *Kazni so bile javno objavljene po celi Avstriji, denimo v Marburger Zeitung, 8. 11. 1906, 2; in v Vorarlberger Tagblatt, 9. 11. 1906, 3. Obtožbe na račun Königa so se prvič pojavile v Baderjevem ekspozeju, Illustriertes Wiener Extrablatt, 24. 6. 1906, 5.*

rih tednov v zaporu, saj so bile po mnenju sodišča pod »izjemno močnim vplivom« Regine Riehl, ki je »načel« njihovo zmožnost presoje in odločanja. Sodnik je pri nekaterih pri izreku sodbe upošteval tudi njihovo mladost.[39]

Čeprav se je vsaka od prostitutk pred začetkom, med in po koncu procesa v vlogi priče obnašala drugače, so ves čas veljale za žrtve – »sramežljive,« »mirne,« »spodobne« – razmer, v katerih so se znašle, kar razkrivajo tudi izrečene kazni. Niti ena ni bila »rojena vlačuga«; namig na teorijo kriminologa Cesareja Lombrosa, da so ženske obsojene na promiskuiteto; namesto tega so postale delavke, prisiljene v zadovoljevanje potreb (drugih).[40] V procesu proti Regine Riehl je govor o prostitutkah kot »žrtvah« prevladal nad tistim o prostitutkah kot viru okužb in spolno prenosljivih bolezni.

Škandal se ni zaključil z obsodbami ali premestitvijo Regine Riehl v ženski zapor v Wiener Neudorfu na začetku leta 1907, saj so se pritožbe počasi prebijale skozi avstrijski pravni sistem. Riehl je kmalu najela pravnika Gustava Morgensterna, znanega kazenskega odvetnika, ki se je pritožil na sodbo. Morgenstern je sodišče zasul s prizivi, začenši z ničnostno pritožbo, ki je bila kmalu zavrnjena.[41] Morgenstern se je v obrambi Regine Riehl poskusil opreti tudi na tisk in je v seriji člankov, ki jih je začel objavljati konec leta 1906, zatrjeval, da je bila drakonska kazen za njegovo stranko poskus pomiritve vznemirjene javnosti, ki je v Regini Riehl in policiji našla grešnega kozla za »škodljivi« škandal s prostitucijo. Baderja je obtožil, da naj bi – še z enim novinarskim kolegom – podkupil eno od prostitutk, ki je nastopila kot priča tožilstva, in trdil, da ima nove dokaze in nove priče v obrambo Regine Riehl. Morgenstern je predstavil izjave vrste potencialnih prič, med njimi tesarjev, pleskarjev ter drugih, tudi prostitutk, ki so nekoč delale za R. Riehl in so ovrgle predhodna pričanja proti njej. Omenjene priče pri poslovanju bordela niso opazile nobenih posebnosti: opisovale so odprta vrata v hiši in prostitutke, ki so se lahko po njej prosto sprehajale.[42] Besedilo njegovega neuspešnega poziva k ponovitvi procesa se je pojavilo v *Illustrierte Oesterreichische Kriminal-Zeitung*, senzacionalističnem tedniku, ki je izhajal kratek čas in se je posvečal kriminalistiki, prostituciji, istospolnosti, umorom in drugim zločinom. Tednik je objavil tudi serijo šestnajstih prispevkov pod naslovom »Resnica o procesu proti Riehl«, ki so izhajali od srede julija do srede novembra 1907 in zainteresirani javnosti proces predstavili na način, ki prostitutk ni predstavljal kot žrtev. Riehl si je še naprej prizadevala oprati svoje ime: na cesarja Franca Jožefa se je obrnila s prošnjo za pomilostitev in svojo pravno bitko neuspešno nadaljevala še v medvojnem obdobju.[43]

Več prostitutk je proti Regine Riehl vložilo tožbe in zahtevalo odškodnino zaradi neizplačanih plač za nudenje spolnih uslug. Anna Kirchner, v bordelu znana kot »Cecile«, je tam delala približno osemnajst mesecev, od novembra 1904 do zaprtja. Kirchner, ki je tedaj že živela v Budimpešti, je na civilnem sodišču od R. Riehl zahtevala odškodnino, saj se njuna odvetnika nista mogla sporazumeti o dolgu. Anna Kirchner je terjala odškodnino v višini 5.693 kron in je zavrnila ponudbo Regine Riehl v višini 600 kron. Trdila je, da jo je kot devetnajstletnico ena od sodelavk R. Riehl nagovorila, da pusti službo *Buffetdame* v zameno za delo v javni hiši. Kirchner je trdila, da je kmalu po prihodu v bordel hotela oditi, vendar so ji to s silo preprečili. Njena pravica do prostega gibanja je bila omejena, Riehl pa jo je osebno trpinčila ali so to na njen ukaz počeli drugi. Tožba A. Kirchner na sodišču ni dobila epiloga zaradi težav pri iskanju prič, vključno z »znamenito Liesel«, in zaradi – verjetno neupravičene – skrbi Regine Riehl za njeno varnost na poti do sodišča, kamor je prihajala le v spremstvu orožnikov.[44] Zaradi te tožbe in povezanih primerov, o katerih so občasno poročali dunajski časopisi, se je o Riehl in sojenju proti njej v javnosti govorilo še leta.

[39] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 110–11.*

[40] *Upodobitve so iz Bohemie, 4. 11. 1906, 6. Cesare Lombroso in Guglielmo Ferrero, »Born Prostitute,« Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman, 27. pogl. (Durham, NC: Duke University Press, 2004), 213–21.*

[41] *WStLA, LfS: A11, Vr 6372/1906, II. Teil, korespondenca, naslovljena na c.k. Landesgericht in Strafsachen na Dunaju, 1. in 2. 12. 1906; odziv c.k. I Staatsanwalt je sledil 8. 12. 1906.*

[42] *»Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« Illustrierte Oesterreichische Kriminal-Zeitung, 25. 7. 1907, 2 do 18. 11. 1907, 5.*

[43] *Kopije številnih pritožb v imenu Regine Riehl se nahajajo v WStLA, LfS: A11 6372 II. Teil, 1906.*

[44] *Die Neue Zeitung, 6. 11. 1907, 7.*

Drama v bordelu: poročanje tiska po monarhiji

Še pred izrekom sodbe je proces proti Regine Riehl zaživel svoje življenje v tisku, ki je javnosti omogočil vpogled v sodno dvorano, ki se je spremenila v oder. Časopisi so ponujali pikantne podrobnosti o pričah-prostitutkah in skupaj z uvodniki v podlistkih in občasnimi pismi bralcev oblikovali javno mnenje. Tudi risbe obtoženk v nekaterih dnevnih časopisih z visoko naklado, serije akademsko-medicinsko-pravnih predavanj in objav člankov, karikatur, ilustracij, letakov in knjig – leposlovnih in neleposlovnih; poljudnih in znanstvenih – so v luči procesa predstavljale pogled sodobne medicine, prava, policije in drugih na ureditev prostitucije v Avstriji.

Poročanje je bilo pogosto senzacionalistično, celo v nekaterih resnejših časopisih. Vse bolj pismena družba je dobila priložnost spremljati to »dramo v bordelu« iz udobja lastnega doma, pisarne ali priljubljene kavarne.[45] V drugače precej konzervativnem dnevniku *Bohemia*, ki je v nemškem jeziku izhajal v Pragi, je bilo mogoče v isti številki prebrati naslednje podnaslove: »Die unglückliche Carmen,« »Die Verkaufte,« in »Der Herr mit der Peitsche.« *Arbeiter-Zeitung*, čigar bralci so prihajali iz vrst delavskega razreda, je še pred objavo sodbe 6. novembra v uvodniku na naslovnici zapisal, da je proces razkril hinavski in brezbrižen odnos do pomilovanja vrednih deklet ter posmehovanje njihovi usodi.[46] Drugi novinarji so se zabavali na račun obtoženke in drugih prič v procesu.

Novinarji so v svojih prispevkih največ pozornosti namenjali sodelujočim v procesu in poročali o najbolj pikantnih podrobnostih. Ob dobesednem in afirmativnem navajanju izpovedi prostitutk in nekdanjih prostitutk, ki jih je predlagalo tožilstvo, so nekateri časopisi nadrobno opisovali njihovo zunanjost in oblačila, ki so obsegala od navadnih modrih bombažnih oblek in črne rute do vpadljivih – in dragih – oblek meščanskega demimonde. Dunajski liberalni *Neue Freie Presse* je večino prostitutk-obtoženk opisal tako: »večinoma so videti precej nevpadljivo, niso čedne, in nekatere so prej grde.« Pričo Geresch je opisal kot »drobno neprivlačno, v celoti nič mamljivo dekle«, za neko svetlolaso prostitutko-pričo pa je vendar napisal, da ima »obraz kot lutka.« Večina poročevalcev je za najelegantnejšo prostitutko med obtoženkami razglasila Pokorny. Pokorny je bila vitka svetlolaska, ki je nosila temno vijolično obleko in dolgo belo bluzo, dolge bele rokavice in bel klobučevinast klobuk s kopreno in se »koketno gibala, tako da so njene zapestnice žvenketale,« medtem ko so za prikupno Marie Hosch vranje črnih las ugibali, da je noseča. Novinarji so poročali tudi, da so se pred koncem procesa nekatere priče prenehale ukvarjati z najstarejšo obrtjo in so se zaposlile v barih, postale šivilje in perice ali si poiskale druge dostojne službe, druge pa so preprosto zapustile Dunaj.[47]

Salon-Nummer.

Nr. 45. Sonntag den 11. November 1906. XXVI. Jahrgang.

Wiener Caricaturen.

Berlin. Wien. Leipzig.

Assentierung.

(Wiener Caricaturen, 11. 11. 1906, Österreichische Nationalbibliothek)

[45] *O gledaliških uprizoritvah »drame v bordelu« na ameriških odrih v Napredni dobi glej Katie Johnson, Sisters in Sin: Brothel Drama in America, 1900–1920 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).*

[46] *Bohemia, 6. 11. 1906, 7; in Arbeiter-Zeitung, 7. 11. 1906, 1.*

[47] *Za opise prostitutk, posebej A. Pokorny, denimo glej Neue Freie Presse, 2. 11. 1906, 4. (večerna izd.); 3. 11. 1906, 11. (jutranja izd.); Prager Tagblatt, 7. 11. 1906, 7.*

Risbe obtoženih prostitutk, sedečih v vrsti, na čelu katere je bila pogosto lepa Pokorny, oblečena v svetle bluze in dolga temna krila ali težke zimske plašče, običajno s pokrivalom na glavi, je med procesom objavljal dunajski *Illustrierte Kronen Zeitung*, eden največjih in najbolj populističnih avstrijskih časopisov. Podnaslovljene so bile s »Zeuginnen,« ali »Die Vertraute.« Po drugi strani so karikature teh ali podobnih žensk v satiričnem tedniku *Wiener Caricaturen* prikazovale razoglave, prsate, seksualizirane ženske, nekatere zgolj v spodnjem perilu.[48]

Številni večji časopisi v cislajtanski Avstriji so podrobno poročali o procesu in se na sodbo odzvali z različnimi pikantnimi naslovi. V Černovicah, prestolnici Bukovine, je *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* na naslovnici objavil prispevek »Moderne Sklaverei,« *Czernowitzer Tagblatt* pa se je po drugi strani pri poročanju omejil na sodbe trem glavnim obtoženkam. V Lvovu, prestolnici Galicije, je naslov v *Wiek Nowy*, ki se je vil preko portretov treh glavnih obtožencev, Königa, Antonie Pollak in Regine Riehl, proces poimenoval »Bardzo brudna sprawa.« Drugi lvovski časopis, *Gazeta Narodowa*, je govoril o »terroryzowanie dziewcząt.« V Avstrijskem primorju je v prispevku z naslovom »Il processo Riehl e la polizia di Vienna« tržaški socialdemokratski časopis *Il Lavoratore* komentiral, da je »Riehl uporabila svoje 'izjemno tesne vezi s policijo'« za to, da je »kopičila mladoletna dekleta, ponarejala dokumente in jim omejevala pravico do prostega gibanja.« Ob koncu je avtor posmehljivo ugotavljal, da je »Dunaj edino mesto, kjer se dogajajo take reči,«[49] pri čemer je namigoval na tržaške bordele, ki so bili pogosto pomanjkljivo vodeni. Goriški časopis, ki je izhajal v slovenskem jeziku, je zapisal: »Nečloveško ravnanje z dekleti v tolerančni hiši Riehl na Dunaju.«[50] V Ljubljani je

Nr. 47. Sonntag den 25. November 1906. XXVI. Jahrgang.

WIENER CARICATUREN.

Berlin. Wien. Leipzig.

Die Enquete über die Prostitution.

(Wiener Caricaturen, 25. 11. 1906, Österreichische Nationalbibliothek)

Rdeči prapor južnoslovanskih socialdemokratov svoj prispevek naslovil »Prečudno himno« in bralce opomnil na škandal z bordelom v domačem mestu, v katerega je bila nekaj let prej vpletena madame Mathilde Löwy.[51]

Proces proti Regine Riehl je bil »salonfähig« le v določenih delih monarhije in še takrat se je o njem govorilo previdno. Ostravski *Ostrauer Zeitung* je v prispevku iz moravske prestolnice Brna poročal, da je dunajski tisk obširno poročal o procesu, provincialni tisk, ki »meščanskih družin« ni želel vznemirjati s tovrstnimi vsebinami, pa ne. Kljub vsemu pa so vsaj nekateri provincialni časopisi poročali o procesu. Drugi časopis v nemščini, ki je izhajal v mestu, *Ostrauer Tagblatt*, je objavil le kratek prispe-

[48] *Glej na primer Illustrierte Kronen Zeitung, 3. 11. 1906, 4; 6. 11. 1906, 1; 7. 11. 1906, 6; in Wiener Caricaturen, 25. 11. 1906, 1.*

[49] *Heinrich Grün, Prostitution in Theorie und Wirklichkeit (Vienna: J. Deubler, 1907), 1. Glej Ostrauer Zeitung, 6. 11. 1907, 2; v Ostrauer Tagblatt je bil objavljen le kratek prispevek »Der Prozess Riehl in Wien,« 8. 11. 1906, 2; Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 9. 1. 1906, 1; Czernowitzer Tagblatt, 8. 11. 1906, 5; Gazeta Narodowa, november 1906, 2; Wiek Nowy, 6. 11. 1906, 6–7; 8. 11. 1906, in 6; Il Lavoratore, 10. 11. 1906, 1–2.*

[50] *Gorenjec, 10. 11. 1906, 6. OPOMBA: Dokument ni paginiran in je bil po mojem mnenju dodan kasneje. O procesu so razpravljali tudi v Gorici, 13. 11. 1906, n.p. (3) (jutranja izd.).*

[51] *Rdeči prapor, 9. 11. 1906, n.p. (6). O škandalu Mathilde Löwy glej Branka Grošelj, »Prostitucija v Ljubljani v prvih treh desetletjih 20. stoletja,« Kronika 54/3 (2006): 451–64.*

vek z nedvoumnim naslovom »Der Process Riehl in Wien« in glavno obtoženko opisal kot »brezsramna gospodarica b… Regine Riehl.« V besedilu se nista pojavili ne beseda »prostitucija« ne »bordel«.

Časopisi, ki so pozorno spremljali proces, so poročali tudi o tem, kako so dekleta postala prostitutke. Ottilie Geresch je v bordel prišla pri štirinajstih, prepričana, da jo čaka delo služkinje. Geresch je na sodišču povedala, da ji je Regine Riehl pred začetkom dela s strankami skupaj s še eno prostitutko na silo ostrigla lase in jo oblekla v mornarska oblačila, da bi delovala še mlajša, kot je bila v resnici.[52] V odmevnem pričanju je češko govoreča Justine Rohaček povedala, da je odšla k R. Riehl, da bi se naučila nemško. Na začetku je delala kot sobarica in se je upirala zahtevam Regine Riehl, da bi začela usluge ponujati tudi strankam bordela. Po njenih navedbah je Riehl odvrnila: »češko dekle mora narediti vse«, kar od nje zahtevajo gosti. Justine Rohaček ni bila edino dekle, ki se je pri Riehl domnevno želelo učiti nemško. Tudi druga češko govoreča priča, ki je zaradi slabega znanja nemščine na procesu potrebovala tolmača, je trdila enako.[53]

Časopisi so razkrili, da naj mladih deklet ne bi izkoriščali le lastnica bordela, njihovi starši, zvodniki in znanci, temveč tudi druge prostitutke. Med pitjem kave so bralci časopisov izvedeli, da so policijska pravila lastnikom bordelov prepovedovala zaposlovanje devic, zato naj bi odsotna Eva Madzia razdevičila Anni Christ, ki naj bi bila ob prihodu v bordel devica, in sicer z vaginalnim spekulumom, isto napravo, s katero so policijski zdravniki izvajali redne preglede prostitutk.[54]

Medtem ko so prostitutke pri bralcih zbujale sočutje kot žrtve, potrebne zaščite, so bili Riehl, Pollak in policija demonizirani. Regine Riehl je morala na svoja ramena prevzeti krivdo za razmere, zelo podobne tistim, v katerih so se domnevno znašle žrtve trgovine z belim blagom. Brnske *Lidové noviny,* ki so jih brali po vseh čeških deželah, je v prispevku o procesu omenjal »Tajemství vykřičeného domu«, medtem ko je *Illustrierte Kronen Zeitung* v zvezi z bordelom Regine Riehl izrazil zaskrbljenost zaradi trgovine z dekleti po vsem svetu in svoje enotedensko poročanje naslovil »Weißen Sklavinnen.«[55] Za ugledne Dunajčane in številne druge Evropejce je bila trgovina z belim blagom stvar, ki se v Evropi ne dogaja. Poročila so se pogosto osredinjala na brutalnost R. Riehl. Zaradi mlačnosti domnevno podkupljene dunajske nravstvene policije je lahko Riehl s trdo roko jetniškega paznika mirno igrala svojo vlogo madame v lepo urejeni hiši iz 9. okrožja, kjer se je na vratih svetil napis »Kleidersalons Riehl«.

Novinarji, ki so poročali o procesu, so načenjali tudi bolj splošna vprašanja, med njimi tista o varovanju javnega zdravja in morale ter skorumpiranosti policije.[56] Dunajski žolčno antisemitski, rasistični *Deutsches Volksblatt* je zapisal: »mnogi agenti niso samo v policijski službi, ampak tudi v službi »dam« à la Riehl,« *Bohemia* pa: »Z vprašanjem, ali je prostitucija potrebna ali ne, naj se ukvarjajo učenjaki,« vendar pa nravstvena policija ne sme sodelovati z lastniki javnih hiš. Članek v *Bohemii* je ob skorumpiranosti policije opozoril tudi na notranje nasprotje med varovanjem domnevno nedolžnih deklet pred trgovci z belim blagom na eni strani, in varovanjem družbe pred spolno prenosljivimi boleznimi na drugi, in pri tem razkril tesno medsebojno povezanost med prostitucijo, spolno prenosljivimi boleznimi in trgovino z belim blagom v glavah ljudi.[57]

Proces proti Regine Riehl je bil ena izmed odmevnejših kazenskih obravnav dunajskega *fin de siècla*, ki so se ukvarjale z drugačno, včasih deviantno spolnostjo, v vseh pa so nastopali Judje. Dunajski antisemitski tisk je poudarjal, celo ustvaril »judovski« vidik primera. V omenjenih procesih – le proces proti R. Riehl se je osredotočal na pro-

---

52 Po podatkih iz nepopolnih dokumentov o prostitutkah v dunajskih bordelih je bila Geresh mlajša od večine ostalih registriranih prostitutk. Kot je Judith R. Walkowitz opozorila v knjigi Prostitution and Victorian Society, 17, je ob koncu 19. stoletja londonska policija zaradi prostitucije le redko aretirala dekleta, mlajša od 16 let.

53 O Justine Rohaček glej Bohemia, 4. 11. 1906, 6; Innsbrucker Nachrichten, 6. 11. 1906, 8; in Právo lidu, 5. 11. 1906, 7. O drugi češko govoreči udeleženki, Rosi Mareček, glej »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 45.

54 »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 9.

55 Kot primer glej Lidové noviny, 3. 11. 1906, 2 (jutranja izd.); 4. 11. 1906, 2 (jutranja izd.); 5. 11. 1906, 5 (večerna izd.); in Illustrierte Kronen Zeitung, 1. 11. 1906, 3–4; 2. 11. 1906, 2–3; in 3. 11. 1906, 2–8.

56 »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« AKAK, 12.

57 Bohemia, 8. 11. 1906, 1 (jutranja izd.); Deutsches Volksblatt, 9. 11. 1906, 7.

stitucijo v javnih hišah – se je zrcalila zaskrbljenost zaradi tem, o katerih so osrednji časniki v mestu obširno poročali in so segale od dvoženstva in homoseksualnosti do spolno motiviranih umorov. Procesi so opozorili na spolne prestopke ljudi z roba, ki jih je javnost z zanimanjem spremljala in o njih prebirala.[58] Judovsko poreklo R. Riehl in A. Pollak je kmalu postalo *cause célèbre*. V resnici je v sodnih spisih navedeno, da je bila Riehl, krščena hči judovskih staršev, protestantske veroizpovedi, König, rojen na Dunaju, pa rimokatoliške, kot mnoge prostitutke, če ne večina, ki so nastopile kot priče.

Kot je opozoril Daniel M. Vyleta, *Deutsches Volksblatt* v prispevku o prvem dnevu procesa ni nikjer omenjal morebitne »judovske razsežnosti« primera. 3. novembra pa je bil prispevek o pričanju A. Pollak podnaslovljen »Die rothaarige Jüdin.« Dan kasneje je isti časopis Regine Riehl razkrinkal kot »judovsko zvodnico.« Prispevek je prostitucijo povezal z belim suženjstvom, kjer so bili za mnoge Judje hkrati žrtve in storilci, in dodal, da je imela trgovina z ljudmi enak mednarodni značaj kot posredovanje prostitutk; »Riehl zagotovo ni slučajno Judinja« ter »ima v vsakem velemestu zagotovo sopotnice.«[59]

Antisemitski tisk je proces uporabil kot izgovor za napad na liberalni (»judovski«) tisk in naraščajoči vpliv judovstva v sodobni družbi. Konzervativni rimokatoliški *Volksblatt für Stadt und Land* je v prispevku z naslovom »Sodoma und Gomorrha« glavni obtoženki imenoval »dve Judinji,« in dodal, da »so bili tisti policijski organi, ki so jim bili dokazani nedovoljeni odnosi s hišo Riehl in zanemarjanje dolžnosti, večinoma Judje.«[60]

Protisemitski politično-satirični štirinajstdnevnik *Kikeriki!* je procesu namenil razmeroma malo pozornosti, z izjemo šepavih verzov na naslovnici številke, ki je izšla 8. novembra. Madame iz bordela, njena pomočnica Pollak, »debeli inšpektor«, detektiv Pieß in celo Bader pa so 11. novembra krasili strani *Wiener Caricaturen*. Glavni protagonisti še sveže drame iz sodne dvorane so nastopali v številnih člankih, karikaturah in prilogah. Policijski inšpektor, policijski agent in Bader so imeli glavne vloge v »Ein-Polizei-Drama«, v kateri so razpravljali tudi o madame Aspaziji iz bordela – ime je dobila po ljubimcu atenskega državnika Perikleja -, ki je predstavljala Regine Riehl in je nastopala v treh zaporednih številkah tednika. Pollak je v celostranski karikaturi z naslovom »In geheimer Verhandlung« nastopala kot korpulentna, čemerna starejša gospa v črnih oblačilih. Prikazana je med sedenjem v salonu bordela v družbi dveh lepo oblečenih moških, od katerih eden pravi »Že štirinajst let ima, gospa Pollak, škoda, škoda!,« kar je namigovalo na skomine številnih obiskovalcev po mladih dekletih in na starost nekaterih prostitutk R. Riehl, čeprav v času procesa nobena ni bila tako mlada.[61]

Razprava o pikantnih podrobnostih iz pričevanj pred sodiščem pa ni bila omejena zgolj na bulvarski tisk; celo *Neue Freie Presse*, najpomembnejši »resni« časopis v monarhiji, je proces pozorno spremljal. Vrtanje bulvarskega tiska po Regine Riehl, njenih soobtoženkah, policiji in prostitutkami, pričami na novembrskem procesu, je odslikavalo zaskrbljenost širše javnosti – lažno ali resnično – nad temami, ki so segale od zgroženosti ob misli na trgovino z ljudmi v prestolnici imperija do policijske korupcije in do slabega ravnanja z revnimi in mladimi dekleti v rokah Regine Riehl. Dunajski antisemitski tisk je poudaril tudi domnevno vlogo Judov v vseh teh zadevah. Javna zgroženost nad slabim ravnanjem s prostitutkami je vlado prisilila, da temeljito preuči regulativo.

[58] *Vyleta, Crime, Jews and News; Scott Spector, »The Wrath of 'Countess Merviola': Tabloid Exposé and the Emergence of Homosexual Subjects in Vienna in 1907,« v Sexuality in Austria, Gunter Bischof, Anton Pelinka in Dagmar Herzog, ur., Contemporary Austrian Studies (2006): 31–47; in Spector, »Where Personal Fate Turns to Public Affair: Homosexual Scandal and Social Order in Vienna, 1900–1910,« Austrian History Yearbook 38 (2007): 15–24; o odnosu med bulvarskim tiskom in javnostjo v zloglasnem krakovskem procesu zaradi umora iz strasti glej Nathaniel Wood, »Sex Scandals, Sexual Violence, and the Word on the Street: The Kolasówna Lustmord in Cracow's Popular Press, 1905–1906,« Journal of the History of Sexuality 20/2 (maj 2011): 244–69. Glej tudi Magnus Hirschfeld, »Sexual Murder« in »A Case of Sexual Murder,« v Sexual Anomalies: The Origins, Nature, and Treatment of Sexual Disorders, 2. izd. (New York: Emerson Books, Inc., 1956), 379–423.*

[59] *Deutsches Volksblatt, 3. 11. 1906, 8; in 4. 11. 1906, 1.*

[60] *Volksblatt für Stadt und Land, 9. 11. 1906, 2.*

[61] *Wiener Caricaturen, št. 45, 46, 47; 11., 18., in 25. 11. 1906.*

Zaključek

Odmevni proces proti Regine Riehl je kmalu postal izhodiščna točka številnih sodobnih in kasnejših razprav o regulirani prostituciji v cislajtanski Avstriji. Avtorji so ga osvetljevali iz različnih razlogov in z različnih gledišč. Omembe procesa lahko zasledimo v razpravah o prostituciji in morali vse do razpada monarhije in še kasneje. Vzrok različnih interpretacij procesa so bile različne predstave o tem, kakšne naj bi prostitutke bile – nevarne, izkoriščane, »padle«, Druge; in o njihovih strankah – nebrzdanih proletarcih, moških s »perverznimi« spolnimi nagnjenji ali moških, pogosto mladih, ki so želeli potešiti »naravne« potrebe. O teh predstavah so razglabljali v bulvarskem tisku, na enak način pa so o njih razmišljali tudi lokalni uradniki povsod po Avstriji. Poročila o procesu so temeljila predvsem na številnih stereotipih o prostituciji v mestih: izkoriščevalski trgovini z belim blagom, domnevno pod nadzorom Judov, in prodaji žensk in deklet javnim hišam – včasih proti njihovi volji; razširjenosti korupcije v policiji; grožnji javnemu zdravju in morali, ki so ga predstavljale prostitutke (poročeni možje so z obiskom bordela morda prizanesli preobčutljivosti svojih meščanskih žena, hkrati pa jih morda okužili s spolno prenosljivo boleznijo); in prikazen revnih družin iz mest in vasi, ki svoje hčere po mestih v monarhiji prodajajo v prostitucijo. Strokovnjaki, ki so različno gledali na problem prostitucije – in to ne le v Avstriji -, so se dolgo sklicevali na proces proti Regine Riehl: tako podporniki zakonske ureditve prostitucije; tisti, ki so jo želeli modernizirati; kot tudi nasprotniki, ki so jo želeli v celoti odpraviti.

Pričevanja v procesu proti Regine Riehl so ponudila različne razlage, zakaj policiji ni uspelo zaščititi prostitutk pred domnevnim izkoriščanjem R. Riehl in njenih pajdašinj, vključno z najbolj očitnim: od dobrega odnosa z lastnico bordela so imeli tudi osebne – denarne in spolne – koristi. Kljub obsodbi Regine Riehl in dveh njenih glavnih soobtoženk je glavni očitek iz obtožnice – omejevanje gibanja toleriranih prostitutk – obveljal za neprijeten, a neizogiben ukrep za zaščito družbe, še posebej pred širjenjem spolno prenosljivih bolezni. Čeprav so številni strokovnjaki obsodili način, na katerega je Riehl vodila svojo javno hišo, škandal ni povzročil večjega, organiziranega nasprotovanja reguliranju prostitucije. Najmanj en uradnik je izjavil, da je Riehl z domnevno podporo policije pošteno vodila svoj posel. V tej luči je bilo omejevanje svobode celo neposredna posledica policijskih pravil, ki toleriranim prostitutkam niso dovoljevala opravljanja obrti na ulici – cestne prostitucije -, da bi jih umaknili izpred oči javnosti. In dejansko so morali povsod po Avstriji in Evropi, kjer so želeli prostitucijo skriti s policijskimi direktivami, uveljaviti tudi ukrepe, ki so posegali v pravico do svobode gibanja prostitutk.[62]

Čeprav so tožilstvo in številni časopisi prostitutke v procesu pogosto prikazovali enostransko kot pasivne žrtve Regine Riehl in njenih sodelavk, natančnejša analiza njihovega ravnanja pokaže, da so ženske ravnale različno. Neka nekdanja prostitutka je lastnico bordela obsodila v pismu bralcev v časopisu. Obtožene prostitutke so v prvih razgovorih s policijo dajale lažne izjave, nato pa jih spremenile in se znašle na sodišču, kjer so pričale proti R. Riehl. Čeprav naj bi se nekatere obtoženke kasneje še ukvarjale z isto obrtjo in vmes samo zamenjale javno hišo, je pričanje prostitutk/bivših prostitutk pokazalo, da lahko prostitutke preidejo iz kategorije »padlih« žensk med »sprejemljivo« družbo, saj so nekatere nekdanje delavke Regine Riehl v celoti opustile »poklic« in so imele kasneje »spodobne« službe. Več prostitutk je po procesu tožilo Riehl zaradi zaostalih plač in zahtevalo odškodnino, Winkler pa zahtevala razveljavitev obsodbe. Čeprav je policija menila, da je treba imeti prostitutke pod nadzorom, so ugotovili, da bo treba nekako popraviti slabo podobo policije, ki jo je povzročil proces proti Regine Riehl. Lokalni, regionalni in imperialni uradniki so predlagali ukrepe za izboljšanje obstoječe ureditve prostitucije, ki pa vsi niso zaživeli. Po mnenju številnih uradnikov je obstoječa ureditev kljub pomanjkljivostim varovala meščansko družbo pred določenimi vplivi – in posledicami – prostitucije, obenem pa za moške predstavlja ventil za zadovoljevanje spolnih potreb. Zaradi procesa proti Regine Riehl so prostitucija in sorodni pojavi, kot so trgovina z ljudmi in tudi spolno prenosljive bolezni, ostale v javni zavesti, kar je na koncu pripeljalo do postopnih popravkov sicer nasprotujočih si pravil. Kljub pomanjkljivostim so bili številni policijski in drugi uradniki še naprej

[62] *Grün, Prostitution in Theorie und Wirklichkeit, 19.*

prepričani, da so bile v primerjavi s tolerirano prostitucijo druge rešitve še slabše.

Prevedel Simon Zupan

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Landespolizeidirektion Wien, Archiv (LPDW)
Prostitution u. Mädchenhandel (PM), 1905-1907

Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA)
Landesgericht für Strafsachen (LfS): A11, Vr 6372/1906, I. & II. Teil

Österreichisches Staatsarchiv (ÖstA)
ÖStA, MdI, Allg, AVA, MP, Box 2122, 6033/07 in 9550/06
ÖstA, MdI, Inneres, AVA, Praesidium A 1503, Pr Nr. 9494, 9509, 9648, 11059 ex 1906; Pr Nr. 635, 1257, 3536, 3777, ex 1907.

Časopisni viri

Arbeiter-Zeitung, 29. 5. 1906, 1. 7. 1906, 8. 7. 1906, 7. 11. 1906, 10. 2. 1910
Bohemia, 4. 11. 1906, 6. 11. 1906, 8. 11. 1906
Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 9. 11. 1906
Czernowitzer Tagblatt, 8. 7. 1906, 8. 11. 1906
Deutsches Volksblatt, 3. 11. 1906, 4. 11. 1906, 9. 11. 1906
Die Neue Zeitung, 6. 11. 1907
Gazeta Narodowa, november 1906,
Germania, 6. 11. 1906
Gorenjec, 10. 11. 1906,
Gorica, 13. 11. 1906
Il Lavoratore, 10. 11. 1906
Illustrierte Kronen Zeitung, 1. 11. 1906, 2. 11. 1906, 3. 11. 1906, 6. 11. 1906, 7. 11. 1906
Illustrierte Oesterreichische Kriminal-Zeitung, 25. 7. 1907 – 18. 11. 1907
Illustrirtes Wiener Extrablatt 24. – 30. 6. 1906, 3. 7. 1907
Innsbrucker Nachrichten, 6. 11. 1906
Lidové noviny, 3. 11. 1906, 4. 11. 1906, 5. 11. 1906
Marburger Zeitung, 8. 11. 1906
Neue Freie Presse, 2. 11. 1906, 3. 11. 1906
Ostrauer Tagblatt, 8. 11. 1906, 6. 11. 1907
Prager Tagblatt, 4. 11. 1906, 7. 11. 1906
Právo lidu, 4. 11. 1906, 5. 11. 1906
Rdeči prapor, 9. 11. 1906
Volksblatt für Stadt und Land, 9. 11. 1906
Vorarlberger Tagblatt, 9. 11. 1906
Wiek Nowy, 6. 11. 1906, 8. 11. 1906
Wiener Caricaturen, 11. 11. 1906, 18. 11. 1906, 25. 11. 1906

Članki in monografije

Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik (AKAK): »Der Prozeß Riehl und Konsorten in Wien,« 27/1–2 (maj 1907).
Blau Eva, *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.
Gibson Mary, *Prostitution and the State in Italy, 1860–1915*. Columbus: Ohio State University Press, 1999.
Grošelj Branka, Prostitucija v Ljubljani v prvih treh desetletjih 20. stoletja, v: *Kronika* 54/3 (2006): 451–64.
Grün Heinrich, *Prostitution in Theorie und Wirklichkeit.* Vienna: J. Deubler, 1907.
Hirschfeld Magnus, »Sexual Murder« in »A Case of Sexual Murder,« v: *Sexual Anomalies: The Origins, Nature, and Treatment of Sexual Disorders*. New York: Emerson Books, Inc., 1956.
Johnson Katie, *Sisters in Sin: Brothel Drama in America, 1900–1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
Kraus Karl, »Der Fall Riehl,« v: *Sittlichkeit und Kriminalität, vol. 1, Ausgewählte Schriften*. Vienna: L. Rosner, 1908.
Löffler Alexander, *Das Strafrecht, vol. 1: Die materiellen Strafgesetze, vol. 2*, Mainz, 1918.
Lombroso Cesare in **Ferrero Guglielmo,** *»Born Prostitute,« Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. Durham, NC: Duke University Press, 2004.
Luddy, Maria, *Prostitution and Irish Society, 1800–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
Spector Scott, »The Wrath of 'Countess Merviola': Tabloid Exposé and the Emergence of Homosexual Subjects in Vienna in 1907,« v: *Sexuality in Austria*, Gunter Bischof, Anton Pelinka in Dagmar Herzog, ur., *Contemporary Austrian Studies (2006).*

Spector Scott, »Where Personal Fate Turns to Public Affair: Homosexual Scandal and Social Order in Vienna, 1900–1910,« *Austrian History Yearbook 38 (2007).*

Vyleta, Daniel M., *Crime, Jews and News: Vienna 1895–1914*. New York: Berghahn, 2007.

Walkowitz, Judith R., *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Wingfield Nancy M., *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Wood Nathaniel, »Sex Scandals, Sexual Violence, and the Word on the Street: The Kolasówna Lustmord in Cracow's Popular Press, 1905–1906,« v: *Journal of the History of Sexuality* 20/2, maj 2011.

Summary

A BROTHEL DRAMA IN LATE-IMPERIAL AUSTRIA: THE RIEHL TRIAL

The trial of forty-six-year-old brothel keeper Regine Riehl, who was charged with numerous crimes associated with the operation of her establishment, opened in Vienna on 2 November 1906. The contemporaneous debates that accompanied the trial demonstrated that prostitution had become a "topic of the day," owing in part to the wide-ranging newspaper coverage of the proceedings across the Monarchy and beyond. Many residents of the imperial capital and throughout Austria-Hungary closely followed the five days' proceedings, which became the public face of popular discourse on prostitution. The Riehl trial generated a great deal of publicity because the brothel madam's alleged gross maltreatment of the tolerated prostitutes in her employ occurred in a bourgeois neighborhood close to the center of the imperial capital, and less than a kilometer from the police headquarters. The trial sparked great debate in the Monarchy over prostitution, which was "tolerated" rather than legal, meaning that in the Austrian scheme of regulation, police rather than statutory criteria governed prostitution.

The Riehl affair drew public attention to prostitution, produced pressure in the capital and elsewhere in Austria to reform abuse in the system of regulation. The proceedings exposed corruption in the heart of the police bureaucracy, and ideological contradictions in the system of state-tolerated prostitution, which existed ostensibly to protect society against then-rampant venereal disease and to provide an outlet—a "necessary evil"—in order to meet men's "physical needs." It forced the imperial government to address both the specific matters raised in this case and broader questions connected with regulation in the Monarchy. This affair did not end with the guilty verdicts nor with Riehl's transportation to the women's prison at Wiener Neudorf in early 1907, as appeals subsequently wended their way through the Austrian legal system. Indeed, the widely publicized trial quickly became a point of departure for subsequent debates about the utility of regulating prostitution for the duration of the Monarchy, influencing change in the numerous regulations that governed the prostitution throughout Austria. Despite the many drawbacks of regulating prostitution, many police and other officials remained convinced that the alternatives would be even less effective.

Key words: Brothel, Prostitution, Regine Riehl, Vienna, Regulation

Tamara Scheer

Na seksualni fronti[*]

Beograd, Cetinje in Lublin pod avstroogrsko okupacijo v prvi svetovni vojni

SCHEER Tamara, dr., znanstvena sodelavka, Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, Spitalgasse 2/Hof 1.11, A-1090 Wien, tamara.scheer@univie.ac.at

NA SEKSUALNI FRONTI: Beograd, Cetinje in Lublin pod avstroogrsko okupacijo v prvi svetovni vojni

616.97: 94(497)"1914/1918"
176.5:94(497)"1914/1918"

Avstro-Ogrska je med prvo svetovno vojno zasedla Srbijo (1915-1918) in Črno goro (1916-1918). Prispevek obravnava odnos okupacijskih sil do prostitucije in spolno prenosljivih bolezni med lastnimi vojaki, častniki in ženskim delom podpornih enot ter med lokalnim prebivalstvom. Vojska je okupirana območja uporabljala kot cone, namenjene ohranjanju reda in miru v zaledju, prostor za izrabo delovne sile in virov ter kot sanitarni kordon. Kljub temu so v prestolnicah Beogradu in Cetinju nastale razmere, navidezno podobne mirnodobnim, ki so pospešile širjenje prostitucije in spolno prenosljivih bolezni. V prispevku obravnavam razsežnosti razprave o tej problematiki in predlagane protiukrepe. Vojaški zdravniki so o tej temi redno poročali, zato je pritegnila pozornost javnosti.

Ob upoštevanju razmer na zasedenem sovražnem ozemlju v prispevku prikažem, kako se je kljub tradicionalnim stereotipom glede spola med vojno spreminjal odnos do morale in kakšna je bila vloga vojske pri tem.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, Avstro-Ogrska, Srbija, Črna gora, prostitucija, spolna bolezen

SCHEER Tamara, PhD, Research Fellow, Institute for East European History, University of Vienna, tamara.scheer@univie.ac.at

ON THE SEXUAL FRONT: Beograd, Cetinje and Lublin under Austro-Hungarian Occupation during World War I

616.97: 94(497)"1914/1918"
176.5:94(497)"1914/1918"

Austria-Hungary occupied Serbia (1915-1918) and Montenegro (1916-1918) during the First World War. This article explores the attitude of the occupiers towards prostitution and venereal disease among the indigenous population as well as among their own soldiers, officers, and female support staff. For the military, the occupied areas were zones that served purposes, such as preserving peace and order behind the front, making use of manpower and resources, and serving as cordon sanitaire. Despite this, pseudo-peace-like structures evolved in the capitals Belgrade and Cetinje that facilitated the spread of prostitution and venereal disease. I look at the scale of the debate and of the proposed countermeasures. The topic also received publicity, because the military physicians chose to publish regularly on the topic.

Based on the microcosm of occupied enemy territory, my contribution shows how ideas of morality changed during the war despite traditional gender stereotypes, and the role played by the military in these developments.

Key words: WW1, Austria-Hungary, Serbia, Montenegro, prostitution, veneral disease

[*] *Prof. Robertu Jütteju se zahvaljujem za možnost, da ta članek, ki je izšel v nemškem jeziku že leta 2015 v časopisu Medizin, Gesellschaft und Geschichte, objavim v skrajšanem prevodu. Tamara Scheer, Etappenliebe: Belgrad, Cetinje und Lublin unter österreichisch-ungarischer Besatzungsmacht im Ersten Weltkrieg, v: Medizin, Gesellschaft und Geschichte 34 (2015): str. 35-63.*

»Mars in Venera sta brat in sestra,« je zapisal Ludwig von Thallóczy, ki je v Beogradu opravljal funkcijo najvišjega civilnega uradnika avstroogrske okupacijske uprave v Srbiji. Njegova izjava je v določeni meri predstavljala povzetek, čeprav ni veljala le za avstroogrsko frontno zaledje v prvi svetovni vojni. V okolici garnizij so bili vedno nameščeni bordeli, vojaške pohode pa so spremljale prostitutke in spolno prenosljive bolezni. Prva svetovna vojna pa ni pomenila totaliziranja samo na področju vodenja vojaških akcij ter na »domači fronti« (v zaledju), ampak tudi na »seksualni fronti«.

Prispevek se posveča vprašanju povezav med vojnimi interesi na osnovi potreb vojne ter sobivanjem predstavnikov okupacijskih oblasti med sabo, kakor tudi s prebivalstvom dežel, ki jih je zasedla Avstro-Ogrska. V ospredju sprva stojijo vojaško ravnanje in presoja ter zamisli o načinih obvladovanja problemov. Osredotočimo se na glavna mesta avstroogrskih generalnih gubernijev, ker so bile tam zgoščene upravne strukture, prebivalstvo pa je izkazovalo najbolj raznoliko sestavo in najvišjo stopnjo fluktuacije. Radikalno spremenjena sestava takratnega mestnega prebivalstva ter relativno mirna okolica sta pripravila pogoje za dodatne konflikte in medčloveška srečanja.[1]

Po nekaj neuspehih je donavski monarhiji in njenim zaveznikom od poletja (jeseni) 1915 uspelo zasesti več dežel in območij: delom ruske Poljske z glavnim mestom Lublin sta sledili Srbija in Črna gora. V vseh treh so ustanovili vojaške generalne gubernije (Militärgeneralgouvernement), ki so bili organizacijsko izločeni iz armade na fronti, civilne upravne naloge pa so prevzeli vojaki. Postopoma so to osebje dopolnjevali avstrijski in ogrski civilni uradniki, po letu 1917 pa pretežno žensko pomožno osebje iz donavske monarhije.[2] Zasedena ozemlja pa so še naprej služila kot etapa. Kot prometno vozlišče med fronto in domovino za dobrine, pomembne za vojno, je skrbela zlasti za ranjene in bolne, vzpostavljala sanitarne strukture in zagotavljala red in mir v zaledju fronte.

Brž po izbruhu vojne je bilo jasno, da bodo spolno prenosljive bolezni postale resen problem, še zlasti, kar zadeva bojno pripravljenost in kasneje vojaško disciplino. Ne le, da je bilo treba obolele zdraviti in jih umakniti z bojišča, nenehno je rastlo tudi število tovrstnih samopoškodb. Čeprav so druge bolezni, kot na primer malarija v jugovzhodni Evropi, terjale veliko več smrtnih žrtev, pa je rastoče število spolno prenosljivih bolezni ogrožalo bojno pripravljenost in moralo ter povezovalo borce z domovino. Številke so bile visoke: samo v prvem letu vojne je za »sifilisom in veneričnimi boleznimi« (Syphilis und Venerie)[3] zbolelo 58.585 vojakov c.kr. armade, obeh domobranstev (avstrijskega in ogrskega) ter črne vojske (Landsturm). Različna obolenja so bila pogosta že pred vojno, a se je njihovo število zmanjševalo. Dr. Josef Urbach, c.kr. polkovni zdravnik in šef oddelka v garnizonski bolnišnici št. 10 v Innsbrucku, govori za c.kr. armado o 20.000 obolelih na leto, od tega je bilo med 100 primeri spolnih bolezni 51 primerov gonoreje, 17 čankarja in 32 primerov sifilisa. Vidne so bile tudi razlike med posameznimi vojaškimi enotami in kraji, kjer so bile stacionirane. Najmanj primerov bolezni omenja pri bosansko-hercegovski pehoti in lovcih.[4] Primeri spolnih bolezni se v enaki meri pojavljajo na fronti in v domovini. Etapa naj bi preprečevala prenos okužb ter služila kot sanitarni kordon.

---

1 *Avstro-Ogrska je med prvo svetovno vojno zasedla več pokrajin in dežel. Gl.: Scheer, Tamara: Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. (=Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2). Frankfurt et al. 2009.*

2 *Hois, Alexandra: Weibliche Hilfskräfte in der österreichisch-ungarischen Armee im Ersten Weltkrieg. Univ. Wien, Diplomska naloga; 2012.*

3 *Pirquet, Clemens (Hg.): Volksgesundheit im Krieg. (=Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Österreichische und ungarische Serie). Wien 1926, str. 59. Prim. tudi: Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten, Interner Bericht von Prof. Robert Doerr an den Sanitätschef des AOK, 6. 11. 1916, ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2312 [Dalje: Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten].*

4 *Urbach, Dr. Josef: Die Geschlechtskrankheiten und ihre Verhütung im k.u.k. Heere, in der k.k. Landwehr und in der k.u.k. Kriegsmarine mit vergleichender Berücksichtigung fremder Staaten. (=Militärärztliche Publikationen 142). Wien und Leipzig 1912, str. 19f. in 63. Glej še: Biwald, Brigitte: Von Helden und Krüppel – Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg, 2 Teile. Wien 2002.*

Reveži v Lublinu čakajo na hrano
(Library of Congress Washington D. C.)

Poročilo iz zgodnjega obdobja zasedbenega režima med 23. septembrom in 10. decembrom 1915 omenja v neki lublinski bolnišnici 1.456 »venerič-nih in sifilitičnih« bolnikov. Med sifilitiki je bilo 78% svežih okužb, 32% obolelih pa je bilo poroče-nih.[5] Waldemar Fink, primarij v beograjski civilni bolnišnici, omenja za januar 1916 43 spolno bolnih (srbskih) bolnic, njihovo število pa je konec maja naraslo na 101 in avgusta na 335 ter šele oktobra padlo na 221. Fink je to pojasnjeval s stikom ve-likega števila spolno aktivnih moških, ki so bili nastanjeni v Beogradu – okupacijskih vojakov, z relativno nizkim številom kupljivih dam, do ka-terega je prišlo pozno jeseni 1915, pri čemer so se le-te v kratkem času okužile s spolnimi boleznimi. *»Zaradi njihovega omejenega števila«* bi se lahko, kakor je domneval Fink, *»nadaljnje širjenje spol-nih bolezni končalo«*.[6] »Dotok« prostitutk iz zaledja ter razširjena skrivna prostitucija pa sta vsakršno zmanjšanje okužb seveda onemogočila.

Johann Steiner, glavni vojaški zdravnik vrhov-nega poveljstva kopenske vojske, je opozarjal, da se spolnih bolezni – v razliko od drugih nalezljivih bolezni, kljub intenzivnemu trudu, ni dalo omejiti,[7] ampak so se razširile še med bistveno širše sloje pre-bivalstva, kakor pred vojno.[8] Veliko njemu podreje-nih zdravnikov, ki so delovali v okupacijski upravi, je po svojih navedbah bílo Sizifov *»boj proti spolnim boleznim«* in ga retorično enačilo z bojevanjem na fronti.[9] Treba je bilo ukrepati, kajti – kot je zapisal neki zdravnik v izobraževalni brošuri: »Vneto sem se vrgel na delo! Od zore do poznega večera sem bil tam in vedno nove trume spolno bolnih vojakov so se premikale mimo mene.«[10]

Oglas v časopisu Militärarzt (1918)

V treh mestih, ki predstavljajo predmet raziska-ve, so bili ustanovljeni centri vojaške uprave. Tu niso delovala le najvišja vojaška poveljstva okupa-cijskih sil, ampak tudi večina največjih bolnišnic, številne skrivne in profesionalne prostitutke, kakor tudi neuradni (skrivni) ter uradni bordeli, ki jih je dovolila, nadzirala ali celo vodila vojaška uprava.[11] Organizacijsko so bila zasedena območja podrejena

5 *Guth: Geschlechtskrankheiten (1916), str. 48. Guthov pri-spevek je del poročila o predavanju za vojaške zdravnike garnizije Lublin.*

6 *Fink, Waldemar: Das Zivilspital in Belgrad. V: Der Mili-tärarzt 51, št. 2/3 (3. 2. 1917).*

7 *ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsge-schichte L-Q, Jakob Lochbihler, Beiliegender Bericht über die Tätigkeit als Sanitätschef des MGG/S, Juni 1917.*

8 *Steiner, Johann: Der Militärärztliche Dienst des österreichi-sch-ungarischen Heeres während des Weltkrieges im Hin-terlande und bei der Armee im Felde (=Carnegie-Stiftung für Internationalen Frieden, 1926), str. 103.*

9 *Že 1915 je neki avstrijski zdravnik na predavanju voja-škim in civilnim zdravnikom trdnjave Sarajevo govoril »O boju proti spolnim boleznim v vojni«, njegovo predavanje pa je bilo, kljub strogi cenzuri tudi objavljeno. A.: Über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Kriege, Vortagsabende der Militär- und Zivilärzte der Festung Sa-rajevo, Sitzung vom 11. 8. 1915. V: Der Militärarzt 49, 25 (23. 10. 1915), str. 408-412, tukaj str. 408.*

10 *Freund, Emanuel: Wie bewahrt ihr Euch vor Syphilis: Ein Mahnwort an Soldaten und junge Männer (S. E. dem Herrn k.u.k. FMLt. Erwin Edlen von Mattanovich, Militärkom-mandant von Graz, in tiefster Dankbarkeit für die Anregung zur Verfassung dieser Broschüre gewidmet). Graz 1916.*

11 *Poročilo o »ureditvi vprašanja bordelov« pri c.kr. armadi, se pravi o organiziranju bordelov na bojišču pri vojaških enotah, najdemo v: Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*

c.kr. vrhovnemu vojaškemu poveljstvu oziroma načelniku njegovega oskrbovalnega urada in glavnemu vojaškemu zdravniku, ki je bil pristojen za zdravstvene ustanove ter zdravnike in negovalno osebje. Vrhovno vojaško poveljstvo oziroma vojno ministrstvo na Dunaju sta se nenehno trudila, da bi z odloki in ukazi obvladala položaj.

Postopoma so iz specialističnih oddelkov znotraj bolnišnic nastajale samostojne ustanove, ki so svoje kapacitete venomer širile. Rezervna bolnišnica Brünn v Beogradu je za oskrbo spolno bolnih preuredila nekdanjo sirotišnico. Aprila 1917 je njen vodja v svojem članku, ki je bil objavljen v časopisu *Militärarzt*, v katerem so objavljali vojaški zdravniki, tožil, da kapaciteta 120 postelj kmalu ne bo več zadoščala in bodo morali v prihodnosti veliko bolnikov odposlati v zaledje.[12] Za beograjsko »območno venerično centralo« za pripadnike vojske je veljala na primer Rezervna bolnišnica Brčko.[13] Pošiljanju v zaledje se je bilo treba izogibati.

Vsako mesto je bilo podrejeno mestnemu poveljstvu, ki se je ukvarjalo med drugim tudi s sodstvom in nravstveno policijo, torej tudi z domačimi prostitutkami in bordeli.[14] Eden izmed ukrepov na tem upravnem nivoju je bilo na primer nravstveno policijsko evidentiranje prostitutk. Za vsako oblastem znano prostitutko so izpolnili evidenčni karton ter njeno sliko vložili v fotografski album. Prostitutke so dobile izkaznico – tako imenovano zdravstveno knjižico, ki so jo morale vedno imeti pri sebi in jo prinesti s seboj na uradni zdravniški pregled, ki je bil predpisan dvakrat tedensko. Zdravstvena knjižica je imela dva dela: prvi je vseboval osebne podatke, v drugem pa so bila pravila obnašanja in pisna navodila o zaščiti pred spolnimi boleznimi. Prostitutke so imele omejeno svobodo gibanja (niso se smele zadrževati pred šolami in cerkvami), omejen pa je bil tudi čas njihovih izhodov. Pravila obnašanja so v čakalnici uradnega zdravnika prepovedovala *»prerivanje, razgrajanje, prepiranje, petje, kajenje in pitje (ter) prostaško govorjenje.«* Našteti so bili tudi tisti predmeti, ki so jih morale vedno nositi s seboj in jih pokazati in so bili predpisani za potrebe opravljanja poklica. Prvi del – v primeru mesta Lublina dvojezičen, v nemškem in poljskem jeziku – je vseboval ureditev delovnega mesta: *»napis v vpadljivem tisku v nemškem in poljskem jeziku na dobro vidnem mestu, je moral vsebovati svarilo: 'Varujte se pred spolnimi boleznimi'«.* Pisna navodila je bilo treba obesiti na vidnem mestu v prostitutkinem stanovanju ali na delovnem mestu. Nekaj predmetov, ki jih je bilo treba pokazati že pri uradnem zdravniku, so ponovno omenili. V izkaznici so v desetih točkah našteti pod naslovom: *»Kdor se hoče ubraniti pred spolnimi boleznimi, mora imeti«*, pri čemer so bile zabrisane meje med splošno higienskimi ukrepi in tistimi, ki so služili za preventivo pred spolnimi boleznimi. Prostitutke so morale tudi dokazati, da posedujejo kondome.[15]

Prostituiranje torej ni bilo prepovedano in je bilo po nravstveno policijskih smernicah kaznivo le v primeru kršitev predpisov o javnem redu in miru.[16] Niso pa vodili le evidence poklicnih prostitutk, ampak tudi žensk, osumljenih skrivne prostitucije, in tistih, ki so *»živele v spolni promiskuiteti«*. Te so morali *»s priporočeno obzirnostjo«* privesti na reden zdravniški pregled.[17] Ta ukrep je prizadel predvsem lokalne poljske, srbske in črnogorske ženske. Odprta je bila pot ovajanju, ki so se ga tudi obilno posluževali. Ženske so lahko na silo privedli pred uradnega zdravnika in pregledali. V primeru trinajstletne Danice pa so oblasti naredile napako, vsaj tako so odločili vojaški sodniki. Deklico so zaradi podobnega imena zamenjali z neko damo *»na slabem glasu«*. Njen oče je sprva grozil, da bo stvar sam raziskal in pravico vzel v svoje roke, če oblasti prijavitelja ne bi našle in kaznovale. Postopek so

[12] *Zinner, Franz: Das k.u.k. Reservespital Brünn. V: Der Militärarzt 51, 6 (14. 4. 1917), str. 112.*

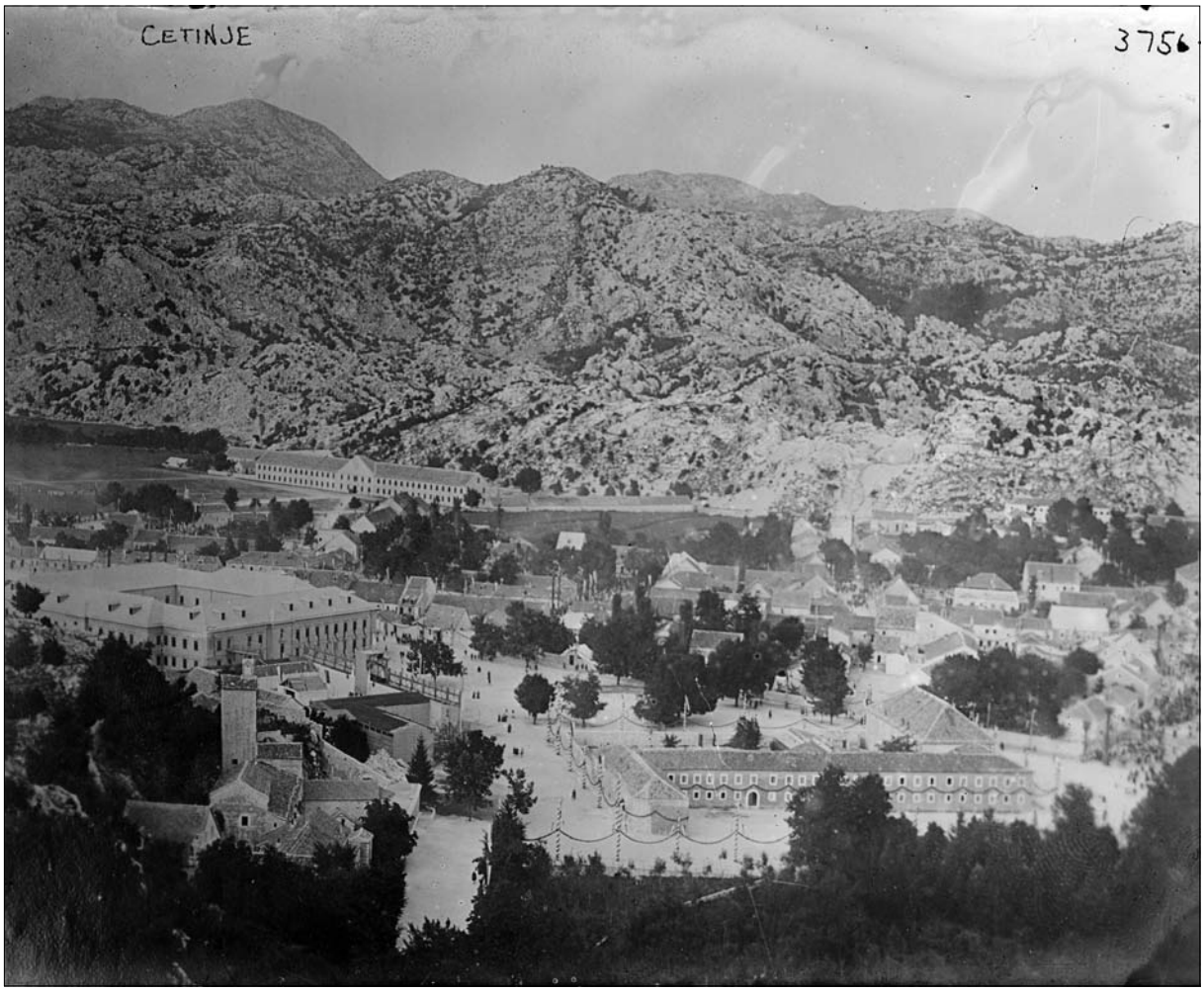
[13] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

[14] *Kot sodobnikovo poročilo o dejavnosti, namenjeno širši javnosti prim.: K.u.k. Militärpolizeikommando (Hg.): K. u. k. Militärpolizeikommando Belgrad 1915-1917: Kriegs--Ausstellung. Wien, Juli 1917. Belgrad 1917.*

[15] *ÖStA/KA/NFA, Kt. 1613, Nr. 122295, Konv. k.u.k. Polizeikommissariat Radom an die Nachrichtenabteilung des MGG in Lublin, Schreiben k.u.k. Polizeikommissariat Radom an k.u.k. Gendarmeriezugs- und Postenkommanden, 14. 11. 1916.*

[16] *Exner: Krieg (1927), str. 161.*

[17] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

Cetinje (Library of Congress, Washington D. C.)

na koncu ustavili, prijavitelja – agenta zasedbenih oblasti – so namreč zaposlili prav za te namene.[18]

Evidenčnih kartonov pa okupacijska uprava ni vodila le za prostitutke, temveč za vse »venerične«. Ukaz c.kr. vrhovnega vojaškega poveljstva iz leta 1916 je bil seveda namenjen tako širokemu krogu ljudi, da so jih zaradi prepozno oddanih ali nepopolnih obrazcev morali vedno znova opozarjati. Ne le zato so nekateri iskali rešitev problema v stalnih zdravstvenih ustanovah, v katerih bi stacionarno zdravili obolele.[19] Špitali (bolnišnice) tako niso služili samo zdravljenju, temveč so bolj brisali meje med preventivo in kurativo, ker so obolele sprejeli za daljši čas in jim tako onemogočili spolne stike. Takšna družbeno učinkovita zapora poti okužbe je zadevala predvsem obolele domače ženske in navadne vojake. Tovrstno separacijo so zahtevali tako v znanstvenih člankih, kakor tudi v ponavljajočih se ukazih vojaške uprave.[20] Ukazi in interna poročila govorijo s tem v zvezi celo o »internaciji«[21] in postavljajo obolele v isto kategorijo s politično nevarnimi osebami v domovini in na zasedenih ozemljih.

Stroga socialna diferenciacija družbe na zasedenih območjih je prišla do izraza tudi v obravnavi

[18] *Kazenski spis zoper neznanega storilca; Dopis Črnogorca Vojina Čejovića (mizarja grškopravoslavne vere) iz Podgorice komandantu mesta podpolkovniku Andreatiju, 15. 6. 1917, ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv, Akten des Gerichts des Kreiskommando Podgorica, Fasz. 5561, K 339/17.*

[19] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

[20] *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*

[21] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

venerično obolelih. Častnike so večinoma obravnavali diskretno v ločenih ustanovah in ambulantno. Posebna ustanova zanje je bila recimo odprta leta 1917 v središču Beograda in je bila od prvega dne dalje močno obiskana. Večina pacientov je trpela za gonorejo.[22] Privilegiran položaj častnikov pa je prinašal težave tudi bolniškemu osebju. Častniki so pogosto dobivali izhode, zatorej je moralo vodstvo bolnišnice delati izjeme.[23] Če so oboleli v javnosti govorili o svoji bolezni – s tem »*budili zgražanje v javnosti*« – je poveljstvo takšno vedenje sicer kritiziralo, ni pa zoper to ostreje ukrepalo. Generalni gubernij je naposled šel tako daleč, da je poveljstvom bolnišnic ponudil pomoč, če bi oboleli častniki zaradi prepovedi izhodov delali težave.[24] Kajti pravzaprav je veljalo za vse, da je ambulantno zdravljenje možno šele po preteku kužnega stadija.[25]

Pri prostitutkah pa je prinašalo nove probleme nameščanje prostitutk na posebej zanje ustanovljene oddelke (pogosto imenovane zbirališča za prostitutke). Mnogokrat so poskušali zvodniki svoje ozdravljene varovanke po odpustu prestreči kar pred bolnišnicami.[26] Dejansko so zaradi pomanjkanja osebja predčasno odpustili veliko častnikov. Rezervni poročnik Friedrich Baumgarten pripoveduje o zdravljenju v domovini, pri čemer pa stanje na zasedenih ozemljih ni bilo dosti drugačno: »*Dan nam je prinesel zares revolucionarne ideje. Zgodaj zjutraj je prišel na vizito zdravnik polkovnik dr. Mock, predstojnik klinike v Innsbrucku, in nam namignil, da nas bodo odpustili kot ozdravljene – sicer ne čisto po zdravniškem, ampak zgolj po vojaško zdravniškem izvedenskem mnenju. To pomeni, da lahko z našimi bacili in gnojnim izcedkom potolažen odidem na fronto, ker sta zdravstveno stanje in sposobnost za vojaško službo dva različna stadija, pri čemer morajo zdravniki glede na ukaz upoštevati le tole: 'Ni treba, da vas naredimo primerne za poroko'.*«

Zdravstvena knjižica je predpostavljala še en ukrep okupacijske uprave: redne in rutinske preglede za pravočasno odkrivanje bolezni, vendar se ta ukrep nazadnje ni omejil na poklicne prostitutke. Tudi vojaštvo so redno pregledovali in poučevali o higienskih ukrepih. Uvedba prisilnih pregledov za širše sloje prebivalstva zasedenih območij bi lahko postala poniževalna zadeva, zato so o tej ideji sicer razpravljali, a je pogosto niso izvedli. Novembra 1917 je rezervatno povelje avstrijskim, ogrskim in srbskim zdravnikom na območju generalnega gubernija celo prepovedalo periodično pregledovanje vseh pomožnih uslužbenk, med katerimi je bilo veliko hčerk uradnikov in častnikov, na spolne bolezni. Zdravstveno osebje je bilo dolžno vse na novo okužene, ki so se zglasili pri njih, predati najbližji zdravstveni ustanovi.[27]

Eden izmed že večkrat omenjenih ukrepov okupacijske uprave, ki je bil namenjen zajezitvi okužb, je bilo odkrivanje virov okužbe. Neko interno poročilo je opozarjalo na bistvo, pri tem pa različno obravnavalo okužene ženske in moške ter tako sledilo znanim moralističnim predstavam: »*Ker se spolne bolezni skorajda izključno prenašajo s spolnimi odnosi, se na tem področju sama po sebi ponuja delitev virov okužb v več pomenih (predvsem epidemiološkem in sanitarno-političnem) na dve različni kategoriji: spolno okuženih moških in spolno okuženih žensk*«.[28] Poročila sodobnikov pa krivdo za širitev spolnih bolezni vsaj delno pripisujejo tudi utesnjenim stanovanjskim in spalnim pogojem ter pomanjkljivi higieni, na primer neumivanju rok.[29]

Kar je bilo pri poklicnih prostitutkah še precej enostavno – po eni strani so jih odkrivali z racijami, po drugi s pomočjo izjav okuženih vojakov, se je

[22] *ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Eugen Lessko, k.u.k. Reservespital „Sanok" in Sterntal an das k.u.k. KM, Abt. 14, 27. 5. 1918, Bericht über meine Tätigkeit, Erlebnisse und Erfahrungen bei der Armee im Felde.*

[23] *Pri tem gre za eno redkih pričevanj, v katerem častnik v svojem dnevniku piše o svoji spolni bolezni: Heeresgeschichtliches Museum, Manuskripte, Lt. idR Friedrich Baumgarten, IR 17, Nr. Bl 43.761/1, Tagebuch, rokopis, Vpis z dne 26.4.*

[24] *ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Konv. MGG/S, Reservat-Befehle, 10. 6-5. 10. 1918, Reservat Befehl Nr. 35, 5. 9. 1918.*

[25] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 53, 27. 11. 1917.*

[26] *Brunner, J. C.: Illustrierte Sittengeschichte: Kriegs- und Geschlechtsleben. Frankfurt a. M. 1922, str. 64.*

[27] *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 53, 27. 11. 1917.*

[28] *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*

[29] *Hadtörténelmi Levéltár Budapest, II. 468, k.u.k MGG M, Kt. 1, Konv. Közlemények 1-86, Verlautbarung Nr. 12, 22. 4. 1916.*

pri »drugih« ženskah izkazalo za bolj zapleteno.[30] Zdravstvenim delavcem je bilo ukazano, naj od vsakega okuženega zahtevajo, da imensko navede vir svoje okužbe, iz kasnejših ukazov pa lahko sklepamo, da ta poizvedovanja pogosto niso dala rezultatov oziroma so bili ti podatki namerno napačni.[31] Manfred Vasolds je povzemal, da je veliko okuženih navajalo, da jih je nagovorila neka njim *»neznana ženska«*. Na take izjave so naleteli tudi avstrijski in ogrski zdravniki.[32] V časopisu *Militärarzt* so navajali še: *»zasebnico«*, *»pošteno dekle«*, *»kmetico«*, *»Judinjo«* ali *»vdovo«*.[33]

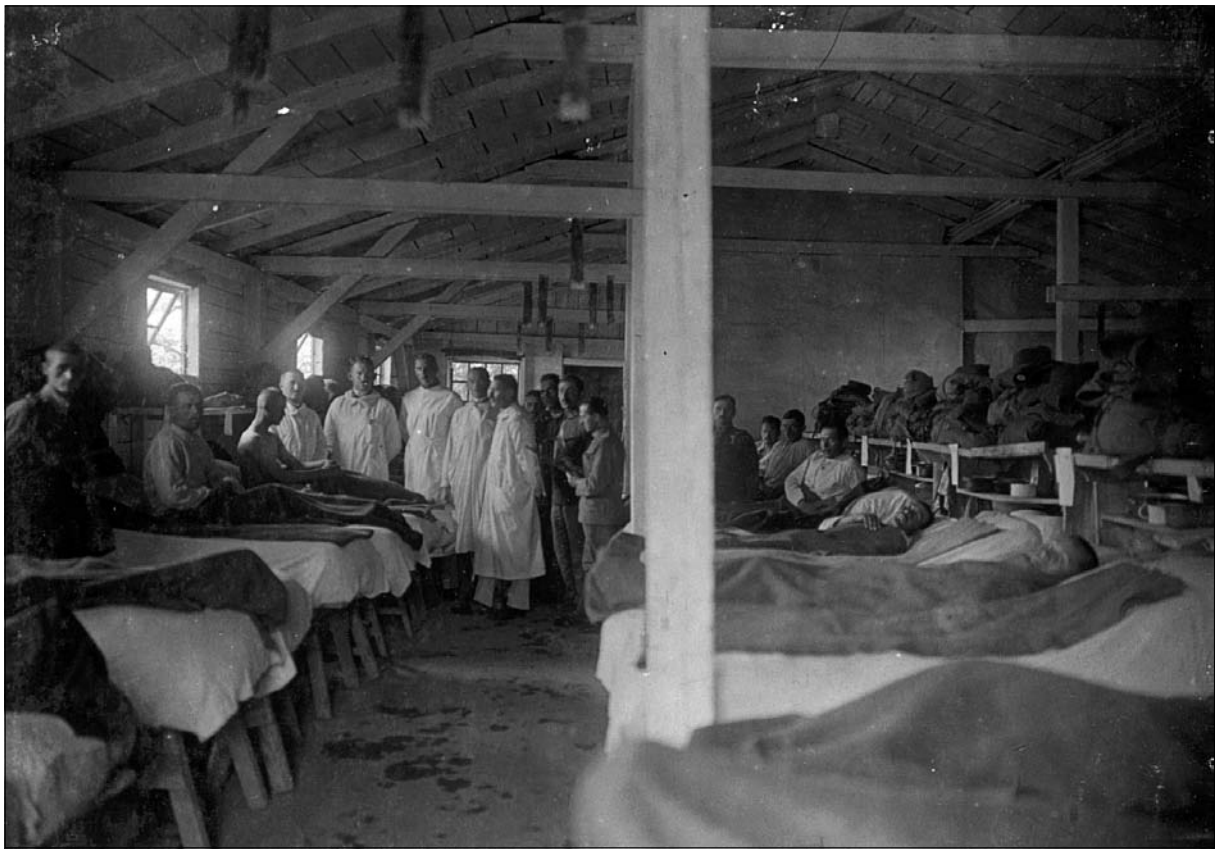
Neredu (nemoralnemu obnašanju lastnega osebja) so hoteli priti do živega z odlokom vojnega ministrstva, po katerem bi tistega, ki ne bi želel posredovati podatkov ali pa bi bili ti netočni, strogo disciplinsko kaznovali. Zdravniki so morali podatke okuženega sporočiti najbližji policijski oblasti in tudi sami sprožiti poizvedovanje o viru okužbe ter svojim pacientom *»predočiti, kakšno škodo za javnost bi povzročili, če bi pod pretvezo lažne sramežljivosti in namišljenega viteštva zavrnili posredovanje podatkov o spolno bolni ženski.«*[34] Tudi pozneje tovrstna spraševanja menda niso prinesla konkretnih rezultatov, skromni podatki pa so vojski potrjevali predsodke do posameznih ženskih poklicev npr. natakaric in pripadnic pomožnega osebja.

Poleg skrbi za zdravje soprog in potomcev vojakov ter moralnih pomislekov pri ustanavljanju bordelov, kar je bilo dejansko javno podpiranje izvenzakonske spolnosti, so se v vojski bali tudi tega, da se za številnimi obolenji skrivajo namerne okužbe. *»Sicer pa smo pri vseh teh prizadevanjih, vsaj v začetku, vedno računali na to, da se vsak vojak želi izogniti spolni okužbi in šele v zadnjem času spoznali, da je pogosto ravno nasprotno,«* je priznal neki sanitetni častnik.[35] Decembra 1917 je generalni gubernij posredoval odlok vojnega ministrstva, po katerem so za vse primere, pri katerih je bilo iz okoliščin razbrati, da je šlo za hoténo okužbo s spolno boleznijo (npr. okužbe tik pred odhodom na fronto), uvedli kazenski postopek zaradi samopoškodbe.[36] Pogosto je bil petminutni postanek na kolodvoru dovolj, da si je nekdo »priskrbel« okužbo.[37] Po odpustu iz bolnišnic je bilo treba ozdravljene spolne bolnike ne samo evidentirati, ampak tudi splošno nadzorovati. Vojake, ki so kmalu po odpustu ponovno dobili spolno bolezen, so takoj kazensko ovadili zaradi namerne okužbe.[38]

»Proti spolnim boleznim se borimo s periodičnimi zdravniškimi pregledi, zdravljenjem na posebnem oddelku ter poljudnim izobraževanjem prebivalstva«, so vojaški poveljniki razlagali nadškofu Achilleju Rattiju, kasnejšemu papežu Piju XI. med njegovim obiskom v Lublinu.[39] O bordelih, ki so bili bodisi pod vojaško kontrolo, ali pa jih je vojska celo vodila v lastni režiji, so molčali. Že poleti 1915 je A. Glück, vojaški zdravnik v Bosni in Hercegovini javno zahteval, da *»kar največji del tistih, ki iščejo seks, nevpadljivo usmerijo tja, kjer je oba udeleženca* [žensko in moškega] *lažje zavarovati pred okužbo«* – v »regulirano prostitucijo«. Zahteval je bordele s higienskimi napravami, ki bi jih nadzorovala vojska in bi skrivni prostituciji jemali potencialne stranke.[40]

Tovrstne ustanove za vojaštvo so zopet odslikavale delitev etapne skupnosti: ustanovili so vsakokrat po dve vrsti »hiš veselja« – »ta boljša«, nedvomno za častnike, je imela 10, druga pa 17 sob. Že to razmerje kaže, da je imela tista za moštvo precej več prometa, kar je pomenilo, da so bili prisiljeni tehničnim normativom posvetiti manj pozornosti. Prostore, ki so prišli v poštev, so si predhodno ogledali v navzočnosti glavnega garnizonskega vojaškega zdravnika in komisije ter jih opremili

30 *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*
31 *ÖStA/KA/NFA, MGG M, Kt. 1720, Reservat-Verlautbarungen, Verlautbarung Nr. 47, 4. 6. 1917.*
32 *Vasold: Grippe(2008), str. 225.*
33 *Blumenfeld, Anton: Zur Bewertung der Geschlechtskrankheiten im Kriege. V: Der Militärarzt 50, 13 (13. 5. 1916), str. 248.*
34 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 55, 8. 12. 1917.*
35 *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*
36 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 55, 8. 12. 1917.*
37 *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9-51, AOK Nr. 38, 7. 2. 1916.*
38 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*
39 *ÖStA/KA/NFA, Kt. 1591, MGG/P, Präs. Nr. 8355.*
40 *Glück: Über die Bekämpfung (1915), str. 410.*

Notranjost vojaške bolnišnice na soški fronti *(Österreichische Nationalbibliothek)*

po njihovih smernicah.[41] Leto kasneje – decembra 1916, so zopet opozorili, da je bordele moč »trpeti« samo tedaj, če *»a. je mogoče vsaj dvakrat tedensko zagotoviti natančno sanitarno kontrolo zaposlenih s strani vojaških ali zanesljivih civilnih zdravnikov; b. prostitutke in obiskovalci bordela strogo upoštevajo predpisane profilaktične predpise. Če je možno, je treba uvesti tudi obvezne predhodne preglede vojaštva, ki obišče bordel.«*[42]

A tudi pri nadzorovanih bordelih se je vojaška uprava zavedala obstoja dveh dejavnikov tveganja: zagotavljanja zadostnih količin sredstev za preprečevanje okužb v času racionirane preskrbe in pomanjkanja ter pomanjkljive pripravljenosti za njihovo dejansko uporabo. Zato je Glück zahteval: *»Izvajanja ukrepov za preprečevanje okužb ne smemo prepustiti presoji 'grešnika' ali prostitutke, ampak naj jih na kraju samem izvaja šolano osebje«*. Na koncu ulic, ki so vodile k bordelom naj bi postavili barake, kjer bi vojaški bolničarji – *»ne da bi preveč pazili na njihovo osebnost,«* razkužili obiskovalce. Naknadna profilaksa v vojašnici bi lahko bila prepozna, je sklenil vojaški zdravnik.[43]

Zasedbene oblasti pa niso skrbele samo za obolele na svojem območju. Morale so sprejeti tudi preventivne ukrepe in spoštovati ukaze, ki naj bi preprečili širitev spolnih bolezni na Avstrijo in Ogrsko. Kot preventivni ukrep je vrhovno vojaško poveljstvo na primer okuženim možem prepovedalo dopuste.[44] Šele potem, ko so jih v etapi dovolj pozdravili, so lahko nadaljevali svoje potovanje. To ponovno kaže pomen zasedenega ozemlja kot sanitarnega kordona. Vsak zdravnik, ki je v potovalnem (dopustniškem) dokumentu podpisal pripombo »neokužen«, je osebno odgovarjal za temeljit pre-

41 *ÖStA/KA/NFA, Kt. 1613, Schreiben k.u.k. Polizeikommissariat Radom an k.u.k. Gendarmeriezugs- und Postenkommanden, 14. 11. 1916.*

42 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

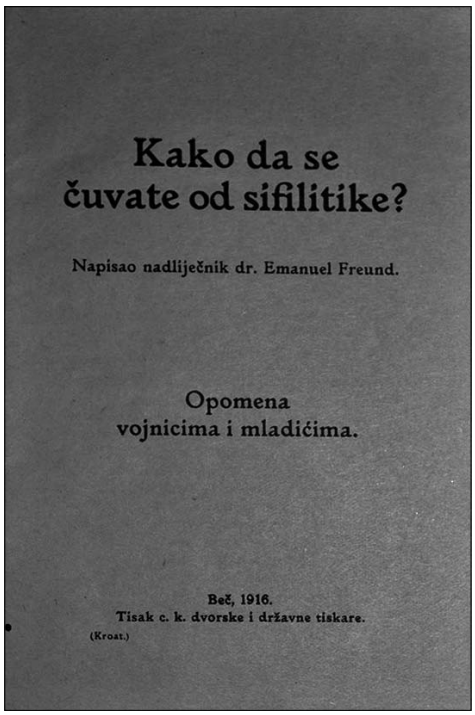
43 *Glück: Über die Bekämpfung (1915), str. 412.*

44 *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 8, 31. 5. 1916.*

gled.[45] Vojake so po vrnitvi ponovno pregledali.[46] Pošiljanje okuženih s spolnimi boleznimi v domovino so imeli za nedopustno. Treba jih je bilo po najkrajši poti poslati pristojni frontni enoti.[47]

Razen uradno ukazanih ukrepov, naj na koncu opozorimo še na samoiniciativo. Neki graški zdravnik je leta 1916 objavil brošuro z naslovom »*Kako se obvarovati pred sifilisom: Opomin vojakom in mladeničem.*« V njej so bile orisane grozljive posledice bolezni tako za okužene vojake, kakor tudi za matere in potomstvo. Emanuel Freund je opisoval izgled okuženih in poskušal predstaviti spolne bolezni kot večjo grožnjo od boja na fronti. Uporabljal je celo biblični jezik: »*Neskončno sočutje me je prevzelo, ko sem pomislil na brezštevilne nedolžne žrtve, ki so jih pomorili lastni očetje in bratje, kakor je nekoč v Betlehemu kralj pomoril nedolžne otročiče! Kakor da bi vam otrok s tožečim ječanjem govoril: 'Oh, oče, oče, oh, zakaj si me spočel?' Mehurji, razjede, bule pokrivajo to mučeniško telo, katerega edina sreča je lahko le smrt – hitra smrt!*«[48] Brošuro so kmalu nato na ukaz gubernija v vseh jezikih monarhije delili obolelim kot »*Poduk vojakom, ki so med vojno oboleli za sifilisom,*« v vednost pa tudi ostalemu vojaštvu.[49]

Kolikšen vpliv je imela ta brošura na dvanajstih straneh brez ilustracij, lahko le ugibamo, če pomislimo, da je bilo veliko (zasedbenih) vojakov slabo pismenih. Bolj običajne informacije so bila pisna navodila, ki so jih delili in – prav tako v vseh jezikih – nameščali v bordele. Neki sanitetni častnik je poročal o svojih izkušnjah s temi navodili: »*Bila so popolnoma neučinkovita, saj bi lahko pričakovali, da je nemogoče, da se pri tolikšni množici najde dovolj visoka stopnja vzgoje, odločnosti, socialne miselnosti in etičnosti, kakršno je sicer najti le pri maloštevilnih ljudeh, kadar gre za to, da se upreš najmočnejšemu izmed vseh nagonov.*«[50]

Naslovnica hrvaškega prevoda Freundove brošure

Neki drugi zdravnik je o svojih dosežkih spomladi 1918 poročal vrhovnemu vojaškemu poveljstvu. Menda je preprečil veliko okužb s tem, da je »svojim« vojakom zagrozil, da bo imena okuženih objavil v časopisu v domovini. To je imenoval »spolni pranger«. Nadrejeno poveljstvo je mislilo drugače. Njegovo interno poročilo je glavni vojaški zdravnik vrhovnega vojaškega poveljstva opremil z rokopisno pripombo: »*Lahko bi vodilo v prikrivanje!*«[51]

V začetku leta 1918 je začelo c.kr. vrhovno vojaško poveljstvo sistematično zbirati poročila zdravnikov o njihovih izkušnjah na fronti. Že malo prej – konec leta 1917 – so začeli na zasedenih območjih pod vojaško upravo sistematično anketirati komandante bolnišnic in okrožne zdravnike.[52] Iz vseh poročil nedvoumno izhaja, da so boju proti spolnim boleznim pripisovali velik pomen in izpričuje odločno potrebo po uveljavljanju učinkovitejših ukrepov na tem področju. Jasna je tudi zapletenost tematike v

45 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*
46 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 59, 23. 12. 1917.*
47 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*
48 *Freund: Wie bewahrt ihr Euch vor Syphilis (1916), str. 7.*
49 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1645, 1-1/29, Abt. 4 MGG/S an Abt. 10 MGG/S, 29. 3. 1917.*
50 *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*
51 *ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Bericht von Oberarzt Karl Moser, Sarajevo, 13. 6. 1918.*
52 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

povezavi z vojnimi potrebami in moralo. V primeru »etapne ljubezni« je vojaška zasedbena uprava ustanovila precej več zdravstvenih ustanov, kakor je bilo predvideno in jih tekom vojne dopolnjevala glede na težišče delovanja. Za preprečevanje širjenja okužb so ustanavljali bordele, strogo ločene glede na socialni izvor strank, prevzeli upravne ukrepe iz Avstrije ter izvajali prisilne uradne zdravniške preglede.

V resnici se je prav v času meščanske etikete in zacementiranih predstav o družbenih razredih splet odnosov v etapi oblikoval z drugačno kompleksnostjo, kakor v domovini. Ker so bili častniki, uradniki ter premožnejše pripadnice pomožnih služb nastanjeni večinoma pri zasebnikih, oziroma bivali v hotelu, so lažje stopali v intimna razmerja, vendar so se morali precej bolj mučno od navadnih vojakov zagovarjati, če so le-ta prišla na dan. Častnike so zaradi »damskega obiska« pogosto obsodili na večdnevni hišni zapor – pred očmi domačih najemodajalcev. Navadni vojak si je v nasprotju s tem s tovariši delil v večini primerov skrivno prostitutko ter občeval pri njej doma. Vojaki so bili prisiljeni v obisk pri prostitutki, ker so bili – podobno kot veliko ženskega osebja -, nastanjeni v barakah za moštvo in domovih pod vojaškim nadzorom s strogo prepovedjo večernih izhodov.

Zdravniki so se morali, če so hoteli preprečiti nadaljnje okužbe, soočiti tudi z odnosom udeležencev do spolnih odnosov. Iz zdravniških poročil sklepamo, da pridiganje vzdržnosti ni bilo vnaprej obsojeno na propad zgolj zaradi dejstva, da so vojaki, ki so odhajali na fronto, živeli po načelu »zdaj ali nikoli«, temveč tudi zato, ker so se morali »*spopadati s splošno razširjenim mnenjem*«, da vzdržnost od spolnih odnosov povzroča zdravstvene težave. Iz ponavljajočih se pripovedi zdravnikov lahko sklepamo, da pri tem ni šlo le za izgovor, ampak za zakoreninjeno in zelo razširjeno prepričanje.[53] Vrhovno vojaško poveljstvo je v kinih in knjižnicah prepovedalo »*opolzke ali celo pornografske*« vsebine, da pri vojakih ne bi zbujali nedvoumnih misli.[54] Spored kina, ki ga je objavljal časopis *Cetinjer Zeitung* pa kaže, da so prikazovali filme, ki so na intimnost in ljubezen vsaj namigovali. Vedno znova beremo naslove, kakor na primer drama »*Brennende Triebe*« (Goreča sla) in veseloigra »*Augustin auf Brautschau*« (Augustin na ogledih).[55]

Običajne metode zaščite so se spreminjale. Zlasti pri uporabi metod, ki so bile povezane s stroški (kondomi) ali posebnimi tehnikami (diafragma in podobno) je prihajalo do pomembnih družbenih razlik. Delavci in kmetje (se pravi večina okupacijskih vojakov) mehaničnih sredstev niso bili navajeni, medtem ko so bili pri več kakor polovici pripadnikov srednjega in višjega sloja (častnikih in uradnikih) najbolj priljubljena metoda.[56] Sicer pa so bili kondomi že pred vojno precej draga dobrina.[57] V zasedenem Beogradu so jih lahko uslužbenci vojaške uprave v izbranih civilnih lekarnah kupovali po 46 helerjev za kos,[58] niso jih pa v zadostnih količinah sistematično delili vojakom.[59] Zato so jih pogosto pred odnosom oziroma po njem na različne načine razkuževali. Častniki so jih shranjevali v lesenih škatlicah,[60] ki so jih pogosto imenovali »kavalirske škatlice«.

Zlasti žensko pomožno osebje iz monarhije se je pogosto znašlo na dnevnem redu. Tega osebja ni bilo moč enotno stanovsko označiti, saj so bile med njimi tako hčerke preprostih kmetov, kakor tudi častniške in uradniške hčere. Komunikacijo s tistimi, ki »*ne sodijo v tisti družbeni sloj, ki bi si ga lahko častnik izbral za svojo družbo,*« je ukaz vojaškega poveljstva omejil na čas opravljanja službe.[61] Navzočnost ženskega pomožnega osebja višjih slojev pa težav ni omejila – nasprotno. Stiki, odnosi ter skupno preživljanje večerov so vodili v daljnosežne disciplinske prestopke. V njih lahko najdemo povabila v častni-

[53] *Sauerteig: Militär (1996), str. 202-204.*

[54] *ÖStA/KA/NFA, MGG M, Kt. 1720, Reservat-Verlautbarungen, Verlautbarung Nr. 34, 12. 4. 1917.*

[55] *Cetinjer Zeitung, 28. März 1918. Izraz veseloigra je sinonim za komedijo.*

[56] *Jütte, Robert: Lust ohne Last: Geschichte der Empfängnisverhütung von der Antike bis zur Gegenwart. München 2003, str. 221.*

[57] *Vorschrift über die Verhütung und Bekämpfung der Infektionskrankheiten im k.u.k. Heer, N-25 (1911), str. 207.*

[58] *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservatbefehl des Brückenkopf- und Stadtkommandos Belgrad Nr. 18 vom 2. 3. 1916.*

[59] *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*

[60] *Vorschrift über die Verhütung und Bekämpfung der Infektionskrankheiten im k.u.k. Heer, N-25 (1911), str. 207.*

[61] *Hirschfeld, Gasper: Sittengeschichte (1998), str. 290. Avtor citira objavo poveljstva VI. c.kr. armade, 1918.*

ška zasebna stanovanja, pijanske izpade ter vračanje v domove po »policijski uri«. Sodni spisi, dnevna povelja ter spisi častnega razsodišča ponujajo obsežna pričevanja. Pripadnicam ženskega pomožnega osebja so izrekali kazni od opomina do odgona z zasedenih ozemelj v policijskem spremstvu. Dejstvo, da je uprava to osebje nujno potrebovala, je bilo pogosto dovolj, da so se izognile kazni.[62]

Ukazi so vedno znova svarili pred ogrožanjem ugleda zasedbenih oblasti pri civilnem prebivalstvu in stanovske časti častniškega zbora. Posebno so se sklicevali na to, če ni šlo za neprimerno obnašanje do žensk iz Avstrije in Ogrske, ampak za *»ženske sumljivega slovesa na javnih mestih, v javnih lokalih«*. Posebej so opominjali tiste častnike in uradnike, ki so bili priče takim prestopkom zoper čast, pa niso nemudoma posredovali, za kar so jim grozili tudi s častnim razsodiščem.[63] Odlok vrhovnega vojaškega poveljstva je pripovedoval o izdaji dovoljenja za potovanje »osebni« prostitutki nekega častnika, ki naj bi kot kuharica z njim potovala iz zasedene Poljske na Dunaj – prevaro so odkrili šele, ko so na dunajski policijski direkciji od nje zahtevali potni list.[64]

Na zgoraj omenjeno obnašanje so mislili številni zdravniki in častniki vojaške uprave, ko so pisali o »skrivni prostituciji«, pri čemer so vsekakor ločili med motivi zanjo. Za *»najbolj obžalovanja vredne«* so imeli matere, ki so s tem skušale preživeti družino. Vojaški zdravniki so menili, da jih je bilo moč spoznati po tem, da so se v veneričnih bolnišnicah vedno prostovoljno javljale za plačana dela. *»Druge«* so prihajale večinoma s podeželja, v mestu pa so *»imele na izbiro, da ob težkem, napornem delu in draginji borno životarijo ali pa s telesnim vdajanjem živijo relativno prijetno, udobno življenje.«*[65] Takšne predsodke okupacijskega osebja, pa tudi zdravnikov do žensk, ki so bili kulturne, družbene in nacionalne narave, lahko ugotavljamo na več ravneh. Domove za prostitutke so zato delno označevali tudi kot poboljševalnice, ki so razen za zdravniško oskrbo skrbele tudi za možnost za zaposlitev.[66]

Narodnostni predsodki so s potekom vojne in negativno propagando – zlasti v primeru Srbije, dobili odločilno spodbudo. Glavni vojaški zdravnik vojaškega generalnega gubernija v Beogradu, Jakob Lochbihler, je o *»srbskem ljudstvu«* pisal: *»Po naravi vročekrvno, na splošno spolno zahtevno, zaradi pritoka francoskih in angleških častnikov okuženo, razen tega pa so navidezni uspehi po umiku naših čet iz Srbije decembra 1914 sprožili orgije v Beogradu in drugih večjih mestih Srbije.«* Ker je bila Srbija ob vkorakanju avstroogrskih čet »obubožana«, se mu je zdelo logična posledica: *»Je torej čudno, če se v Srbiji večina žensk in deklet vdaja javni ali skrivni prostituciji?«*[67] Z izplačevanjem plač in pokojnin srbskim državljanom tako niso nameravali le zavarovati ljudi pred revščino, ampak tudi zajeziti prostitucijo.[68]

Beograd, 1915 (wikimedia.org)

62 *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1677, Ehrenratsakten, Konv. Ehrenrätlicher Ausschuss in Belgrad, Aktenverzeichnis in der ehrenrätlichen Behandlung wider den Oberarzt i.d. R. Dr. Robert Lacina und den Leutnant Rechghf. Kraus, beide des Reservespitals „Brcko" in Belgrad.*

63 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 43, 29. 9. 1917.*

64 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 44, 1. 10. 1917.*

65 *Fink: Das Zivilspital (1917), str. 58.*

66 *Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.*

67 *ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Jakob Lochbihler, Beiliegender Bericht über die Tätigkeit als Sanitätschef des MGG/S, Juni 1917.*

68 *Kerchnawe, Hugo: Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien. V: Kerchnawe, Hugo (Hg.): Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. (=Carnegie-Stiftung für internationalen Frieden, Abteilung Volkswirtschaft und Geschichte). Wien 1928, str. 53-269, tu str. 224.*

Določene ženske poklice pa so vsekakor vedno navajali kot predestinirane za skrivno prostitucijo – predvsem natakarice in služkinje. »*Služkinjam,*« je razlagal citirani vojaški zdravnik iz Sarajeva, ki predstavljajo, »*kakor je znano, glavni kontingent za skrivno prostitucijo, je treba brezpogojno omejiti svobodo gibanja, predpisati čas za izhode, njihovi delodajalci pa morajo odgovarjati za spoštovanje teh predpisov ter prijavljanje kršitev.*«[69] Informativna brošura »*Kako se zaščitite pred sifilisom*« je svarila pred »*vsemi temi deklinami […], pa če se vam približajo v bleščeči obleki meščanske damice, vsakdanji obleki natakarice ali služkinje ali pisani noši našega kmečkega dekleta*«.[70] Ukaz, izdan decembra 1917, je za vse uslužbenke v hotelih, prenočiščih, kavarnah in gostilnah predpisal obvezne zdravniške preglede, »*če delodajalec ni s posebno izjavo jamčil za spodobno vedenje svojih uslužbenk*«. Ženske, ki bi se temu ukazu uprle, je bilo treba izgnati v domačo občino. To je veljalo tudi za delavke v vojaških obratih, z izjemo tistih, ki jih je vodja obrata ali obratni zdravnik ocenil kot »ugledne«.[71]

Kot drugo žarišče nekontrolirane prostitucije so vedno znova omenjali »Ciganke«: »*Te, večinoma s sifilisom okužene ženske, se vlačijo iz kraja v kraj, se zdaj tu, zdaj tam, približujejo vsem mogočim deloviščem pod pretvezo, da kaj kupujejo ali prodajajo, se pogosto udinjajo kot perice itd. – vse z namenom, da se približajo našim vojakom in vdajo prostituciji.*«[72]

Osrednja mesta za srečanja so postala glavna mesta okupacijske uprave. Možnosti za zaslužek, tako za poklicne, kakor za skrivne prostitutke, so v zasedenih mestih neprestano rasle. Veliko vojakov svojega dopusta namreč ni več preživljalo v domovini, temveč v etapi. Vojaška uprava je delno organizirala prireditve in zabavišča, nadzirali pa so jih agenti obveščevalnega oddelka. Velikokrat so celo omilili policijsko uro, da so se ljudje s tega ali onega koncerta lahko pravočasno vrnili domov, oziroma so c.kr. tramvajskemu podjetju ukazali, naj njegovi tramvaji vozijo dlje, *Die Belgrader Nachrichten*, edini časopis, ki so ga lahko med okupacijo tiskali v Srbiji ter črnogorski *Cetinjer Nachrichten* pa sta te prireditve oglaševala. Korzo, kjer se je sprehajala večina Beograjčanov, je bil prostor spoznavanja za vse sloje prebivalstva.[73] Tudi javna kopališča so poleti poskrbela za povišan utrip osamljenih src, medtem ko so ostajale prireditve v častniških kazinah pridržane za privilegirane družine.[74]

Nesramno obnašanje do žensk v javnosti – pa naj je šlo za pripadnice pomožnega osebja ali domačinke, so po zakonu kaznovali pred vojaškim sodiščem. Včasih so razsodili v prid razžaljene žrtve celo tedaj, ko so ji sicer očitali monarhiji škodljivo vedenje.[75] V nekem drugem primeru so Friedericha Binderja obsodili na »*30-dnevni hišni zapor*«, ker je »*s svojim netaktnim obnašanjem sprovociral dekle Bosiljko Gavrilović, da je podala izjavo, ki je pomenila hudo kaznivo dejanje, zaradi česar se je morala zagovarjati pred sodiščem.*«[76] Žal ne vemo, kako se je končal njen proces pred sodiščem.

Zaključek

Etapa kot prostor med domovino in fronto je imela glede na vojne potrebe posebno vlogo. V primeru treh vojaških generalnih gubernijev, ki jih je ustanovila Avstro-Ogrska na Poljskem, v Črni gori in Srbiji, so vojaki prevzeli tudi civilno upravo. Zelo pomembna so bila takratna glavna mesta – Lublin, Cetinje in Beograd, kot sedeži uprav ter prometna vozlišča. Pisana sestava prebivalstva ter odsotnost neposredne življenjske ogroženosti sta vodili v živahen preplet odnosov med tako različnimi prebivalci. Strogo konvencionalne okove tistega časa so zgolj zrahljali, ne pa tudi zlomili. Do odnosov je namreč prihajalo večinoma znotraj istih družbenih razredov, častna razsodišča pa so bdela nad tem, kako so svoj prosti čas preživljali častniki. Vseeno pa so ta razmerja že napovedovala položaj med obema

69 *Glück: Über die Bekämpfung (1915), str. 410.*

70 *Freund: Wie bewahrt ihr Euch vor Syphilis (1916), str. 11.*

71 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.*

72 *ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Jakob Lochbihler, Beiliegender Bericht über die Tätigkeit als Sanitätschef des MGG/S, Juni 1917.*

73 *Alscher, Otto: Belgrader Tagebuch 1917-1918: Feuilletonistische Beiträge. München 2006, „Korso" vom 29. 3. 1917.*

74 *ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, K.u.k. Militärstations- und Kreiskommando Belgrad, Tagesbefehl Nr. 123, 3. 5. 1918.*

75 *ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv, Akten des Gerichts des Brückenkopfkommandos Belgrad, Fasz. 5422a, E 1740/17.*

76 *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Reservat-Befehle (9. 2.-11. 12. 1916), Befehl Nr. 39, 5. 7. 1916.*

vojnama.[77] Za vojsko je predstavljala družba v teh zasedenih glavnih mestih poseben mikrokozmos, v katerem je bilo treba vzdrževati disciplino ter izvajati naloge vojaške etape.

Obnašanje okupacijske družbe v prostem času, še zlasti pa odrazi tega obnašanja – spolne bolezni, skrivna prostitucija ter organizacija poklicne prostitucije, je predstavljalo za vojaško upravo velik problem. Če osvetlimo študije, ki so bile objavljene po vojni, ugotovimo, da so bili napori vojske upravičeni, niti približno pa ne zadostni. V nasprotju z drugimi nalezljivimi boleznimi spolne bolezni nikoli niso pojenjale. Treba je bilo ukrepati hitro in pragmatično ter pustiti moralne pomisleke ob strani. Opazni so: relativno javna razprava na to temo, prelom s starimi vzorci delovanja ter upoštevanje novih dognanj, kot na primer tistega, da okužba med fronto, etapo in domovino ne potuje enosmerno. Za vojsko je boj proti spolnim boleznim pomenil, da je obolele vojake umaknila s fronte in od zasedbene uprave zahtevala ustanavljanje novih medicinskih ustanov ter v času prepovedi uvoza in splošnega pomanjkanja nabavo zdravil zanje.

Prevedel: Aleksander Žižek

Viri in literatura

Alscher, Otto: Belgrader Tagebuch 1917-1918: Feuilletonistische Beiträge. München 2006, „Korso“ vom 29. 3. 1917.

Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten, Interner Bericht von Prof. Robert Doerr an den Sanitätschef des AOK, 6. 11. 1916, ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2312.

Biwald, Brigitte: Von Helden und Krüppel – Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg, 2 Teile. Wien 2002.

Blumenfeld, Anton: Zur Bewertung der Geschlechtskrankheiten im Kriege. In: Der Militärarzt 50, 13 (13. 5. 1916).

Brunner, J. C.: Illustrierte Sittengeschichte: Kriegs- und Geschlechtsleben. Frankfurt a. M. 1922.

Cetinjer Zeitung, 28. März 1918.

Doerr, Bericht über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten.

Exner: Krieg (1927).

Fink, Waldemar: Das Zivilspital in Belgrad. v: Der Militärarzt 51, No. 2/3 (3. 2. 1917).

Freund, Emanuel: Wie bewahrt ihr Euch vor Syphilis: Ein Mahnwort an Soldaten und junge Männer (S. E. dem Herrn k.u.k. FMLt. Erwin Edlen von Mattanovich, Militärkommandant von Graz, in tiefster Dankbarkeit für die Anregung zur Verfassung dieser Broschüre gewidmet). Graz 1916.

Glück, A.: Über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Kriege, Vortagsabende der Militär- und Zivilärzte der Festung Sarajevo, Sitzung vom 11. 8. 1915. v: Der Militärarzt 49, 25 (23.10.1915), str. 408-412.

Guth: Geschlechtskrankheiten (1916).

Hadtörténelmi Levéltár Budapest, II. 468, k.u.k MGG M, Kt. 1, Konv. Közlemények 1-86, Verlautbarung Nr. 12, 22. 4. 1916.

Heeresgeschichtliches Museum, Manuskripte, Lt. idR Friedrich Baumgarten, IR 17, Nr. Bl 43.761/1, Tagebuch.

Hirschfeld, Gasper: Sittengeschichte (1998).

Hois, Alexandra: Weibliche Hilfskräfte in der österreichisch-ungarischen Armee im Ersten Weltkrieg. Univ. Wien, Dipl. Arb. 2012.

Jütte, Robert: Lust ohne Last: Geschichte der Empfängnisverhütung von der Antike bis zur Gegenwart. München 2003, S. 221.

Kerchnawe, Hugo: Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien. In: Kerchnawe, Hugo (Hg.): Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. (=Carnegie-Stiftung für internationalen Frieden, Abteilung Volkswirtschaft und Geschichte). Wien 1928, str. 53-269.

Knežević: Prostitutes (2011).

ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Jakob Lochbihler, Beiliegender Bericht über die Tätigkeit als Sanitätschef des MGG/S, Juni 1917.

ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Eugen Lessko, k.u.k.

[77] *Exner: Krieg (1927), str. 163-164. Toda tudi stigmatizacijo žensk, ki so se spozabile z nekdanjimi okupatorji. Gl.: Knežević: Prostitutes (2011).*

Reservespital „Sanok“ in Sterntal an das k.u.k. KM, Abt. 14, 27. 5. 1918, Bericht über meine Tätigkeit, Erlebnisse und Erfahrungen bei der Armee im Felde.
ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., San. Chef, Kt. 2318, Sanitätsgeschichte L-Q, Bericht von Oberarzt Karl Moser, Sarajevo, 13. 6. 1918.
ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv, Akten des Gerichts des Brückenkopfkommandos Belgrad, Fasz. 5422a, E 1740/17.
ÖStA/KA/NFA, Kt. 1591, MGG/P, Präs. Nr. 8355.
ÖStA/KA/NFA, Kt. 1613, Nr. 122295, Konv. k.u.k. Polizeikommissariat Radom an die Nachrichtenabteilung des MGG in Lublin, Schreiben k.u.k. Polizeikommissariat Radom an k.u.k. Gendarmeriezugs- und Postenkommanden, 14. 11. 1916.
ÖStA/KA/NFA, Kt. 1613, Schreiben k.u.k. Polizeikommissariat Radom an k.u.k. Gendarmeriezugs- und Postenkommanden, 14. 11. 1916.
ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Konv. MGG/S, Reservat-Befehle, 10. 6-5. 10. 1918, Reservat Befehl Nr. 35, 5. 9. 1918.
ÖStA/KA/NFA, MGG M, Kt. 1720, Reservat-Verlautbarungen, Verlautbarung Nr. 47, 4. 6. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG M, Kt. 1720, Reservat-Verlautbarungen, Verlautbarung Nr. 34, 12. 4. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9-51, AOK Nr. 38, 7. 2. 1916.
ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Reservat-Befehle (9. 2.-11. 12. 1916), Befehl Nr. 39, 5. 7. 1916.
ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 8, 31. 5. 1916.
ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservatbefehl des Brückenkopf- und Stadtkommandos Belgrad Nr. 18 vom 2. 3. 1916.
ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1677, Ehrenratsakten, Konv. Ehrenrätlicher Ausschuss in Belgrad, Aktenverzeichnis in der ehrenrätlichen Behandlung wider den Oberarzt i.d. R. Dr. Robert Lacina und den Leutnant Rechghf. Kraus, beide des Reservespitals „Brcko“ in Belgrad.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, K.u.k. Militärstations- und Kreiskommando Belgrad, Tagesbefehl Nr. 123, 3. 5. 1918.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 43, 29. 9. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 44, 1. 10. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 53, 27. 11. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 55, 8. 12. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 57, 17. 12. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 59, 23. 12. 1917.
ÖStA/KA/NFA, MGG/S, Kt. 1645, 1-1/29, Abt. 4 MGG/S an Abt. 10 MGG/S, 29. 3. 1917.
Pirquet, Clemens (Hg.): Volksgesundheit im Krieg. (=Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Österreichische und ungarische Serie). Wien 1926.
Sauerteig: Militär (1996), str. 202-204.
Scheer, Tamara, Etappenliebe: Belgrad, Cetinje und Lublin unter österreichisch-ungarischer Besatzungsmacht im Ersten Weltkrieg, v: Medizin, Gesellschaft und Geschichte 34 (2015): str. 35-63.
Scheer, Tamara: Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. (=Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2). Frankfurt et al. 2009.
Steiner, Johann: Der Militärärztliche Dienst des österreichisch-ungarischen Heeres während des Weltkrieges im Hinterlande und bei der Armee im Felde (=Carnegie-Stiftung für Internationalen Frieden, 1926).
Strafsache gegen unbekannten Täter, Schreiben des Montenegriners Vojin Čejovic (griech orth., Tischler) aus Podgorica an Stadtkommandant Obstlt. Andreati, 15. 6. 1917, ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv, Akten des Gerichts des Kreiskommando Podgorica, Fasz. 5561, K 339/17.
Urbach, Dr. Josef: Die Geschlechtskrankheiten und ihre Verhütung im k.u.k. Heere, in der k.k. Landwehr und in der k.u.k. Kriegsmarine mit vergleichender Berücksichtigung fremder Staaten. (=Militärärztliche Publikationen 142). Wien und Leipzig 1912.

Vasold: Grippe (2008).
Vorschrift über die Verhütung und Bekämpfung der Infektionskrankheiten im k.u.k. Heer, N-25 (1911).
Zinner, Franz: Das k.u.k. Reservespital Brünn. In: Der Militärarzt 51, 6 (14.4.1917), S. 112.

Zusammenfassung

AN DER SEXFRONT: Belgrad, Cetinje und Lublin unter österreichisch-ungarischer Besatzungsmacht im Ersten Weltkrieg

„Mars und Venus sind Bruder und Schwester", schrieb Ludwig von Thallóczy, seines Zeichens höchster ziviler Beamter des österreichisch-ungarischen Besatzungsregimes in Serbien mit Arbeitsplatz in Belgrad. Seine Aussage stellte gewissermaßen ein Resümee dar, da sie nicht erst für die österreichisch-ungarische Etappe des Ersten Weltkriegs Gültigkeit bekam. Im Umfeld von Garnisonen waren stets Bordelle angesiedelt und Feldzüge begleitet von Prostituierten und sexuell übertragbaren Krankheiten. Der Erste Weltkrieg jedoch bedeutete nicht nur für die operative Kriegsführung und der Heimatfront eine Totalisierung, sondern auch an der „Sexfront".

Dieser Beitrag geht der Frage nach der Verknüpfung militärischer Interessen aufgrund der Notwendigkeiten des Krieges und des Zusammenlebens der Repräsentanten der Besatzungsmacht untereinander sowie mit der Bevölkerung in den von Österreich-Ungarn besetzten Ländern nach. Das Handeln und die Beurteilung durch das Militär und die Vorstellungen den Problemen Herr werden zu können, stehen zunächst im Vordergrund. Der Blick wird auf die Hauptstädte der österreichisch-ungarischen Militärgeneralgouvernements gerichtet, da dort die Verwaltungsstrukturen verdichtet waren und die Bevölkerung die unterschiedlichste Zusammensetzung und die höchste Fluktuationsrate aufwies. Die radikal veränderte Zusammensetzung der jeweiligen Stadtbevölkerung und das relativ friedliche Umfeld bereiteten den Boden für zusätzliche Konflikte und zwischenmenschliche Begegnungen.

Der Etappenraum als das Gebiet zwischen der Heimat und der Front besaß spezielle Aufgaben im Hinblick auf die Kriegserfordernisse. Im Falle der drei von Österreich-Ungarn errichteten Militärgeneralgouvernements in Polen, Montenegro und Serbien, übernahmen die Soldaten auch die Zivilverwaltung. Von besonderer Bedeutung waren die jeweiligen Hauptstädte, Lublin, Cetinje und Belgrad, als Sitz der Gouvernements und als Verkehrsknotenpunkte. Die bunt zusammen gewürfelte Bevölkerung und die Absenz von körperlicher Unversehrtheit bedrohender Umstände führten zu einem regen Beziehungsgeflecht innerhalb der so unterschiedlichen Bewohner. Die strengen konventionellen Ketten jener Zeit wurden aber nur gelockert, nicht zerbrochen. Beziehungen ergaben sich meist innerhalb sozialer Schichten und Ehrenräte wachten über das Freizeitleben der Offiziere. Dennoch läuteten die Verhältnisse die Situation in der Zwischenkriegszeit bereits ein. Für das Militär bedeutete die Besatzungsgesellschaft der Hauptstädte einen besonderen Mikrokosmos, in dem es die Disziplin aufrechtzuerhalten und die militärischen Etappenaufgaben zu erfüllen galt.

Das Freizeitverhalten der Besatzungsgesellschaft stellte die Militärverwaltung vor große Probleme, vor allem dessen Auswirkungen:

Geschlechtskrankheiten, sowie das geheime und die Organisation des professionellen Prostitutionswesens. Beleuchtet man die Studien, die nach Kriegsende veröffentlicht wurden, wird daraus deutlich, dass die Anstrengungen des Militärs gerechtfertigt, aber bei weitem nicht ausreichend waren. Vor allem die Geschlechtskrankheiten ebbten im Gegensatz zu anderen Infektionskrankheiten niemals ab. Im Gegenteil. Es hieß rasch und pragmatisch, moralische Bedenken hinter sich lassend, zu handeln. Die relativ öffentliche Diskussion über diese Thematik ist ebenso markant, wie das Aufbrechen alter Handlungsmuster und Eingestehen neuer Erkenntnisse: Etwa, dass die Ansteckung zwischen Front- und Etappengebiet einerseits und der Heimat andererseits keiner Einbahnstraße entsprach. Für das Militär bedeutete der Kampf gegen die Geschlechtskrankheiten nichts weniger als dass sie erkrankte Soldaten von der Front fernhielten und die Besatzungsverwaltung vor die Tatsache stellten, mehr medizinische Einrichtungen zu schaffen und Medikamente zur Heilung in Zeiten der Einfuhrverbote und des Materialmangels zu beschaffen.

Jernej Komac

»Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?«

O preskrbi v vsakdanjem življenju prebivalcev Bovškega v zaledju frontne linije v letih 1915-1917

KOMAC, Jernej, mag. zgod., Soča 22, SI-5232 Soča, jernej.komac@gmail.com

»POŠTENI MOŽJE, ALI VAM PRINESEMO ČOMPE ALI POLENTO?«

O preskrbi v vsakdanjem življenju prebivalcev Bovškega v zaledju frontne linije v letih 1915-1917

331.215.4:94(497.4Bovec) "1914/1918"
94(497.4Bovec) "1914/1918":331.215.4

Začetek vojne med Avstro-Ogrsko in Italijo je močno zarezal v življenje prebivalcev vzdolž meje z Italijo. Po evakuaciji vojnega območja so na Bovškem ostali delno naseljeni le še trije kraji. Življenje v teh krajih je v letih 1915-1917 postalo izredno oteženo, saj je vojska zasedla vse uporabne površine v zaledju, prebivalstvo pa se je na vse načine moralo znajti, da je po starih kmetijskih navadah preživelo. Vendar medvojno življenje je bilo življenje v pomanjkanju in do določene mere so se nekateri prebivalci zanesli na državno podporo, spet drugi so se znašli na druge načine. Različne oblike trgovanj so vsakodnevno potekale v zaledju Bovškega. Stalne interakcije med vojsko in civilisti so v nekaterih primerih dosegle tudi intimno sfero. Opozorila in prepovedi niso zalegle in marsikje se je zaslišal jok nezakonskih otrok. Življenje v frontnem zaledju se je torej v glavnem vrtelo okrog preskrbe, ki je pogosto pomenila kar ločnico med življenjem in smrtjo.

Ključne besede: preskrba, življenje v zaledju, prebivalstvo Bovškega, velika vojna

KOMAC, Jernej, MA History, Soča 22, SI-5232 Soča, jernej.komac@gmail.com

"HONEST MEN, WHAT WOULD YOU LIKE TO EAT: *ČOMPE* OR *POLENTA*?"

Everyday Provisions in life behind the front line in the Bovec region between 1915 and 1917

331.215.4:94(497.4Bovec) "1914/1918"
94(497.4Bovec) "1914/1918":331.215.4

The outbreak of the war between Austria-Hungary and Italy dramatically changed the lives of people on the border with Italy. Only three towns remained partly populated in the Bovec area after the evacuation from the war zone. Life in this area became immensely difficult between 1915-1917 because the military had commandeered all usable areas in the hinterland, and the population had to be resourceful to survive with their traditional farming habits. The defining feature of life during the war was food scarcity. Some people relied on government support; others thought of alternative ways to survive. Various forms of trade formed part of everday life in the Bovec hinterland. Regular interaction between the military and civilians in some cases touched on the intimate sphere. Warnings and bans were in vain, and many illegitimate children were born. Life in the hinterland thus mostly revolved around the supply chain, which often separated life from death.

Key words: provisions, life in hinterland, Bovec population, Great War

Uvod

Konec maja 1915, ko je Kraljevina Italija uradno napovedala vojno Avstro-Ogrski, se je vsakodnevno življenje prebivalstva vzdolž avstrijsko-italijanske meje obrnilo na glavo. Tudi na Bovškem, v sodnem okraju na severu dežele Goriške-Gradiške, je prebivalstvo delilo usodo sodeželanov vzdolž načrtovane avstro-ogrske obrambne linije. Tisoči ljudi so bežali v notranjost dvojne monarhije, da bi obvarovali svoja življenja pred vojno nevarnostjo, izpraznjena območja pa je zasedla vojska. Poleg Bovške kotline je evakuacija do konca junija 1915 delno zajela še območja dolin Koritnice in Soče.[1] Med izseljenci je bilo veliko nejasnosti, kaj se bo s še naseljenimi območji zgodilo: »*Zadnja poročila pravijo, da bodo morali tudi Ložani zapustiti svoj kraj, toda kam pa pojdejo siromaki?*« se je spraševal bovški dekan Ivan Vidmar.[2] Od septembra 1915 je po ukazu poveljstva divizije na Bovškem dokončno obveljala popolna izselitev območja zahodno od linije Krnica – Pl. Bukovec – Pl. nad Sočo – Črni vrh – Predel – Kaluder – Vel. Bogatin.[3] Tako so znotraj Bovškega ostale delno naseljene le občine Log, Soča in Trenta.

Kljub izpraznjenemu območju vzdolž obrambne avstro-ogrske linije je bila ta ponekod oddaljena komaj 5 kilometrov od naseljenih vasi. Tu je seveda obstajala nevarnost, da bi še naseljene kraje obstreljevala nasprotnikova artilerija, a do evakuacije celotnega Bovškega ni prišlo. Vsakdanje življenje je spremljala stalna nevarnost pred eksplozijami granat. Sanitetni poveljnik je prvega dne po prihodu v Sočo tako zapisal: »*Ob 7h zjutraj so naše bivališče praznično pozdravili Italijani s 3 težkimi granatami, ki so brez posledic padle v neposredno bližino.*«[4]

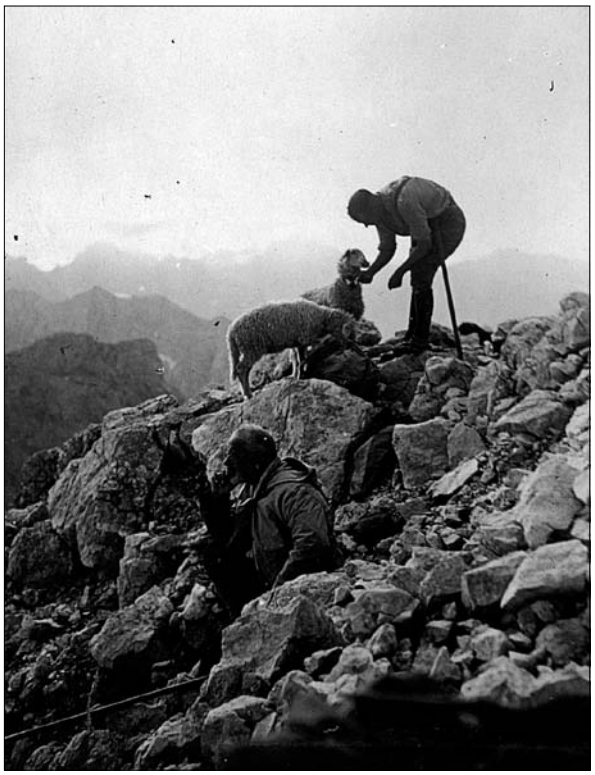
Izpraznjeni kraji so bili v začetnem obdobju izpostavljeni ropanju in zaledno vojaško poveljstvo je moralo poskrbeti, da so bile v izpraznjenih krajih stalne vojaške patrulje, ki bi preprečevale vsakršno škodo.[5] A kot piše Anton Dörrer v svojih spominih, je bil ta nadzor vse prej kot uspešen, saj je vojska za izgradnjo obrambnih položajev in prebivališč na fronti redno obiskovala in praznila okoliške kraje: »*Kaj je to? Pucflek, kako se je tu znašla ta lepa, topla odeja? […] In roza kuverte? In svetlikajoči se porcelanasti krožniki? Si zaplenil v [Bovcu], brez da bi te videli?*«[6]

Ovce, čompe, preveč špeha in salam

Življenje v zaledju frontne linije je bilo med vojno daleč od običajnega. Vsa domača opravila so v tem času padla na ramena žensk, nekaterih starejših moških in otrok, saj so bili moški v raznih vojaških bojnih in delovnih enotah.[7] V gorskem kmečkem okolju, kot je na Bovškem, je to pomenilo še dodatne težave pri že tako skromnem preživljanju. Dodatno težavo je predstavljala tudi zasedba večjega števila kmetijskih površin, saj so mnoge vojaške zgradbe stale na najbolj uporabnih območjih dolin. Kmetijske površine so s tem postale nedostopne za domačine. Poleg tega je vojska v zaledju zasedla pomembnejše stavbe, kot so bile šole ali župnišča, ter tudi naseljene hiše. Marsikatera družina je morala poiskati zavetišče drugje v dolini.[8] Jakob Prešeren je kot vojak eno noč prespal v vasi Soča v eni od izpraznjenih domačij, »*kjer na stenah visijo še vse svete podobe, v sobi pa dve postelji, ena še celo s slamarico. Prebivalci so že zbežali. Po hudem boju si priborim posteljo s slamarico. Vas še ni opustošena. […] Naše prenočišče si natanko ogledam. V veži stoji zarjavel štedilnik, okoli leži slama iz razparane slamarice, ki zija v drugem kotu. V izbi je kmečka peč s kahlami, kakršne so na Kranjskem že izginile. Nad njo so police za sklede, spodaj okoli nje pa klop. Pod klopjo je vse polno razbitih vinskih buteljk in likerskih steklenic. Umazana vizitka na vratih pravi, da je nekoč tu pred nami kraljeval, pil vino in žrl likerje gospod 'Oberleutnant Törös O schwere Haubitzen Batterie'.*«[9]

Vojni navkljub je prebivalstvo Bovškega ostalo zvesto tradiciji živinoreje, v kateri so prevladovale

1 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2246, Op. Nr. 310/9.*
2 *ACAG Curia, Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.*
3 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21.*
4 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2243, zvezek »Tagebuch vom 21/8 1914 bis 31/7 1915«, zapis 1./7.*
5 *ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 966.*
6 *Dörrer, Vom Isonzo, 35-40 in 56.*
7 *Prim.: Selišnik, Ženske v zaledju, 188-190; Batič, Vsakdanje življenje, 101-102.*
8 *Stres, Usoda prebivalstva, 17; Komac, Občina Soča, 12 in 43; Vidno tudi na fotografiji: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB029/08134.*
9 *Prešeren, Vojak 1915-1918, 57-58.*

Medvojni utrinek z Mangarta, kjer so še vedno pasli ovce. *(ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB042/11533)*

predvsem ovce in koze.[10] Med vojno so tako še vedno zapuščali svoje domove v dolini in se za nekaj mesecev preselili na visokogorske planine.[11] Ponekod si je bilo potrebno pri zalednem vojaškem poveljstvu izprositi potno dovolilnico za odhod na planine bližje frontni liniji.[12] Živinoreja je bila en najpomembnejših virov preživetja, saj so ljudje s pridelavo sira, skute in drugih izdelkov lahko trgovali.[13] Ta trgovina je obsegala predvsem menjavo z vojsko, saj so v zameno za sir od vojske dobili izdelke kot so sladkor, sol, moko ali konzerve.[14] Tako je npr. služba za preskrbo pehotne divizije avgusta 1917 ponujala zamenjavo koruzne moke za sir, za kar so za kilogram sira ponudili 8,8 kg koruzne moke. Sir za menjavo so zbrali na občinskih uradih, ki so potem uredili zamenjavo s koruzno moko pri vojaških skladiščih.[15]

Vendar se je število živine preko vojne zmanjševalo, saj je določena vojaška enota imela pravico zaseči živino, če si je pridobila pisno dovoljenje nadrejenega divizijskega poveljstva, da je npr. rekvizicija živine neizogibno nujna za preskrbo vojakov.[16] Število živine so klestile tudi razne bolezni, saj je že julija 1915 vojska prosila za veterinarsko posredovanje, ko je prišlo do izbruha slinavke in parkljevke med ovcami in kozami v Trenti.[17] In problem je predstavljala tudi preskrba živine preko zime. V letnem času, ko je bila živina na planinah, so ljudje po dolinah kosili in sušili krmo za preskrbo preko zime, kar pa je vojna otežila. Veliko košnih površin v dolinah so namreč pokrivali vojaški tabori, kjer je vojska za lastne potrebe kosila travnike v bližnji okolici.[18] Poleg tega je obstajala možnost, da je vojska zahtevala dodatno krmo zase, zato je bilo treba preostali krmi primerno zmanjšati število živine.[19] Le vprašanje je, koliko sena so ženske, starejši in otroci uspeli spraviti s preostalih travnikov, ki so ostali v strmih pobočjih ali na višje ležečih terasah, da so ohranili svojo drobnico preko zime.

Podobno kot za živinorejo lahko sklepamo tudi za poljedelstvo. Pridelovanje se je ohranilo na vseh dostopnih površinah, ki pa so bile izpostavljene kraji. Kraje naj bi se večinoma posluževali predvsem vojni ujetniki.[20] V Trenti je še danes poznana zgodba o ruskem ujetniku, ki je domačinki kradel krompir, zato ga je prijavila enemu od častnikov in ta ga je kot zgled ostalim prestopnikom na mestu kar ustrelil.[21] Že tako skromno pridelavo so ote-

10 *Povsem nemogoče je ugotoviti koliko posameznih živali je prebivalstvo preko vojne še redilo, vendar iz statističnih podatkov za leto 1900 je razvidno, da so ljudje redili največ ovc, zatem krave ter prašiče, gl.: Gemeindelexikon, 39.*

11 *Stres, Usoda prebivalstva, 17.*

12 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2246, Op. Nr. 301/21; idem, 93. I. D., Ktn. 4021, zavoj »89 – K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«, Prot. Nr. 18/63.*

13 *Kot vpogled v življenje prebivalstva v dolini Soče v mirnodobnem času je na voljo članek Janeza Planine, kjer se sicer poveča petdesetim letom 20. stoletja, vendar je v njegovih primerjavah z začetkom 20. stoletja vidno, da se je življenje v kmetijskem oziru spremenilo izredno malo, gl.: Planina, Soča: Monografija vasi, 235-241.*

14 *Stres, Usoda prebivalstva, 17.*

15 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, ovoj »Zamenjava sira za koruzno moko za potrebe vojske«.*

16 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21 zu.*

17 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2247, 323/20.*

18 *ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, ukaz št. 35 (2. junij 1916).*

19 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 5081.*

20 *Stres, Usoda prebivalstva, 17.*

21 *Pripoved Antona Hosnerja iz: Božo Grlj, »Ruska kapelica – elegija pod Vršičem«, dokumentarni film (TV Slovenija,*

ževale še zaplembe zaradi splošnega pomanjkanja. Vsak posestnik je tako npr. moral *»množino pridelanega krompirja naznaniti županstvu v treh dneh po izkopanju istega. Županstvo mora ta naznanila pregledati, po potrebi popraviti, ter ista konec vsakega tedna glavarstvu predložiti.«* Za zaplenjeni krompir je bila določena cena odkupnine, ki v primeru, da *»je treba krompir z silo odvzeti se plača samo 80% maksimalne cene, ter mora [lastnik] plačati tudi stroške.«*[22] Toda del pridelanega krompirja je še preden bi ga odvzela civilna oblast zasegla vojska. Zaledno vojaško poveljstvo v Soči je ukazalo, da se krompirja ne sme prodajati nikomur brez legitimacije divizijskega poveljstva in ga prebivalci smejo koristiti le za preživljanje svoje družine ter za sajenje. Komisije sestavljene iz predstavnikov vojske in občine so npr. konec septembra 1917 odkupile višek krompirja in drugih pridelkov, ki so ga morale vse tri bovške občine predtem popisati in sporočiti.[23]

Da bi preko leta vzgojili kar največ poljščin, je tolminsko okrajno glavarstvo pozvalo ljudi, naj vsi po svojih najboljših močeh pristopijo k spomladanskim kmetijskim opravilom.[24] Dodatno je na pomoč prišla tudi vojska, saj je bila delno odvisna od pridelka prebivalcev. Ob koncu februarja 1916 je poveljstvo divizije razglasilo, da bo vojska pomagala prebivalstvu v zalednem območju (tj. Log, Soča in Trenta) pri spomladanskih delih na poljih in travnikih. Vsakršna hoja po travnikih, kraja poljščin ali paša konj je bila najstrožje kaznovana. Poskrbeli so tudi za pognojitev vseh poljskih in travniških površin.[25] Na žalost iz razpoložljivih virov ni razvidno, kako uspešne so bile te skupne delovne akcije ob koncu letne sezone, vendar kot namiguje eno od poročil o pomanjkanju krme, jo je vojska od prebivalstva uspela odkupiti komaj 5 stotov (280 kg), kar kaže na pomanjkanje pri prebivalstvu.[26] Zaradi pomanjkanja dobre krme, so oblasti pozivale tudi k zbiranju drugega rastlinja. Ker so npr. oblasti že v juliju 1917 predvidevale, da bo premalo krme za zimo, so pozvali vse možne delovne moči po vseh bovških občinah, tako ženske kot otroke, da nabirajo listje za zimsko krmo.[27]

Pomembno vlogo za ljudi v zaledju je imela državna aprovizacija, ki so jo uvedli že konec leta 1914, ko je prišlo do prvega pomanjkanja nekaterih surovin. Država je zasegla surovine v pomanjkanju ter jih preko kart za živila iz aprovizacijskih skladišč razdelila med prebivalstvo glede na potrebe. Kmečko prebivalstvo kot glavni proizvajalec, naj bi bilo izvzeto iz upravičenosti do prehrambnih kart.[28] Vendar je vsaj del bovškega prebivalstva zaradi revščine le prejemal določena živila na karte.[29] Pri dobavi aprovizacije je sodelovala tudi vojska. Zaledno armadno poveljstvo je junija 1915 poslalo ukaz, da *»v kolikor bo vojaška situacija onemogočala politični oblasti izvedbo aprovizacije, morajo vojaške oblasti sporazumno podporno posredovati,«*[30] a v kolikor aprovizacije ne bi bilo mogoče transportirati, je vojska lahko zahtevala izpraznitev naseljenega območja. Količina hrane, ki so jo ljudje prejemali z aprovizacijo, se je tekom let stalno zmanjševala in v omilitev lakote je oblast v prehrano uvajala tudi nadomestke. Urad za preživljanje prebivalstva je npr. 2. maja 1917 v prehrano uvedel mlado deteljo, ki *»je jako dobra, redilna in zdrava prikuha, ki se nareja kot špinača. V to svrho se porabijo vse vrste detelje [in] se lahko uporabi v svežem stanu, se jo pa tudi lahko posuši in tako tudi pozimi uporabi za živež.«*[31] Veliko so pri preskrbi pomagali predvsem šolski otroci, ki so jih učitelji po navodilih šolskih svetov učili varčevanja z živili ter jih vključevali v razne nabiralne akcije.[32] Zaradi vojne je tudi na Bovškem ponekod zaostal pouk in pojavila se je nevarnost, kot je opozoril soški kaplan, *»da otroci, ki se jih naštelo čez 100, skoro 'podivjajo'. Ne bom opisoval raznih slabosti, katerih se otroci rapidno oprijemljejo, kajti to se da sklepati.«*[33] Tako so obči-

2016), čas 15:16-16:00, http://4d.rtvslo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniski-program/174444673, dostop: 22. februar 2018.

22 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 1901/98.*

23 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 262/17.*

24 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 61/21.*

25 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2243, zavitek »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, ovoj »No. 2«, Beilage zur Abfertigung Nr. 56.*

26 *ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch. D., Ktn. 2254, Op. Nr. 816/8.*

27 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 3746/1.*

28 *Borak et al., Slovenska novejša zgodovina, 151-152.*

29 *Stres, Usoda prebivalstva, 17; PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 395.*

30 *ÖSTA, KA, NFA, 184. I. Brig., Ktn. 1637, E. Nr. 946.*

31 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 201/454.*

32 *ZAL JES-60, a. š. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, 24.*

33 *ÖSTA, KA, NFA, 93. I. D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo št. 16.*

Otroci z zanimanjem opazujejo srečanje vojaških častnikov v vasi Soča.
(ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB029/08167)

narji, učitelji in duhovniki poskrbeli za zaposlitev otrok v času, ko šolski pouk ni potekal po običajnem ritmu, in tako ubili dve muhi na en mah. V duhu patriotičnega navdušenja so otroci na t. i. »šolski fronti« pomagali vojski, da izbojuje zmago.[34]

Preko vojne so s preskrbo nekoliko lažje, če temu lahko tako rečemo, shajale družine tistih, ki so opravljali zelo težko delo. Avgusta 1917, ko so oblasti ponovno določale količino moke na osebo, so določili, da dnevno prejmejo »*osebe, ki opravljajo zelo težko delo (rudarji in gozdarji) 300g moke,*«[35] medtem ko so drugi prejeli 200g ali 175g moke. To je bilo dobrodošlo za kar nekaj družin z Bovškega, katerih moški so delali v rabeljskem rudniku svinca in cinka.

Delo v rabeljskem rudniku so imeli predvsem moški iz Loga, ki so zaradi tega bili izvzeti iz vojske. Na delo so se loški in drugi rudarji vozili skozi »štoln«, rudniški rov za odvajanje vode, ki se je končal v Logu. Rudarji so bili od ponedeljka do sobote na delu, le ob nedeljah so imeli prosto, ko naj bi prišli domov.[36] Rudarji so za preskrbo z živili dobili posebne modre potne dovolilnice, ki so veljale več mesecev, da so lahko iz Rablja potovali do Loga, Soče, ali kateri drug zaledni kraj po hrano. Iz seznama 71 rudarjev, ki so od septembra do novembra 1917 dobili modro dovolilnico, je razvidno, da je bilo 16 moških z Bovškega.[37]

Preživljanje preko vojne je vseeno bilo skromno, saj so nekatere družine kljub vsem opisanim načinom preživljanja komaj shajale. Tako je npr. v Soči leta 1917, ko je prišlo do poroke med enim od tamkajšnjih vojakov in domačinko, oče svatom v

[34] *Hämmerle, An der 'Schulfront', 127-132.*
[35] *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 201/625.*
[36] *Stres, Usoda prebivalstva, 17; Povedal 15. septembra 2017 Darko Štrukelj, roj. 1933, Log pod Mangartom.*
[37] *ÖSTA, KA, NFA, 93. I. D., Ktn. 4021, zavoj »89 – K. Akten«, Na. Nr. 585.*

vsej stiski prijazno ponudil: »*Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?*«[38]

A pri preskrbi družin je šlo tudi za lastno iznajdljivost, kot se je izkazalo na primeru iz Trente. Okrajno glavarstvo Tolmin je namreč na občino poslalo dopis, v katerem zaradi pritožbe prosijo, da se v prihodnje aprovizacija izrecno razdeljuje po seznamu, ker naj bi prejela desetčlanska družina Terezije Zorč celih 7,5 kg špeha in 4 kg salam, čeprav ima kravo, deset koz in je zaklala dva prašiča.[39] Županstvo se je glede pritožbe pozanimalo in ugotovilo, da je pritožbo podala Katarina Kravanja, občinska babica iz Bovca, ki je v Trento prišla kot begunka. Tu je kot begunka za svojo družino zahtevala aprovizacijo pri okrajnem glavarstvu, vendar je zamolčala nekatere podatke o gmotnem položaju družine in je bila zato uvrščena na seznam revnih družin in beguncev. Županstvo je ugotovilo, da je družina Zorč res prejela omenjeno količino aprovizacije, a je razjasnilo, da Kravanjeva ni povedala, »*da so Tereziji Zorč v l. 1916 poginili trije prasiči, kateri so stali 5 tednov stari 180 K in da tista dva ko je v jeseni zaklala sta oba tehtala 50 kg. Katarina Kravanja je zaklala v jeseni enega prasiča kateri je tehtal 60 kg in da je sama prodajala salam in špeh. Katarina Kravanja je bila pričetka vojne z Italijo kot begunka z družino na Bledu in še sedaj plačuje stanovanje tamkaj. Katarina Kravanja je došla kasneje v to občino, da sta otvorili z hčerjo tabakarno in trgovino, kjer ste zaslužili veliko denara. Torej ta družina ni tukaj kot drugi begunci ampak le vsled kupčije.*«[40] Kot so še dodali v županstvu je bila Katarina dodana na seznam po ukazu okrajnega glavarstva, o čemer se je vse prebivalstvo zgražalo. Zato so po potrditvi okrajnega glavarstva slednjo odstranili s seznama in nanj uvrstili Terezijo. Na koncu sarkastično dodajajo, da »*[m]orda pride tudi opravičena pritožba Strausgittel Roze, katera ni v seznamu, ko ima tukaj dve kavarni in dve trgovini.*«[41]

Z druženjem se bolje preživi

Skrb za preživljanje družin v zaledju frontne linije je botrovala tudi različnim oblikam druženja, ob katerih so predvsem vojaki našli nekaj zabave. Govorimo seveda o spolnem občevanju med vojaki in civilistkami v frontnem zaledju, ki ga lahko razdelimo na prostitucijo, posilstva ali spontane pripetljaje. Ekscesi moralno spornega početja so bili prisotni vsepovsod, kjer je bila nastanjena vojska, tako v mestih kot na podeželju. Ženske, ki pa so se morale v skrbi za preživetje že tako ponižati, so postale še žrtve obrekovanj drugih »moralno neoporečnih« moških. Duhovščina, ki je skušala preko pridig in spovednic preprečiti vse oblike prostitucije, kljub pobožnim molitvam ni bila uspešna.[42] Vojska je skušala vsaj delno regulirati prostitucijo, saj so spolno prenosljive bolezni iz fronte odvzemale sposobne vojake, vendar so nadzor lahko vzpostavljali le v uradnih bordelih – t. i. tolerančnih hišah, medtem ko so pri prikriti prostituciji ostali brez uspeha. Uradni bordeli so preko celotnega vojnega obdobja tako stali v mestih po zaledju, kot je bil npr. v Ljubljani, in do sredine leta 1916 celo tik za fronto v Gorici.[43] Šele marca 1919 so bili bordeli na Slovenskem zaprti po odloku deželne vlade in prostitutke poslane »*preko mej Slovenije, če ni morda od te ali one pričakovati, da opusti prostitucijo in da se bo preživljala na pošten način.*«[44] Na drugi strani ni zaslediti, da bi vojaška poveljstva med vojno preprečevala ali kaznovala posilstva ali spolne odnose izven tolerančnih hiš. Posilstva so bila v mišljenju vojakov del vojaške službe, pri kateri naj bi v zameno za svoja življenja imeli pravico do vojnega plena. Ob tem se niso ozirali na travme, ki so jih s svojim nasilnim početjem povzročili ženskam, saj naj za njihovo početje ne bi bili krivi sami, temveč vojna.[45]

Čeprav na Bovškem o prostituciji, posilstvih ali spontanih odnosih ni direktnih virov, saj gre za tematiko, o kateri se v skupnostih redko govori ali kot je zapisal Albin Mlakar: »*In še lepše stvari, vem, ki pa niti niso za v dnevnik.*«[46] Številni vojaki so po prihodu s fronte v zaledje rabili sprostitev, zato je avstro-ogrsko vrhovno poveljstvo ukazalo izgradnjo vojaških domov, kjer bi vojaki imeli čitalnico, igralnico, sobe za glasbeno ali literarno

38 *Povedala 13. avgusta 2017 Marija Kavs, roj. 1919, Soča.*
39 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 201/660.*
40 *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 395.*
41 *Ibidem.*
42 *Sluga, Vtakni ga, ja, 7-11; Koder, Na jugu se ponavljajo, 46-47.*
43 *Lukan, Ärgernis im »Toleranzhaus«, 78-93.*
44 *ZAL JES-4, a. š. 21, a. e. »Spisi od št. 6-1339 1919«, št. 328.*
45 *Sluga, Vtakni ga, ja, 6.*
46 *Mlakar, Dnevnik 1914-1918, 166.*

Častniška koča v dolini Trente, kjer sta oddih našla tudi duhovnika iz Soče in Trente.
(ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09996)

delo, versko ali patriotično delovanje ter kantino. Začetek decembra 1916 je bila izdana namera po ureditvi takih domov v taboru Vrsnik v Soči, pri Baumbachovi koči v Trenti ter v Logu.[47] Častniki so v Trenti že pred tem imeli svojo posebno vilo, kjer so si lahko za nekaj časa oddahnili od fronte.[48] V te vojaške otoke druženja, ki sicer niso bili bordeli, so vojaki ali bolj verjetno častniki uspeli pripeljati tudi lokalne ženske. V Soči je še ohranjeno v spominu, da »*so žene spravili v barake, so jih napili in so plesali z njimi, ene so bile [kasneje] še celo noseče. Tam je bila muzika.*«[49] Da so se v zaledju dogajale moralno sporne stvari, delno pritrjuje tudi pismo goriškemu nadškofu Frančišku Sedeju. Soški kaplan Vinko Aljančič, ki si je, kot sam pravi, s svojimi skromnimi dohodki ob oddajanju sob v župnišču lahko privoščil le dnevno obedovanje v častniški menzi, o čemer so ostali prebivalci lahko le sanjali, piše: »*Koliko se je treba boriti proti Veneri predvsem, se čita dosti iz podobnih krajev. Isto je tudi tu. Naravno, da se vedno naleti na močan odpor, celo s cerkvenimi govori in svarili. Velike previdnosti je treba seveda. A Bog povrni višjim gospodom, v katerih najde človek vedno zaslombo in to pomaga mnogo, mnogo. In prav v tem kraju – življenje mi je namreč že dobro poznano – hvala Bogu ni najhuje, a žalostni slučaji seveda niso izvzeti.*«[50] Tako kot drugi duhovniki si je tudi Aljančič prizadeval, da bi njegovo župnijsko področje ne zapadlo v spolne ekscese in najverjetneje so ga pri tem podpirali tudi »višji gospodje« iz vojaškega poveljstva.

Posebno težavo je za oblasti predstavljalo vsakršno druženje med ženskami in vojnimi ujetniki, četudi bi bilo to še tako nedolžno. Po državnem zakonu je bila interakcija kazniva in kdor bi imel stike z vojnim ujetnikom denarno ali zaporno kazno-

[47] *ÖSTA, KA, NFA, 93. I. D., Ktn. 4003, Res. Nr. 664.*
[48] *ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09995 in 09996.*
[49] *Povedal 22. januarja 2017 Jožef Kašca, roj. 1923, Soča.*
[50] *ACAG Curia, Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 758.*

van. Druženje s sovražnikom in s tem onečaščenje družine je bilo neprimerno dejanje.[51] Vendar kljub vsem prizadevanjem za preprečevanje takšnih interakcij je med ženskami in vojnimi ujetniki, ki so bili kot kmetijski delavci zaposleni v zalednih kmetijah, prihajalo tako do spontanih prijateljstev kot do spolnih odnosov.[52] V Bovškem zaledju, kjer so med vojno bile nastanjene delovne enote ruskih vojnih ujetnikov, do takšnih prostovoljnih stikov ni prihajalo, saj je bil nadzor nad vojnimi ujetniki strog in vsakršno zapuščanje barak nadzorovano s strani stražarjev, ker se je dogajalo, da so le-ti po hišah prosjačili za hrano.[53] V lokalnem spominu v Trenti pa je vseeno ostal dogodek, ki naj bi ga zagrešila dva ruska vojna ujetnika. Anton Vertelj ju je namreč zasačil pri svoji ženi ter ju zato kar sam kaznoval tako, da je na enega zvalil večjo skalo, drugega pa obesil za noge in mu v usta natlačil sol. Oba naj bi zaradi posledic kaznovanja umrla.[54] Glede na kaznovanje lahko sklepamo, da je pri tem dogodku šlo za primer posilstva, prej kot za samovoljni spolni odnos z vojnima ujetnikoma.

Zaradi takšnih in drugačnih spolnih odnosov in navkljub prizadevanju, da do teh ne bi prihajalo, je bilo med vojno v zaledju rojenih kar nekaj otrok. V Trenti so se petim domačinkam rodili otroci, katerih očetje so bili tamkajšnji vojaki. Otrok, ki so po vojni odraščali brez očetov, so se prijeli razni vzdevki, kot so pankrt, Poljak, Oger, s katerimi so jih domačini stigmatizirali, ker so bili potomci vojakov iz drugih območij Avstro-Ogrske. Kljub temu so tudi po vojni vse ženske s svojimi otroki še naprej živele v domačem kraju in jih ostali domačini niso izločili iz skupnosti.[55] Redkeje se je zgodilo, da so vojaški očetje poročili domačinko, s katero so imeli otroka. Npr., potem ko se je leta 1917 v Soči rodila mala Pepa, sta se poročila mama Jožefa Komac in oče Johann Pillichshammer, vojak pri zaledni enoti, ki je skrbela za dobavo lesa.[56]

Vsekakor pa ni vsakršna interakcija v zaledju kar vodila v moralno sporne zadeve. Medtem ko so družine prenočevale vojake ali z njimi opravljale menjave živil ali ko so jim pomagali pri kmečkih opravilih, so nastajala tudi nova prijateljstva in razmerja. Franc Zupančič ni zamudil priložnosti, da bi v zaledju poklepetal s katero od sanitetnih pomočnic ali domačink; za nameček je za spomin naredil tudi kakšno fotografijo.[57] Podobno je Albin Mlakar obiskoval razne družine po Kranjski Gori, kjer je poklepetal in trgoval. Pred premikom na fronto je obljubil prijazni ženski, ki mu je nekaj noči nudila prenočišče, da bo ostal v stiku z njo in poslal kakšno pismo.[58] Takšna druženja so na koncu prinesla kakšno bolj spontano poroko. V Soči sta se tako npr. poročila Jožefa Kravanja in častnik Josef Neumann ali pa Tereza Kravanja iz Bavšice in podčastnik Karel Wojčicki.[59] Prepletenost zalednega vojaškega in civilnega življenja na Bovškem je tako oblikovala tudi razmerja v družinskih krogih.

Prilika dela tatu

Seveda pri preskrbi v zaledju ne smemo pozabiti na najcenejšo in najhitrejšo pot, na krajo. Tudi na Bovškem so bile kraje del vojnega vsakdana, saj pri vsej množini vojaštva priložnost dela tatu, lakota pa dela še večjega. Velikokrat se je zgodilo, da je bila ukradena predvsem hrana namenjena aprovizaciji prebivalcev. Tako je manjkala aprovizacija v začetku poletja 1917, zato je Okrajno glavarstvo Tolmin opozorilo, *»da se vse potrebno ukrene, da se ne izgubijo živila, katera so doslej najbrže vojaki pri žični napravi odnesli.«*[60] Temu naj bi se izognili s tehtanjem na začetku in koncu prevoza, kar pa je bilo le delno opravljeno. Tako je za Trento prispelo 16,5 kg in za Sočo 8 kg salam premalo, ki so izginile nekje med potjo na železnici ali med prevozom z žičnico preko Vršiča. Ugotovili so, da naj bi salame za Sočo manjkale že pri prihodu z železnico, odprti

[51] *Densford, Beyond Vienna, 5. poglavje, 17. Na tem mestu se moram zahvaliti Kathryn Densdorf, ki je z mano delila del svoje raziskave za doktorsko disertacijo, da sem jo lahko uporabil pri svojem delu, saj gre za eno redkih raziskav, ki se dotika odnosov med civilnim prebivalstvom in vojnimi ujetniki znotraj Avstro-Ogrske.*

[52] *Todd, The Soldier's Wife, 264-266; Densdorf, Beyond Vienna, 5. poglavje, 21-22;*

[53] *ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Krounau«, ukaz št. 91 (11. oktober 1915).*

[54] *Povedal 13. decembra 2014 Anton Hosner, roj. 1932, Trenta.*

[55] *Povedal 15. junija 2018 Anton Hosner, roj. 1932, Trenta.*

[56] *Povedala 13. avgusta 2017 Marija Kavs, roj. 1919, Soča.*

[57] *Zupančič, Dnevnik: 1914-1918, 72 in 82.*

[58] *Mlakar, Dnevnik 1914-1918, 160-162.*

[59] *Povedala 13. avgusta 2017 Marija Kavs, roj. 1919, Soča; Klavora, Plavi križ, 25.*

[60] *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 201/602.*

Vojaška tovorna žičnica iz Kranjske Gore preko prelaza Vršič v Trento, kjer se je 'izgubil' marsikateri kos špeha in salame. *(ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB037/10257)*

pa naj bi bili tudi zaboji za Trento.[61] Okrajno glavarstvo Tolmin je zato apeliralo na vojaško dobavno skladišče v Kranjsko Goro glede stalnega primanjkljaja pri dobavi živil preko žičnice, ki pa je zadevo hitro zaključilo rekoč, *»da se vlagajo pogosto strgane vreče v odpošiljatev.«*[62] O izgubljeni aprovizaciji pa ni bilo več ne duha ne sluha, vojaki pa so imeli še naprej prost dostop do hrane, ki se je prevažala po žičnici. To ni bila nikakršna posebnost, saj o krajah hrane pišejo še številni vojaki v svojih spominih, kot npr. Franjo Robida, ki je s tovarišem naletel na odprt vagon, kjer *»je manjkala vreča s sladkorjem in nekaj konzerv kave iz zaboja. Kjer je bik, naj bo še štrik, je rekel Bunc, vzel za kapo sladkorja in še nekaj konzerv in skuhali smo si tako sladko kavo, kot je nisem še nikoli pil.«*[63]

Zaključek

Življenje pod nadzorstvom vojske in pod stalno nevarnostjo zaradi bližine fronte se je počasi zaključilo v oktobru 1917, ko je uspešna ofenziva avstro-ogrske in nemške vojske pri Bovcu in Tolminu potisnila italijansko vojsko globoko v notranjost Italije. V tem zadnjem obdobju lahko predvidevamo, da je bil nadzor nad prebivalstvom zaradi priprav na ofenzivo še bolj poostren. Kljub številnemu vojaštvu, so domačini ostali dobrodušni do katerega od vojakov, ki je pri njih mogoče prosil vsaj za požirek mleka, sploh če je lepo govoril slovensko, kot je zapisal Albin Mlakar: »*Slovenc ima srečo, sem si mislil, ko sem jedel polento z mlekom.*«[64]

[61] *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 444.*
[62] *PANG 63, a. š. 1, a. e. 26, št. 201/883.*
[63] *Robida, Iz stare Ljubljane, 204.*
[64] *Mlakar, Dnevnik 1914-1918, 163.*

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia (ACAG) – Nadškofijski arhiv Gorica, fond Arcivescovi Sedej.

Österreichische Natiohnalbibliothek (ÖNB), Bildarchiv Austria (BA), Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918.

Österreichische Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Neue Feldakten (NFA), fond 10. Armee.

Österreichische Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Neue Feldakten (NFA), fond 44. Schützen Division.

Österreichische Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Neue Feldakten (NFA), fond 93. Infanterie Division.

Österreichische Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Neue Feldakten (NFA), fond 184. Infanterie Brigade.

Pokrajinski arhiv Nova Gorica, PANG 63, Občina Trenta.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL JES-4, Občina Kranjska Gora.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL JES-60, Osnovna šola Kranjska Gora.

Osebna pričevanja

Hosner, Anton, roj. 1932, Trenta. Prepis pričevanja hrani avtor.

Kašca, Jožef, roj. 1923, Soča. Prepis pričevanja hrani avtor.

Kavs, Marija, roj. 1919, Soča. Prepis pričevanja hrani avtor.

Štrukelj, Darko, roj. 1933, Log pod Mangartom. Prepis pričevanja hrani avtor.

Literatura

Batič, Matic: Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno. *Kronika,* 66, 2018, št.1, str. 95-112.

Borak, Neven, et al.: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Densford, Kathryn: Beyond Vienna: The Collapse of Provincial Austria in the First World War, še neobjavljena doktorska disertacija, 5. poglavje. Tipkopis hrani avtor.

Dörrer, Anton: *Vom Isonzo (Von der Soca) bis in die Seisera: Feldbriefe eines Tiroler Zugkommandanten aus dem küstenländisch-kärntnerischen Stellungsgraben von 1915/16.* Saarlouis: Hausen Verlagsgesellschaft m. b. H., [1916].

Gemeindelexikon der im reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, **zv. VII,** *Österreichisch-Illyrisches Küstenland*. **Wien:** K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.

Grlj, Božo: Ruska kapelica – elegija pod Vršičem, dokumentarni film. TV Slovenija, 2016, čas 15:16-16:00, http://4d.rtvslo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniski-program/174444673, dostop: 12. oktober 2018.

Hämmerle, Christa: An der 'Schulfront'. *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg* (ur. Hannes Stekl et al.). Wien: new academic press, 2015, str. 112-136.

Klavora, Vasja: *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915-1917.* Koper: Lipa, 1991.

Koder, Metka: 'Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega': vsakodnevno življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 5, 1998, št. 1, str. 37-56.

Komac, Jernej: Občina Soča med prvo svetovno vojno: Vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije, diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, 2015.

Lukan, Walter: Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront. *Nečakov zbornik: Procesi, teme, in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec et al.). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 77-117.

Mlakar, Albin: *Dnevnik 1914-1918.* Kobarid: Turistična agencija K. C. K., 1995.

Planina, Janez: Soča: Monografija vasi in njenega področja. *Geografski zbornik,* 2, 1954, str. 187-246.

Prešeren, Jakob: *Vojak 1915-1918.* Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.

Robida, Franc: *Iz stare Ljubljane na soško fronto: spomini na staro Ljubljano, soško fronto in*

boje za severno mejo. Radovljica: Didakta, 2008.
Selišnik, Irena: Ženske v zaledju vojnih zubljev. *Velika vojna in Slovenci: 1914-1918* (ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst). Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 185-198.
Sluga, Miha: Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse,* 18, 2011, št. 2, str. 5-19.
Stres, Peter: Usoda prebivalstva na Bovškem v času Soške fronte. *Pokrajina in ljudje na Bovškem: Zbornik* (ur. Jurij Kunaver). Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja »Znanost mladini«, 1988, str. 9-20.
Todd, Lisa M.: »The Soldier's Wife Who Ran Away with the Russian«: Sexual Infidelities in World War I Germany. *Central European History*, 44, 2011, št. 2, str. 257-278.
Zupančič, Franc: *Dnevnik: 1914-1918.* Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Zusammenfassung

„BRAVE MÄNNER, SOLLEN WIR EUCH ERDÄPFEL ODER POLENTA BRINGEN?“

Über die Versorgung und den Alltag der Bewohner in der Region Bovec im Hinterland der Frontlinie in den Jahren 1915 bis 1917

Nach der italienischen Kriegserklärung teilte das Gebiet von Bovec das Schicksal der übrigen österreichisch-ungarischen Bevölkerung entlang der italienischen Grenze und ein Großteil der Bewohner wurde zu Flüchtlingen. Als im September 1915 das Aussiedlungsgebiet in Geltung trat, blieben hinter der österreichisch-ungarischen Verteidigungslinie nur mehr drei Orte in der Region Bovec besiedelt. Die geräumten Gebiete waren Plünderungen ausgesetzt und die noch besiedelten Gebiete waren in ständiger Gefahr vor möglichen Artilleriegeschossen.

Das Leben der Zivilbevölkerung im Hinterland der Front drehte sich um die ständige Sorge um die Verpflegung der Familien. In einer Zeit, in der die häuslichen Verrichtungen auf den Schultern von Frauen, Kindern und älteren Personen lagen, war dies keine einfache Angelegenheit. Das Leben in dieser Gebirgsregion kreiste um Viehzucht und Landwirtschaft, die aber wegen des Krieges erschwert waren. Viele landwirtschaftliche Flächen besetzte die im Hinterland untergebrachte österreichisch-ungarische Armee. Auch der Zutritt zu den Almen war erschwert und stellenweise unmöglich. Vor allem die Viehzucht war in der Region Bovec von großer Bedeutung für das Überleben, ermöglichte sie doch einen regelmäßigen Handel mit der Armee für Lebensmittel, an denen ein Mangel herrschte. Eine gewisse Hilfe leistete auch der Staat, der an Flüchtlinge und Arme Nahrung aus den Approvisationslagern verteilte. Doch hatte auch der Staat mit Engpässen zu kämpfen und es wurden zahlreiche Nahrungsersatzmittel eingeführt.

Das Überleben der Familien in der Region Bovec war bescheiden und hing vom Einfallsreichtum des Einzelnen ab. Die Findigeren bedienten sich verschiedener Methoden, um für die Familien die größtmöglichen Nahrungsmengen für ein Auskommen in den schweren Zeiten zu besorgen, trotz der Entrüstung der übrigen Bewohner. Der Mangel trieb einige Frauen auch in die Prostitution. Im Hinterland der Front, in dem es von Soldaten nur so wimmelte, wurden Interaktionen zwischen einheimischen Frauen und Soldaten zu einem Teil des Alltags. Die Geistlichen machten auf die umstrittenen sexuellen Praktiken im Hinterland aufmerksam und warnten die Sünderinnen, dennoch wurden in der Region Bovec während des Krieges viele uneheliche Kinder geboren. Andererseits wurden im Krieg auch neue Familienbande geknüpft.

Die Versorgung der Zivilbevölkerung wurde nicht selten durch Diebstähle erschwert, die während der Transporte der Verpflegung zum Dorf passierten. Trotz der Warnungen, die die zivilen Behörden an die Armeekommandos schickten, konnten von Soldaten ausgeübte Diebstähle nicht verhindert werden. Doch trotz aller Schwierigkeiten, die das Leben in der Kriegszeit mit sich brachte, blieben die Bewohner gutmütig und teilten mit den Soldaten auch das eine oder andere Lebensmittel.

Schlagwörter: Versorgung, Alltag im Hinterland, Einwohner der Region Bovec (Flitsch), der Große Krieg

Tjaša Konovšek

AFŽ ali »absolutno 'ferderbana' ženska!«

Morala in narodnoosvobodilno gibanje v času druge svetovne vojne

KONOVŠEK Tjaša, mag. zgod., mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tjasa.konovsek@inz.si

AFŽ ALI »ABSOLUTNO 'FERDERBANA' ŽENSKA!«

Morala in narodnoosvobodilno gibanje v času druge svetovne vojne

176-055.2: 94(497.4)"1939/1945"

Narodnoosvobodilno gibanje je v svojih vrstah združilo tako moške kot ženske. Če je želelo uspeti, si je moralo pridobiti široko podporo prebivalstva. To je gibanju zagotovilo oskrbo s hrano, obleko, informacijami. Večinsko prebivalstvo na Slovenskem pa je bilo v tem času izrazito konservativno. Za osvobodilno gibanje je bilo torej nujno, da je kljub svojim socialističnim in revolucionarnim idejam sprejemljivo za večino. To je doseglo z vpletanjem tradicionalnih vzorcev v svoje delovanje. Ogledali si bomo prakso ločevanja bork in borcev v enotah ter prakso sestankov, na katerih sta se vršili kritika in samokritika. Konservativni elementi narodnoosvobodilnega gibanja so ključno prispevali k ustalitvi družbenih razmer ob koncu vojne.

Ključne besede: druga svetovna vojna, ženske, morala

KONOVŠEK, Tjaša, MA History, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tjasa.konovsek@inz.si

AFŽ OR "A COMPLETELY RUINED WOMAN!"

Morality and the National Liberation Front movement during World War 2

176-055.2: 94(497.4)"1939/1945"

The National Liberation Front movement included both men and women. In order to succeed, it had to gain support among the masses. The masses supplied it with food, clothing and information. The majority of the population in Slovenia was expressly conservative at the time. It was necessary for the Liberation Front to become acceptable to the majority, despite its socialist and revolutionary ideas. The Front did that by incorporating traditional patterns into its operations. The article will focus on the practice of separating men and women fighters in military units and the meetings dedicated to criticism and self-criticism. The conservative elements of the National Liberation Front movement decisively stabilized society at the end of the war.

Key words: World War 2, women, morality

* *Slovenski dom, 4. 3. 1944, 4.*

Ideja enakosti med spoloma se je v partizanskih enotah v letih druge svetovne vojne izkazala za zapleteno, polno teoretičnih, moralnih in praktičnih izzivov. Partija, ki je usmerjala delovanje narodnoosvobodilnega gibanja, je v ženskah videla ogromen, še neizkoriščen borbeni potencial in je zato sprejela jasna navodila: borci naj soborke sprejmejo kot sebi enake.

Vendar uradni diskurz nikakor ni odražal dejanskega stanja. Kljub socialistični doktrini enakopravnosti med spoloma so člani narodnoosvobodilnega gibanja v praksi, če je le bilo mogoče, upoštevali tradicionalno delitev med tem, kar so smatrali za moško in kar za žensko.[1] Gre za plast zgodovine narodnoosvobodilnega gibanja, kjer smo priča največjemu razkoraku med uradnimi navodili in realnostjo na terenu.[2] Mišljenje ljudi, tudi tistih na vidnejših položajih osvobodilnega gibanja, da *»so z ženskami težave in skrbi, ker so še vedno preobremenjene s čisto ženskimi slabostmi, kakor so trma, ozkosrčnost in ljubosumnost,«*[3] je klicalo po prilagojenem pristopu vključevanja žensk v javno življenje, imenovanem 'delo z ženskami'.[4] Slednje je zajemalo vzpostavitev formalne ženske organizacije v mestih in na vasi, preko katerih bi ženske izobrazili, jih aktivirali ter vpeljali v politično življenje. Na Slovenskem sta to postali Antifašistična fronta žena (AFŽ) in Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ).[5] Preko teh dveh organizacij so ženske postopoma dobivale javno veljavo, prepoznavnost in s tem moč.[6] Največja inovacija, ki jo je takšno organiziranje omogočilo, pa je bila priznanje veljavnosti tradicionalnih ženskih opravil, kot sta preskrba s hrano in obleko. Podpora, ki so jo ženske nudile osvobodilnemu gibanju, je bila ključna za njegov uspeh, zaradi česar so ta opravila dobila enako veljavo kot sam fizični boj.[7]

Vprašanje, ali bo socialistična revolucija prinesla zaželene družbene spremembe na področju enakopravnosti, je bilo redno obravnavano na (po spolu mešanih) partijskih sestankih. Vendar dovoliti ženskam, da se udeležujejo sestankov, na njih govorijo, da izdajajo svoj časopis, prenašajo informacije in material za vojsko je pomenilo nekaj povsem drugega kakor ideja, da bi v primeru po spolu mešanih partizanskih enot ženske postavile stražo, medtem ko bi moški pripravljajo hrano.[8]

Tovariši in tovarišice

Poleg teže tradicije sta se v praksi vključevanja žensk v enote pokazala še dva problema: poleg visoke smrtnosti bork zaradi vojaške neizkušenosti se je v mešanih enotah ustvarjala tudi seksualna napetost med njenimi člani. Čeprav je to protipartizanska propaganda javnosti predstavljala kot načrtovano potezo,[9] je za osvobodilno gibanje slednje pomenilo velik problem. Situacijo je poskušalo reševati z izredno visoko stopnjo discipline in samodiscipline ter ločevanjem bork in borcev po spolu (tako pri spalnih prostorih kot pri enotah).[10]

1 *Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, 89.*

2 *Batinić, Women and Revolution, 141 – 142.*

3 *Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 30. septembra 1943. Fajfar, Odločitev, 376.*

4 *Sam izraz 'delo z ženskami' je izhajal iz časa med obema vojnama in je vseboval idejo, da ženske potrebujejo dodatno vzgojo in vodstvo, če želijo sprejemati 'pravilne' politične odločitve. Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, 60 – 61.*

5 *Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ) je bila kot samostojna organizacija ustanovljena z okrožnico Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (OF) 21. 1. 1943. Do takrat so ženske delovale v okviru odborov OF. Bila je sestavni del leta 1942 ustanovljene jugoslovanske Antifašistične fronte žena. Organizacijsko je bila SPŽZ izpeljana od spodaj navzgor – od terenskih, okrajnih, okrožnih, pokrajinskih odborov do glavnega odbora. Vsi odbori SPŽZ so bili voljeni. Glavni odbor je bil prvič izvoljen na I. kongresu SPŽZ 17. 10. 1943 v Dobrniču. Po koncu vojne se je SPŽZ preimenovala v Antifašistično fronto žena (AFŽ) Slovenije. Adamič, Gradivo Antifašistične fronte, 93 – 96.*

6 *»Ženske ste sposobne za drugo kot moški. Če se ne boste borile, boste sodelovale v osvobodilni borbi z zbiranjem oblačil, s pripravljanjem suhega sadja za zimo. Poučevale boste žene in dekleta, ki niso imele prilike slišati o resnici, da bo vsaka slovenska žena in dekle vedela, kaj ima storiti in kaj je njena dolžnost. Tako boste izpolnile isto dolžnost kot moški.« Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5. – 7. julij 1942, replika Ivana Nemca. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, knjiga 1, 258. Glej tudi: Batinić, Women and Revolution, 66 – 67.*

7 *Coole, Women in Political Theory, 179 – 186.*

8 *Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5. – 7. julij 1942, odlomki replik po referatu Borisa Kidriča. Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, knjiga 1, 258 – 260. Glej tudi: Batinić, Women and Revolution, 151.*

9 *»Komunistično vodstvo je hotelo s privabljanjem žensk povečati divjost in krvoločnost v edinicah. Zakaj? Prvič zato, ker so ženske, vzgojene v zavesti, da so enake moškim, hotele moške prekositi v pobijanju in krvoločnem divjanju; drugič zato, ker je pri tem igrala važno vlogo spolnost.« Slovenski dom, 19. 1. 1944, 6.*

10 *»Sinoči smo dobili prirastek: prignali so nam malo tovarišico Tajdo, ki je bila doslej bolničarka v Dolomitih. Pri nas se bo naučila strojepisja, ki je tudi potrebno za uspešno*

Borci Prešernove brigade v Davči na Gorenjskem 15. novembra 1943. Parizan je oblečen v nemški policijski plašč, partizanski pa v italijanski bluzi. Oboroženi so z najpogostejšimi partizanskimi brzostrelkami – nemško MP 40 in italjanskima berettama mod. 1938. *(Muzej novejše zgodovine Slovenije)*

Naredba št. 5. štaba Vzhodno dolenjskega odreda politkomisarja Tarasa Tržana – Naceta Majcna za dosego večje discipline in borbenosti, z dne 6. 11. 1942, se v 12. točki takole opredeljuje glede odnosa med spoloma znotraj partizanskih vrst:

»*Po možnosti spe tovarišice ločeno od tovarišev. […] V zvezi z naredbo glavnega poveljstva, ki določa način sožitja med tovariši in tovarišicami, odreja štab odreda: da mora biti to sožitje samo tovariško in bo vsako drugo razmerje, ki bi škodilo razmerju odreda in bi rušilo njegovo disciplino, kaznovano s smrtjo.*« [11]

Spanje v ločenih prostorih in ustvarjanje samostojnih ženskih enot se na terenu izkazuje skozi več primerov, kot sta ženska četa Loškega odreda in ženski vod Pohorskega bataljona.[12] Najprej se nam zastavlja vprašanje, v kolikšni meri so ženske pri organizaciji teh enot imele proste roke oziroma možnosti. Arhivsko gradivo nam razkrije, da so ženske enote formirali moški, ne ženske same. To je konkretno razvidno iz primera ženske čete Loškega odreda, ki sta jo »*formirala tov. Levec in tov.*

vodenje partizanske vojne. Ob tej priložnosti mi je padlo v oči nekoliko spremenjeno vedenje tovarišev. Spričo nove tovarišice so v zadregi, vsak se na neki način prizadeva, da bi napravil nekakšen vtis. Seveda se bo to prisiljeno obnašanje kmalu povrnilo v stare, izglajene navade in vsak bo spet postal tak, kot je.« Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 7. maja 1943. Fajfar, Odločitev, 272.

[11] *SI AS 1482, t.e. 4, p.e. 1.*

[12] *Deželak Barić, »Vloga in položaj žensk«, 29.*

Iztok.«[13] Res je, da so te enote posledica aktivacije žensk v osvobodilnem gibanju, vendar je bila njihova odločitev, v kateri enoti se bodo borile, tako kakor odločitev njihovih tovarišev moškega spola, izven dosega njihovega samostojnega odločanja. Formiranje kakršnih koli partizanskih enot znotraj že obstoječe strukture je bilo odvisno od poveljniškega kadra, ki je bil ves čas vojne v veliki večini moški. Od vstopanja žensk kot bork v partizane ter konkretnih zgodovinskih okoliščin pa je bilo odvisno, kdaj jih bo v enotah dovolj za samostojno četo ali kdaj bodo okoliščine omogočile ali celo zahtevale formiranje enote.

V primeru ženske čete Loškega odreda so bile borke same proti temu, da so organizirane v posebno, ločeno četo, a njihovi občutki niso igrali vloge niti pri formaciji niti pri razpustu njihove enote. Ob ustanovitvi jo je sestavljalo 18 bork, ki so vse bile članice OF že pred začetkom vojne.[14] Četi je poveljevala Fanika Škrbec – Črnugelj, mesto politične komisarke je zasedla Mira Kroneger – Mihevc. Naloge ženske čete so bile enako kot naloge vseh ostalih čet. Njihova prva dolžnost je bila urjenje z orožjem, vojaško urjenje in krepitev telesne pripravljenosti. Bojev so se udeleževale enako kot ostale čete. Verjetno so se ženske pritoževale glede njenega formiranja predvsem zato, ker so borbene enote v tem času še bile sestavljene iz ljudi, ki so v partizansko gibanje vstopili hkrati in so se poznali od prej, si zaupali in se počutili povezane med seboj.[15] Ženska četa je bila ukinjena 8. oktobra 1942, po tem, ko je celoten Loški odred svoje delovanje prestavil na Primorsko. Borke ženske čete so bile, tako kot njihovi tovariši iz ostalih enot Loškega odreda, porazdeljene med čete novoustanovljenega Soškega odreda.[16]

Ugotavljanje moralnosti in narave odnosov v enotah predstavlja svojevrsten raziskovalni problem. Časopisni diskurz je bil neposredno pod vplivom političnih in vojaških sprememb. Na eni strani je partizansko časopisje, deljeno na splošno (namenjeno moškim) in žensko (Naša žena, Slovenka), sledilo svojevrstni dinamiki vključevanja žensk v partizansko gibanje. To je bilo v začetnih letih vojne intenzivnejše, kar se tiče vključevanj žensk v borbene enote, proti koncu vojne pa je komunistična partija partizanke demobilizirala iz enot ter jih prestavila na administrativna mesta ali na mesta, povezana z oskrbo in socialnim delom. Ves ta čas je partizansko časopisje v svojem pisanju vzpostavljalo podobo visoke stopnje moralnosti v enotah. Včasih so bili tovrstni članki napisani kot poziv,[17] drugič kot pisma partizank in partizanov neposredno iz enot:

»*Še par besed o morali pri nas. Partizani se z razumevanjem pokorijo naredbi, da ne smejo imeti svojih deklet v četi, ker bi to lahko kdaj oviralo našo borbo. To ni tako težko izvedljivo, kot se zdi laškim pokvarjencem. OF ne mara k partizanom ljudi, ki moralno niso na višku. Dekleta se enako kot fantje zavedamo odgovornosti, ki nam jo nalaga zaupanje našega vodstva. […] Vsi pa se točno zavedamo: tudi če si v hribih najde tovariša za življenje, se bosta o tem menila šele po osvoboditvi, ko bo več časa za to. Tudi partizani so v tem pogledu enakih misli. Vsakdo je vsak trenutek pripravljen zastaviti svoje življenje, da reši tovariša. Nismo ljudje brez srca. […] Sodeč po naši četi in po onih, s katerimi smo doslej prišli v stik, moram reči, da je podla laž vsaka beseda o 'zverinstvu in nemorali' partizanov. Ker nam ne more do živega, pač blati naše ime, mi pa se temu smejemo v trdni zavesti, da se tudi naše slovensko ljudstvo zanj ne zmeni.*«[18]

---

13 *SI AS 1482, t.e. 1, p.e. 1. Levec – Ivan Rozman; Iztok – Ivan Turšič. Poročilo o sejah na sektorju 2. bataljona Loškega odreda, Na položaju, 10. 10. 1942.*

14 *Tončka Drobnič, Vida Krošelj, Dragica Braniselj – Rome, Anica Zrimšek – Kuhar, Vera in Francka Palčič, Fanika Škrbec – Črnugelj, Kristina in Marija Maslo, Anica Matko – Cerar, Nada Faklež, Mira Kroniger – Mihevc, Anica Mele – Zalka, Ankica Ivančič, Tonica Dovečar, Mara Slavc, Rezika Ivoševič – Ožbolt, Anica Mohar – Hribar, Mara Avsec – Gerželj, Julka Čadež – Mihelčič, Zinka Strle, Ivanka Zigmund (nekatere so se priključile naknadno). Simšič – Jelen, »Ženska četa Loškega odreda«, 48.*

15 *Iz mojih partizanskih dni, izjava Vere Dukić, v: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, knjiga 1, 1022 – 1028.*

16 *Povzeto po: Simšič – Jelen, »Ženska četa Loškega odreda«, 48 – 50. Glede ustanovitve Soškega odreda in okoliščin reorganizacije glej: Juvančič, »Kako je nastal Soški odred«, 89 – 94.*

17 *»Živele slovenske partizanke, čast slovenskih žena in deklet!« Slovenka, december 1943, 4.*

18 *Pismo partizanke. Naša žena, 10. decembra 1942, 5 – 6.*

Protipartizansko časopisje iz istega časa prikazuje popolnoma nasprotno sliko. Slednje je poskušalo partizansko gibanje oslabiti tako, da je v svojem časopisju prikazovalo članice osvobodilnega gibanja kot moralno skrajno sporne.[19] Ženske, samske ali ločene, s pravico do splava (strah pred razdrtjem tradicionalne družine),[20] domnevno degenerirane in pohotne, nemoralne in nečiste,[21] so postale prikazen, ki jo je ustvaril boljševizem, in ki grozi, da se bo razširila tudi na Slovensko.[22] Podoba ženske je tekom vojne preko naivne, pasivne in nato nevarne, zahrbtne posameznice prešla v popredmetenje in/ali pozverinjenje,[23] v podobo ženske, ki »*bi morale prati in šivati, a ne delajo nič. Dokler so sveže, jih imajo politični komisarji, potem jih pa zavržejo. Vzame jo lahko, kdor hoče. Vsak se jih seveda izogiblje, ker smrde ko kuga in ušive so ko cigani. […] Si lahko mislite, kako čiste so ženske. Pa so tudi neverjetno pohotne.*«[24]

Vlogo žensk oz. samo kategorijo spola v javnem diskurzu moramo obravnavati kot prostor, v katerem je eno gibanje, ena ideologija želela diskreditirati drugo. Za delovanje partizanskega gibanja, katerega uspeh je temeljil ravno na množični podpori širokih plasti prebivalstva, je bilo vzdrževanje javne podobne, sprejemljive za širše prebivalstvo, nujno. Vsa odporniška gibanja, ki so nastala med drugo svetovno vojno, vključno z jugoslovanskim oz. slovenskim, so zelo strogo sledila svojim notranjim pravilom, ker jim je to omogočalo uveljavljati svojo legitimnost.[25] Ključno je bilo, da je utrdilo položaj ženske kot moralno čiste, kot matere, ter s tem pridobilo legitimnost in si zagotovilo podporo širših plasti prebivalstva, če je želelo uveljaviti svojo oblast ob koncu vojne. Včasih so v partizanske enote vstopali že poročeni pari. Tudi ti so potem ločeno delovali v osvobodilnem gibanju.[26]

Disciplina in samodisciplina

Odnosi med spoloma so se tudi znotraj partizanskega gibanja sooblikovali na ravni formiranja po komunističnih predstavah delujoče platforme, ki jo je Eric Hobsbawm skozi reflektiranje minulega stoletja takole povzel: »*Moč gibanj za svetovno revolucijo je ležala v obliki komunistične organizacije, to je v Leninovi 'partiji novega tipa', mogočni iznajdbi družbenega inženiringa dvajsetega stoletja, primerljivi z iznajdbo krščanskih samostanskih in drugih redov v srednjem veku. Celo majhnim organizacijam je podelila nesorazmerno učinkovitost, saj je lahko partija od svojih članov zahtevala izjemno vdanost in samopožrtvovalnost, več kot vojaško disciplino in strnjenost, ter popolno osredotočenost na izvajanje partijskih odločitev za vsako ceno. To je naredilo močan vtis celo na komunizmu nenaklonjene opazovalce.*«[27]

---

19 »*Kakor povsod drugod so imele tudi v tomišeljski občini komunistične kurirke važno vlogo. Najhujša je bila znana Furlan Pavla, ki se je v imenu svobode vlačila z vsakim, ki je mogel biti koristen za komunistično stvar.*« *Slovenski dom, 5. 8. 1944, 4.*

20 »*Sovjetski židje so, kakor znano, v svoji propagandi proglasili rusko ženo kot 'najsvobodnejšo' in rusko mladino kot 'najsrečnejšo mladino na svetu'. Večje nesramnosti si židovski boljševizem ni mogel privoščiti. Res je, da so boljševiki ženo in mater v Sovjetiji 'osvobodili' vseh vezi in dolžnosti, obenem pa tudi vseh pravic, ki jih uživajo žen celo pri najnižjih narodih Afrike. Najprej je boljševizem uničil zakon kot 'steber segnitega meščanskega reda'. […] Pač pa so boljševiki proglasili krvoskrunstvo, mnogoženstvo in mnogomoštvo kot dejanja, ki jih po sovjetskih zakonih ni smatrati kaznivim. Višek nemoralnosti in načrtnega iztrebljenja prebivalstva pa je bila propaganda umetnega splava. V par letih so sovjetski židje uspeli tako daleč, da se je ruska žena popolnoma vdala tej propagandi umetnega splava. V Sovjetiji ni bilo niti ene večje vasi, ki ne bi imela svojega 'abortorija', to je zavoda za umetni splav.*« *Ruski boljševizem je uničil dostojanstvo človeka. Štajerski gospodar, 30. 6. 1941, 4.*

21 »*Iz tisočerih slučajih izhaja, da so v 'raju delovnih ljudi' degradirali žensko bitje v brezmejni spolni pohoti na kos mesa brez volje, ki služi samo še spolnim nagonom. Bolezni in umetni splav so te delovne 'živali' ponižali do brezupne toposti, v kateri si ne upajo nikakega odpora proti mučiteljem. To je slika žene v Sovjetski Uniji!*« *Usoda lepe Nataše. Štajerski gospodar, 30. 8. 1941, 8.*

22 *Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, 73 – 77.*

23 »*Poživinjeni boljševiki so celo posiljevali noseče žene, katerim so nato prerezali trebuhe ter plodove pribijali na stene.*« *Zverine v človeški podobi. Štajerski gospodar, 8. 7. 1941, 5. Glede razčlovečenja sovražnika kot značilnost boja na Vzhodu glej: Traverso, Fire and Blood, 107.*

24 *Slovenski dom, 26. 8. 1944, 5. Glede posilstev glej: Batinić, Women and Revolution, 137 – 138.*

25 *Traverso, Fire and Blood, 82.*

26 *Takšen primer sta Jože in Karla Dolinšek, poročena od 1933, imela sta dva sinova. Oba sta stopila v partizane leta 1944 v ločene enote: Karla je postala članica KNOJa v vojnem odseku Gornji Grad, Jože poročnik Šercerjeve brigade. Simšič – Jelen, »Mož in žena v partizanih«, 73.*

27 *Hobsbawm, Čas skrajnosti, 72.*

Borke Cankarjeve brigade na Četežu maja 1943. Po zunanjosti se niso razlikovale od soborcev.
(Muzej novejše zgodovine Slovenije)

Znotraj enot, borbenih ali organizacijskih, so se dvakrat tedensko vršile kritike in samokritike.[28] To so bili sestanki, na katerih so člani partije sebi in svojim kolegom razkrili lastne napake in pomanjkljivosti, bili so deležni kritike sodelavcev in nadrejenih ter na koncu sprejeli naloženo 'pokoro' ali celo sami podali predlog, kako bodo odpravili svoje napake in obljubili, da se bodo v prihodnje izboljšali. Zapisov, kako so se ti disciplinski sestanki vršili, je malo. Iz leta 1943 pa je ohranjeno poročilo s terena, ki opisuje dogajanje po rednem četnem sestanku:

»Tov. Lojz je po poročilu dal samokritiko glede njegovega dela, ponašanja v četi in odnosa med partizani in terenskimi političnimi delavci na drugi strani. Izjavil je, da je delal na tem, da bi četa bila res preskrbljena preko zime, kar se mu je tudi posrečilo, pač pa de je še vedno tisti stari Lojz, ki rad zahaja v anarhistične tendence. To je njegovo trenutno razpoloženje, v katerem je napravil precej napak v odnosu do partizanov, in sicer v grobem postopanju, grožnjami o streljanju, raznimi izgredi pred partizani, proti tov. Pavlu, katerega dolgo časa ni priznaval kot politično odgovornega na terenu in v četi. Da ni predstavljal v četi avtoritete radi svojega ponašanja ter da je s tem popustila v četi disciplina.

Kar se nanaša na tov. Ateno, priznava in obžaluje. Tudi to da je trenutno razpoloženje, katero sedaj zdravi. To vse se sedaj vidno boljša ter je pripravljen z novimi silami na delo.

Tov. Mile, politkomisar čete, daje samokritiko o svojem političnem delu v četi. Priznava veliko osebno lenobo, veliko popuščanje med tov. glede discipline ter mnogo premajhno politično udejstvovanje pri političnih urah in sestankih.

[28] *Okrožnica Navodila pokrajinskega iniciativnega odpora SPŽZ iz novembra 1943, objavljeno v: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, knjiga 2, 115 – 119; in okrožnica Primer dnevnega reda seje vaškega odbora SPŽZ, prav tam, 176.*

Perica in borci Ljubljanske brigade; tretji z leve načelnik štaba 18. divizije Radomir Gliša – Raco, šesti pa administrator Marjan Fižinger marca 1945. *(Muzej novejše zgodovine Slovenije)*

Tov. Robin je isto tako podal samokritiko, katera je pa že tako stara in vsakomur znana.

Po njihovi samokritiki sem še vsakemu posebej dal primerno lekcijo, jih pošteno skritiziral ter jim dal nove direktive za nadaljnje delo čete. Vsi trije so bili pripravljeni, da začnejo z novim delom. Da se bodo še bolj popravili, kot so se do sedaj ter da bo njihovo delo v naprej skupno in v korist OF.« [29]

S prakso kritik in samokritik je partija delno prevzela funkcijo Cerkve. Dojemala se je kot njeno naslednico,[30] zadolženo, da ohranja čistost ideologije, ki je v kontekstu 20. stoletja resnično postala posvetna religija.[31] Praksa kritike in samokritike je bila članom partije predstavljena z versko retoriko, ki so jo člani osvobodilnega gibanja imeli kulturno ponotranjeno (večina članov OF je bila seveda katolikov).[32] Povezava med mehanizmi religije in partijske ideologije je bistveno prispevala k uspehu osvobodilnega gibanja in kaže na visoko stopnjo prenosa tradicionalnih struktur v partijski okvir oz. širše delovanje OF. (Samo)kritika je pred širšo skupnostjo na partijskih sestankih razgaljala posameznikovo zasebno in javno življenje ter ocenjevala

[29] *SI AS 1482, t.e. 4, p.e. 1. Pokrajinski komite(t) KPS za Gorenjsko in Koroško, Poročila od 15.8. do 1. 9. 1943. Na položaju, 9. 9. 1943. Podobno: »Kalvarija se je začela julija, ko so me vodili [v bolnišnici Franja, op. a.] iz oddelka v oddelek, od pograda do pograda in pozivali ranjence, naj povedo, kaj mi imajo očitati, naj naštejejo vse moje napake.« Bojc Bidovec, Ni neskončnih poti, 128.*

[30] *»Slovanska apostola Ciril in Metod sta dala Slovanom prvo knjigo in sta s svojim v življenja Slovanov bistveno vplivala tudi na kulturni in politični razvoj Slovencev. Zato nosita del zaslug, da se danes bori ves slovenski narod z ramo ob rami z ostalimi slovanskimi narodi proti nemškemu okupatorju […]. OF slovenskega naroda, ki je zaradi svoje vloge v sedanji narodno – osvobodilnem boju postala dedič vseh pozitivnih zgodovinskih zapuščin in vrednost slovenskega naroda, je vsenarodno politično gibanje, ki te kulturne vrednote goji, razvija in ki tudi iz teh kulturnih temeljev naše preteklosti črpa moč za oblikovanje novega, samozavestnega, aktivnega slovenskega človeka.« SI AS 1800, t.e. 1, p.e. 1. Proslava 5. julija, praznik Cirila in Metoda. Razglas IO OF. 21. junij 1944.*

[31] *Hobsbawm, Čas skrajnosti, 4. Tesna povezanost članov partizanskega gibanja s Cerkvijo oz. vero ni bila nevsakdanja. »[…] ljudje pa so z vseh strani hiteli v cerkev. […] Vsi smo peli Sveto noč, domačini in partizani.« Bojc Bidovec, Ni neskončnih poti, 101.*

[32] *Repe, S puško in knjigo, 278 – 279.*

njihovo pravovernost, zato je imela za udeležence močan učinek. Na nižjih nivojih ali v situacijah, ko posamezniki niso bili stalni člani skupine, znotraj katere bi lahko sodelovali pri (samo)kritiki, jim je partija razdelila vprašalnike, ki so zajemala tako vprašanja politične kot praktične narave ter vprašanja o zasebnem življenju.[33] Ohraniti čast partije in celotnega partizanskega gibanja je bilo ključno za uspeh le-tega in velik del nadzora moralnega standarda je zadeval odnose med spoloma.

Legitimacija partizanskega gibanja, ki je tekla že v letih vojne, je svojo opravičenost in moč argumentirala s tem, da so v gibanje v veliki meri bile vpletene ženske. [34] Argument legitimnosti se je v največji meri naslanjal na ženske v zaledju, predstavljene kot matere, in ne na borke. »*Naše matere so ponosne na svojo srčno kri, ki poji tla naše domovine,*« je pisal Partizanski dnevnik v zadnjem letu vojne, ter nadaljeval, da »*iz teh tal raste prava, ljudska oblast Titove Jugoslavije. Čuvar teh pridobitev, garant srečnejše prihodnosti – naša vojska postaja bolj in bolj skrb vseh žena, vsega naroda.*«[35] Svetlo prihodnost bo torej prinesla partizanska vojska, za katero konkretno in simbolično stojijo vse ženske in preko njih celotno narodno telo.

Legitimnost partizanskega gibanja je bila odvisna od opore, ki jo je dobilo v tradicionalnih strukturah. Svojo verodostojnost je osvobodilno gibanje dolgovalo dejstvu, da je svojih vrstah združevalo ne le moške kot ženske, temveč tudi ljudi z različnimi političnimi nazori in različno močno versko predanostjo (vsaj v začetku). Skozi članek v Slovenskem poročevalcu iz leta 1942 se lepo konkretizirajo predstave o krščanski ženski znotraj OF.

»*Velik del OF tvorijo slovenske žene in matere, ki so po svojem verskem prepričanju verne katoličanke. Katoliška žena vidi v OF veliko narodno gibanje, ki je poroštvo, da bo slovenski narod zadihal svojo svobodno narodno življenje, verna katoliška žena že po svojem verskem prepričanju čuti, da je OF na edini pravi poti. V programu OF so zapopadene vse velike evangelijske resnice, ki bi morale vezati vsa ljudstva in ki so danes najbolj teptane. Evropski fašizmi so največjo krščansko zapoved, zapoved krščanske ljubezni do bližnjega, izbrisali iz svojega slovarja. […] Svoboda verskega prepričanja in udejstvovanja tvori eno od najvažnejših točk programa OF. […] OF se danes bori, da se evangelijska krščanska načela prenesejo v realno življenje, da ne bo več treba slovenski ženi in materi trepetati v strahu, ali ne bo mož v soboto prinesel domov knjižico in povedal, da je brezposeln; da ne bo z žalostjo gledala na svoje otroke, ki so lačni in bodo, ko dorastejo, brez dela.*«[36]

Zaključek

Preventivno ločevanje moških in žensk v enotah ter praksa kritik in samokritik sta bila dva načina, kako je vodstvo osvobodilnega gibanja v svojih vrstah vzdrževalo red, navzven pa legitimno podobo. Strategija je bila jasno vzpostavljena in strogo upoštevana, kar je prineslo želene rezultate. Partizansko gibanje sta zaznamovali visoka stopnja discipline, požrtvovalnosti ter vzdržnosti. V želji, da bi gibanje resnično pridobilo množičen značaj, da bi ga ljudje prepoznali kot lastnega, se je komunistična partija naslonila na poznane družbene vzorce s polja religije ter tradicionalnega domačega življenja. To sta tudi razloga, zakaj so se ob koncu vojne ženske posvetile nalogam, ki so jih imele že pred njo: skrbi za dom, družino, za uresničevanje novih socialističnih idej v krogu družine, svojcev, prijateljev. Ločevanje po spolu ter (samo)kritika sta bili sponi, ki sta družbeno strukturo v izredni vojni situaciji obdržali v stari obliki. V trenutku, ko je bila vojna dobljena, so se družbena razmerja vrnila v predvojne tire. Spremembe ob koncu vojne, kot je zapis ženske volilne pravice v ustavo, je spremljalo nadpovprečno visoko število aretiranih in obsojenih žensk.[37] Časopisje je slavilo matere padlih partizanov, mlajše ženske pa pozivalo, naj poskrbijo za sirote in vložijo vse svoje moči v povojno obnovo.[38] Sledila je povojna normalizacija.[39]

[33] *Batinić, Women and Revolution, 178 – 183.*
[34] *Accati, Pošast in lepotica, 230.*
[35] *PANG 1006, t.e. 19, p.e. 4, ovoj 5. Partizanski dnevnik. Glasilo Osvobodilne fronte na Primorsko in Gorenjsko, 2. 2. 1945.*
[36] *Krščanska žena v OF. Slovenski poročevalec, 14. 11. 1942, 7.*
[37] *Puhar, »Represija nad ženskami«, 199.*
[38] *Vidmar, Zamišljena mati, 47.*
[39] *Jeraj, Ženske na prehodu v socializem, 92 – 94.*

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Nova Gorica
PANG 1006, Zbirka gradiva NOB

Arhiv Republike Slovenije
SI AS 1482, Zbirka gradiva vojaških enot narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
SI AS 1800, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije

Časopisni viri

Naša žena, 10. 12. 1942
Slovenka, december 1943
Slovenski dom, 19. 1. 1944, 4. 3. 1944 in 5. 8. 1944
Slovenski poročevalec, 14. 11. 1942
Štajerski gospodar, 30. 6. 1941, 30. 7. 1941 in 30. 8. 1941

Objavljeni viri

Fajfar, Tone. *Odločitev*. Ljubljana: Založba Borec, 1981.
Gerk, Stana, Ivka Križnar, Štefanija Ravnikar – Podbevšek (ur.). *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov*. Ljubljana: Borec, 1970

Literatura

Accati, Luisa. *Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
Adamič, Marjeta. Gradivo Antifašistične fronte žena Slovenije po letu 1945 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. *Arhivi VI,* št. 1 – 2, Ljubljana: Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1983.
Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
Bojc Bidovec, Franja. *Ni neskončnih poti. Pisma sinu*. Ljubljana: Borec, 1984.
Coole, Diana. *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. Sussex: Wheatsheaf Books; Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1988.
Deželak Barič, Vida. *Na svidenje prihodnjo sredo*. Ljubljana: Zgodovinsko društvo, 2005.
Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914 – 1991*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
Jeraj, Mateja. *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945 – 1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
Juvančič, Ivo. »Kako je nastal Soški odred«, v: *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 2, številka 2 (1954), 89 – 94.
Puhar, Alenka. »Represija nad ženskami«, v: Peter Jambrek (ur.). *Ženska taborišča. Ženska kazenska taborišča za prisilno delo v Sloveniji 1949 – 1950*. Brdo pri Kranju: Fakulteta za državne in evropske študije; Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta, 2014, 189 – 217.
Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941 – 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.
Simšič – Jelen, Jože. »Mož in žena v partizanih«, v: *Vojnozgodovinski zbornik št. 19/2005*, 73.
Simšič – Jelen, Jože. »Ženska četa Loškega odreda 1942«, v: *Vojnozgodovinski zbornik št. 19/2005,* 48 – 50.
Traverso, Enzo. *The European Civil War 1914 – 1945*. London, New York: Verso, 2016.
Vidmar Horvat, Ksenija. *Zamišljena mati: spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

Zusammenfassung

AFŽ (ANTIFASCHISTISCHE FRAUENFRONT) ODER „EINE ABSOLUT, VERDORBENE' FRAU!"

Die Moral und die Volksbefreiungsbewegung im Zweiten Weltkrieg

Frauen waren in der Volksbefreiungsbewegung gleichberechtigt mit Männern. Mehr noch, durch ihre Teilnahme an der Widerstandsbewegung bewiesen sie, dass sie mit den Rechten, die ihnen die Gleichberechtigung brachte, verantwortlich umzugehen wussten. Die Realisierung der Gleichheitsidee stieß jedoch im Entwicklungsverlauf der Befreiungsbewegung auf zahlreiche Hürden. Die Frage der Moral, genauer gesagt des Benehmens der Partisaninnen, war untrennbar mit der Legitimität der gesamten Widerstandsbewegung verbunden. Daher ist die Sorge des Führungskaders um eine hohe Stufe der Disziplin und Moral in den Einheiten verständlich.

Damit angesichts der massenhaften Mitwirkung von Menschen in der Befreiungsbewegung Disziplin und Moral nicht außer Kontrolle gerieten, nahm die die Bewegung lenkende kommunistische Partei Zuflucht zu zwei praktischen Maßnahmen. Wann immer möglich, wirkten Männer und Frauen in nach Geschlecht getrennten Einheiten (auch wenn sie bereits mehrere Jahre verheiratet waren), schliefen in unterschiedliche Räumen bzw. an unterschiedlichen Stellen und hielten den allgemeinen Anschein von Kontinuität aufrecht, indem Frauen traditionell weibliche und Männer traditionell männliche Arbeiten verrichteten. Dies war von entscheidender Bedeutung für eine Bewegung, deren Existenz von der breiten Unterstützung der Bevölkerung abhing, die konservativ geprägt und mit den religiösen und kulturellen Kanons des Christentums durchdrungen war sowie der Trennung in eine öffentliche (männliche) und private (weibliche) Sphäre anhing. Gelegentlich (und in kleinerem Maß) verrichteten Frauen vermeintliche Männerarbeiten, wie es der Kampf im Gefecht, das Wachestehen und die politische und propagandistische Tätigkeit waren. Umgekehrt kam es nicht vor, dass Männer im Beisein von Frauen Haushalts- oder Fürsorgetätigkeiten ausübten.

Letzteres bedeutet jedoch nicht, dass es während des Krieges keine Frauen gab, die typisch männliche Aufgaben ausübten. Im Gegenteil. Partisaninnen, die mit der Waffe in der Hand gegen den Gegner kämpften, bei Wahlen kandidierten und bei Versammlungen sprachen, bedeuteten für so manchen einen schockante Neuheit. Die poröse Grenze, die sich zwischen dem ausbildete, was in der außerordentlichen Situation des Krieges akzeptabel war und was nicht, hatte ihre besonderen Charakteristika, Entwicklungen und Wirkungsmechanismen. Die Aufrechterhaltung des Anscheins von Normalität, also jenes Benehmens, das in der Mehrheit der Bevölkerung vor dem Krieg die Norm darstellte, war zu Beginn des Krieges viel weniger intensiv als in den letzten Kriegsjahren, als auch die sichtbarsten Vorbotinnen der Partisanenbewegung, die Kämpferinnen, in ihre traditionellen, „natürlichen" Rollen demobilisiert wurden. Ihnen wurde die Sorge für Kinder, Familie, Nahrung und Bekleidung zugewiesen. Die Frauen selber hatten oft freie Hand bei der Entscheidung, in welchem Bereich und in welchem Ausmaß sie aktiv sein wollten. Oft waren sie untereinander kritisch und Frauen vom Land blickten mit Misstrauen auf die emanzipierten (und womöglich moralisch umstrittenen) Städterinnen.

Die zweite Maßnahme, zu der die Befreiungsbewegung Zuflucht nahm, war die Praxis der Kritik und Selbstkritik. Bei regelmäßigen, meist wöchentlichen Versammlungen enthüllte die Einzelperson vor der Einheit die eigenen Fehler, hörte der Kritik der Mitkämpfenden zu und gab und erhielt am Ende Vorschläge zur Besserung. Ein solcher Mechanismus, entlehnt aus dem Bereich der Glaubensrhetorik und des Beichtritus, verlieh „*Lenins ‚Partei des neuen Typs', einer mächtigen Erfindung des gesellschaftlichen Engineerings des 20. Jahrhunderts, die vergleichbar mit der Erfindung christlicher klösterlicher und anderer Orden im Mittelalter war*," außerordentliche Macht, die, wie Eric Hobsbawm schrieb, auch Eindruck auf Menschen machte, die dem Kommunismus nicht geneigt waren.

Schlagwörter: Zweiter Weltkrieg, Frauen, Moral

David Vidmar Čeru

»Bil je res vzoren učitelj, celo od Slomšeka čislan«

Peter Musi in njegov vpliv na razvoj Šoštanja

VIDMAR ČERU David, študent zgodovine,
Koroška Cesta 27A, SI-3325 Šoštanj,
vidmar.c.david@gmail.com

»BIL JE RES VZOREN UČITELJ, CELO OD SLOMŠEKA ČISLAN«

Peter Musi ter njegov vpliv na razvoj Šoštanja

37.011.3-051:929Musi P.

Šoštanj, majhno mestece na današnjem spodnjem Štajerskem se lahko ponaša z bogato zgodovino, katero so ustvarile velike osebnosti, ki so se rodile ali pa delovale v tem kraju. Ob družinah Vošnjakov, družini Frana Mayerja, znanega in odlikovanega vrtnarja Alojza Kojca, kiparja Ivana Napotnika, pesnika Karla Destovnika – Kajuha, je potrebno omeniti tudi Petra Musija (1799 – 1875), znanega pedagoga, knjižničarja, hranilničarja in pisca, ki je v svojem življenju močno vplival na kulturni razvoj Šoštanja in na kasnejše delovanje bratov Vošnjakov. Od njegove smrti je minilo že več kot 140 let, zato ga skozi drobce objavljene v članku tudi rekonstruiramo.

***Ključne besede**: Peter Musi, Šoštanj, knjižničarstvo, Anton Martin Slomšek*

VIDMAR ČERU David, Student of History,
Koroška Cesta 27A, SI-3325 Šoštanj,
vidmar.c.david@gmail.com

"HE WAS AN EXEMPLARY TEACHER, ESTEEMED BY SLOMŠEK HIMSELF"

Peter Musi and his influence on Šoštanj

37.011.3-051:929Musi P.

Šoštanj has a rich history, owing to the many famous persons who were born or who worked in this town. In addition to the Vošnjak family, the Fran Mayer family, the famous and prize-winning gardener Alojz Kojc, sculptor Ivan Napotnik and poet Karl Destonik-Kajuh, it is necessary to mention Peter Musi (1799-1875), famous teacher, librarian, writer and savings-bank owner, who had a major influence on the cultural development of Šoštanj and later on the work of the Vošnjak brothers. Over 140 years have passed since his death, so the article will build on fragments to try and reconstruct Musi and his life.

Key words: Peter Musi, Šoštanj, pedagogy, librarianship, Anton Martin Slomšek

Od Vranskega do Šoštanja

Peter Musi (tudi Mussi ali Mussy) je gotovo ena izmed tistih osebnosti, ki je zelo vplivala na razvoj šolstva in vsesplošni kulturni ter celo ekonomski razvoj Šoštanja v 19. stoletju. Peter Musi se je rodil 26. junija 1799. leta kot sin posestnika Josipa Musija (nem. Josepf Mussy) in Ane Musi, rojene Treboutz (nem. Anna Terbouzin) na Vranskem, kjer je bil deležen osnovnošolske vzgoje, ki je bila v tem času ustanovljena v tem spodnještajerskem trgu.[1] Temu je sledil enoletni tečaj za učitelje na celjski glavni šoli, edini izobraževalni ustanovi za učitelje v celotni lavantinski škofiji. Tečaj je Musi zaključil 13. avgusta 1818 in s tem postal pomožni učitelj. Nato je sledilo prvo iskanje službe in Musi je od 1. januarja 1819 do 30. oktobra 1820 poučeval kot privatni učitelj na gradu Jelšingrad blizu Šmarja pri Jelšah, po dekretu lavantinskega škofa pa mu je bilo dodeljeno začasno učiteljsko mesto v Škocjanu pri Dobrli vasi na Koroškem.

V tem času je Peter Musi nadaljeval svojo študijsko izobraževanje in 4. julija 1822 uspešno opravil izpit za poučevanje v 1. in 2. razredu nemških glavnih šol. Z izobrazbo, ki jo je imel, je lahko 10. oktobra 1822 zaprosil za mesto učitelja v Šoštanju. Prošnja je bila hitro sprejeta in 15. aprila naslednje leto je krajevni šolski nadzornik priporočil Musija za rednega učitelja. Musiju je bilo v pomoč, da je poleg nemščine obvladal tudi slovenski jezik. S tem je Musi dobil podlago za pedagoško dejavnost, katero je kontinuirano izvajal celotno svoje poklicno življenje.[2] Peter Musi je neprekinjeno opravljal delo rednega učitelja uradno do 1. novembra 1872, stvarno pa do 27. marca 1873, ko se je upokojil. To pomeni, da je neprekinjeno deloval najprej kot provizorični učitelj in organist[3] v letih 1822-1823, nato učitelj v letih 1823-1827, kot vzorni učitelj 1827-1870 in kot nadučitelj 1870-1872/73 kar 50 let.[4] Čeravno je 1828 v Celovcu opravil izpit za poučevanje v tretjem razredu glavnih šol in celo dobil povabilo, da bi začel poučevati v Celju, se je Peter Musi odločil,

Peter Musi – pedagog, učitelj, knjižničar, hranilničar, pisec, priložnostni pesnik, organist, sadjar, čebelar in kmetovalec *(http://www.knjiznica-velenje.si/)*

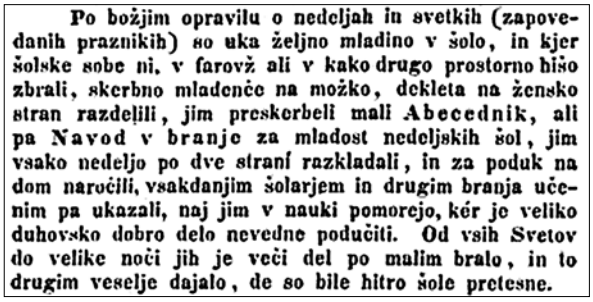
da bo ostal v Šoštanju. Leta 1831 se je poročil s Berto Allesch, hčerko graščaka iz Johanna Allescha Emmersdorfa iz Celovca. Skupaj sta imela sedem otrok[5], tri dečke in štiri deklice, od katerih so se kar tri poročile z učitelji.[6]

Učitelj in pedagog

Peter Musi je deloval v obdobju, ko je prišlo do ustanovitve in velikega prestrukturiranja osnovnega šolstva v Notranjeavstrijskih deželah. Musi sam je osnovno šolstvo zaključil še v času, ko je bila slednja podvržena regulacijam *Splošne šolske naredbe* Marije Terezije iz leta 1774.[7] S tem zakonikom je bil po celotni monarhiji izoblikovan sistem šolanja, ki je uvidel obstoj treh različnih šolskih ustanov – trivialka, normalka in glavna šola. S tem je prišel v veljavo princip, da je vsak otrok moral obiskovati šolo, a sam obseg in v veliki meri tudi vsebina ter

1 *V samem viru je navedena letnica 1806 kot leto ustanovitve prve šole na Vranskem. Pouk je v tem času poučeval oziroma vodil Janez Hirschberger. (Ljubljanska Banka, Peter Musi, 3–4).*
2 *Ljubljanska Banka, Peter Musi, 3–4.*
3 *Knjižnica Velenje, Vzorni učitelj Peter Musi, 2.*
4 *Hribernik, Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis, 134.*
5 *Knjižnica Velenje, Vzorni učitelj Peter Musi, 2.*
6 *Občina Šoštanj, Meter Musi, zbirka slikanic.*
7 *Ljubljanska Banka, Peter Musi, 1–2.*

premosorazmerno z njo povezan učni jezik niso bili enotni za vse. Zaradi agrarne podobe Šoštanja se je tukaj razvila trivialka, na kateri je lahko učil vsak, ki je opravil triletni izpit. Tako je bila 1777. leta v Šoštanju začasno ustanovljena edina trivialka, ki je delovala v Šaleški dolini pod principi *Splošne šolske naredbe*. Sprva je bila to izredna ustanova, 22 let kasneje, 1799, je postala redna. Ustanova je prešla pod vpliv in upravo cerkovnika in organista Janeza Roserja ter šoštanjskega župnika (župniki so v pravilu delovali kot nadzornik) Frančiška Ksaverija Ettla. Učni načrt je obsegal branje, pisanje, računanje in verouk, kateri je bil glavni učni predmet in je zajemal kar dve tretjini predmetnika. Čeravno je bil na ustanovi zaposlen le en učitelj, so bili učenci razdeljeni na nižji (učenci v starostni skupini 6–8 let) in višji (učenci v starostni skupini 9–12 let) oddelek, vsak od njiju je trajal tri leta. Šola je bila zasilno postavljena v stari leseni mežnariji, katera se je nahajala poleg cerkve sv. Mihaela v centru mesta. Čeravno je bilo šolsko izobraževanje splošno in obvezno, se je v stvarnosti izvajalo bolj kot ne le med otroki bogatejših šoštanjskih družin in okoliškimi kmeti.[8] Tako je leta 1822 šolo obiskovalo le 54 učencev.[9] Šola se je v mežnariji nahajala od 1777–1807, nato v zidanem objektu (imenovanem pri Kaplanu) na glavnem trgu v letih 1807–1808, nato v 1808–1814 pri Totarju, leta 1814 pa se je šola prestavila v prostore občinske stavbe na glavnem trgu. Protirevolucionarna *Politična šolska ustava nemških dežel* iz leta 1805 je še dodatno poslabšala razmere, pod katerimi je delovalo šolstvo na Slovenskem, saj so morali učitelji delovati pod pedagoško mislijo, ki je bila direktno pod nadzorom cerkve. Zaradi tega položaja se je sistem šolanja in tudi položaj učiteljev poslabšal.[10] Kot učitelji na šoštanjski šoli so si sledili: Janez Roser (1777–1799), Frančiše Roser (1799–1807 – deloval kot pomočnik očetu Janezu), Luka Kascpret (1813–1815), Felicij Alojzij Engelberth (1815–1817), Janez Brolich (1817–1818), Felicij Alojzij Engelberth (1818–1822), Peter Musi (1822–1872/73). Slednjemu je od 1854 naprej pomagal sin Viljem Musi. V času Musijevega učiteljevanja se je šola v Šoštanju povečala in s tem tudi število učiteljev. Tako so poleg Musija v tem obdobju učili še Karel Kallinger (1859), Jože Četina (1859–1865), Jakob Karel Budna (1865–1867), Pavel Maček (1867–1868) in Anton Hren (1868–1870).[11] Njihov finančni položaj je bil določen od veljakov, ki so jih sofinancirali, tako da so bili prisiljeni opravljati tudi druge službe. Musi je bil primoran, da je poleg poklica učitelja opravljal tudi delo organista.[12]

Po božjim opravilu o nedeljah in svetkih (zapovedanih praznikih) so uka željno mladino v šolo, in kjer šolske sobe ni, v farovž ali v kako drugo prostorno hišo zbrali, skerbno mladenče na možko, dekleta na žensko stran razdelili, jim preskerbeli mali Abecednik, ali pa Navod v branje za mladost nedeljskih šol, jim vsako nedeljo po dve straní razkladali, in za poduk na dom naročili, vsakdanjim šolarjem in drugim branja učenim pa ukazali, naj jim v nauki pomorejo, kér je veliko duhovsko dobro delo nevedne podučiti. Od vsih Svetov do velike noči jih je več del po malim bralo, in to drugim veselje dajalo, de so bile hitro šole pretesne.

Ekscert iz Kmetijskih in rokodelskih novic o branju Musijeve knjige *Navod v branje sa mladost nedelskih shol. (http://www.dlib.si/)*

Peter Musi je ob prihodu v Šoštanj zaradi slabo cenjenega in še slabše plačanega poklica bil primoran opravljati več drugih poklicev. Tako je prevzel, kot že prej omenjeno, delo organista, prav tako je opravljal delo občinskega pisarja ter bil zaposlen kot privatni učitelj za otroke grofa Rohkirch-Panthena. Musi je poučeval na šoštanjski trivialki in v nedeljski šoli, ki je bila v tem času organizirana v prostorih cerkve sv. Mihaela.[13] Nedeljska šola je bila v tem času namenjena tistim učencem, ki si ali finančno niso mogli privoščiti vsakodnevnega pouka, ali pa niso imeli časa, ker so bili primorani pomagati na kmetijah.[14] Čez čas se je naloga nedeljskih šol spremenila in je dobila »narodno-ustvarjalni« priokus. Tako so nedeljske šole služile brezplačnemu izobraževanju tako otrok kot odraslih, ki iz kakršnegakoli razloga niso mogli hoditi v redno šolo. Glavni razlog je bil velikokrat tudi odpor do nemškega jezika.[15] Musi je uvidel, da ima velike probleme s poučevanjem na teh šolah, saj niso obstajali učbeniki v slovenščini, zaradi tega se je odločil, da bo napisal svoj lasten priročnik. Tako

8 *Ravnikar, Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini, 19–20.*

9 *Zager, Peter Musi v Šoštanju, 2.*

10 *Ravnikar, Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini, 21–21.*

11 *Ravnikar, Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini, 27.*

12 *Peter Musi, 4.*

13 *Knjižnica Velenje, Vzorni učitelj Peter Musi, 2.*

14 *Ravnikar, Oris zgodovine osnovnega šolstva v Šaleški dolini, 23.*

15 *Peter Musi, 3.*

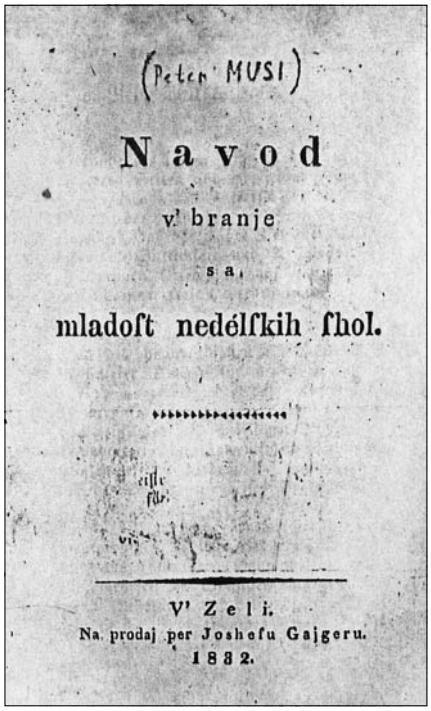
je bil 1832. leta izdan *Navod v branje sa mladost nedelskih shol,* njegovo najbolj znano delo, katero je doživelo več ponatisov. Knjiga je prvič izšla v Celovcu pri Joshefu (Jožefu) Gajgerju. V njej je Musi poskusil vpeljati nov koncept učenja jezika, ki je temeljil na t.i. glaskovanju.[16] Temu delu so sledili še mnogi članki iz *Šolskega prijatla*, *Kmetijskih in rokodelskih noviz* ter *Drobtinic*. Kasneje je pomagal tudi pri izdaji kar štirih knjig skupaj s Slomškom, leto kasneje pa je bil izdan njegov *Slovkovar.*[17] Pri pouku je Musi zagovarjal nazorni in praktični pouk. Zaradi tega je svoje učence spodbujal, da teoretično znanje iz učilnice preizkušali tudi praktično znaj šole.[18]

Tako kot veliko ostalih Slovencev tega časa je tudi Musi občutil spremembe, ki jih je prinesla doba, ki je sledila marčni revoluciji 1848. leta. Harmonije nemškega in slovenskega kulturnega gibanja je bilo vedno manj, oba pola sta prevzela načela, ki so temeljila na zahtevah in predvsem željah tedanje *realpolitike*. Kakor pravi Josip Vošnjak v svojih spominih, je tudi v Šoštanju po 1848 letu prišlo do sprememb – ljudje so se začeli deliti glede na narodnost, kateri so pripadali, oziroma h kateri so se prištevali. Pred letom 1848 do tega ni prihajalo. Peter Musi, sam ljubitelj slovenskega jezika, je bil zaradi pripravljenosti poučevanja v slovenščini (kar je v sklopu nedeljskih šol opravljal že pred 1848) skoraj celo ovaden. Proti njemu je bila vložena anonimna pritožba zaradi zanemarjenja pouka v nemščini, ki pa je bila zavrnjena.[19] Tako za Musija kot za celotno šolstvo – ne samo v Šoštanju temveč v celotnem današnjem slovenskem etničnem prostor – je bilo pomembno leto 1868, ko je šolski zakonik dne 25. maja 1868 ukinil cerkveni nadzor nad javnim šolstvom, razširil učni kurikulum in uveljavil slovenščino v šolah.[20] Dve leti kasneje je bil Musi imenovan za nadučitelja, uradno se je upokojil 1. novembra 1872, upraviteljske posle nad šolstvom pa je predal svojemu nasledniku 27. marca 1873.[21]

Musi je bil kot učitelj med svojimi učenci in someščani zaradi vestnega pedagoškega dela in zaradi organiziranja kulturnega življenja v Šoštanju spoštovan. Bil je viden kot centralni steber kulturnega dogajanja v trgu. Josip Vošnjak je o svojem nekdanjem učitelju zapisal slednje: »*Bil je res vzoren učitelj, celo od Slomšeka čislan, kateremu je pomagal sestavljati šolske knjige. Mož visoke rasti, suhoten, okroglih, rdečih, obritih lic, z resnim, bolj tužnim in skrbnim obrazom, korakal je vsak dopoldan in popoldan od svojega stanovanja v mežnariji pri sv. Mihaelu v trg in mimo naše hiše v šolo.*«[22]

Peter Musi in Anton Martin Slomšek

Peter Musi in škof Anton Marin Slomšek nista imela direktnih osebnih stikov, sta pa drug do drugega gojila medsebojno spoštovanje. Do prvega njunega stika je prišlo že leta 1832, ko je izšlo Musijevo delo *Navod v branje sa mladost nedelskih shol*, katero je prispelo v roke Slomšku. Ob prvi izdaji je Slomšek opozoril in izpostavil nekatere napake, ki so se pojavljale v knjigi, toda te pripombe večinoma niso bile vsebinske, temveč le pravopisne in

(Peter MUSI)

Navod

v' branje

sa,

mladoſt nedélſkih ſhol.

V' Celi.

Na prodaj per Joshefu Gajgeru.

1832.

Musijevo najpomembnejše delo, *Navod v branje sa mladost nedelskih shol. (http://www.dlib.si/)*

16 *Musi, Navod v branje sa mladost nedelskih shol, 1.*

17 *Za natančen pregled zbranih del glej podpoglavje Bibliografija Musijevih del, kjer so kronološko našteta vsa dela, katera je napisal Peter Musi.*

18 *Ustni vir: pogovor z Vladom Kojcem.*

19 *Knjižnica Velenje, Vzorni učitelj Peter Musi, 2.*

20 *Peter Musi, 3.*

21 *Peter Musi, 6.*

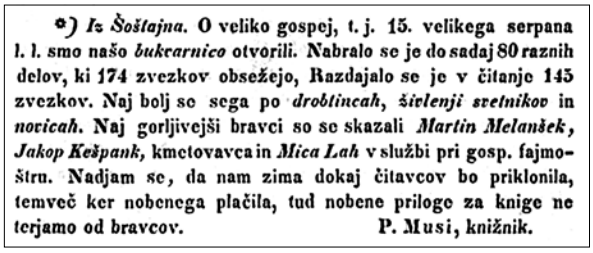
22 *Vošnjak, Spomini, 11–12.*

tipkopisne narave. Musi je do Slomška gojil izredno spoštovanje in je 1839. leta, ko se je pripravljal ponatis knjige, Slomška prosil, da bi ta podal svoje mnenje ter znova pregledal manuskript. Slomšek je prenovljeno izdajo ocenil bolje kot prvo, a izpostavil, da bi bilo potrebno knjigo na nekaterih mestih drugače formulirati in po možnosti tudi vsebinsko popraviti. Kljub temu je vendarle priporočil ponatis knjige. Bralci *Kmetijskih in rokodelskih novic* so jo v odzivih iz terena večkrat pohvalili in jo priporočali kot eno izmed temeljnih del za otroke.[23]

Deset let kasneje, 1849, ko se je avstrijski minister za uk in bogočastje obrnil na Slomška, da bi sestavil nove učbenike za ljudske šole, je slednji o tem za pomoč poprosil Musija. Musi je seveda v svojem dopisu škofu potrdil, da bo z veseljem pomagal pisati pedagoške knjige za slovenske šole in otroke in njegovo prvo delo je 1851. leta šlo v tisk. Peter Musi je sestavil stensko začetnico, sodeloval je pri sestavi *Malega berila za prvošolce*, *Velikega berila*, *Velikega berila za slovensko-nemške šole*, *Ponovilu*, nekateri viri pa pravijo celo, da je sestavil samostojno slovensko začetnico za pouk branja po »glaskovalni metodi« (osnutek tega je v nesamostojno obliki že opisal v *Navodu v branje sa mladost nedeljskih šol*), a slednja po vsej verjetnosti ni bila nikoli natisnjena, manuskript pa se je izgubil.[24]

Peter Musi kot knjižničar

Peter Musi je bil osrednja osebnost pri razvoju knjižničarstva v Šoštanju, Šaleški dolini in širši okolici. Pomembno je njegovo delovanje pri razvoju knjižnice, sprva znane pod imenom *bukvarna*, v Šoštanju. Šoštanj je okoli leta 1774 z uveljavitvijo Terezijanskih šolskih reform dobil 1777 prvo zasilno šolo, ki je istočasno delovala kot prva šola v sami Šaleški dolini. S tem je Šoštanj pridobil tisto osnovo, na podlagi katere so lahko začeli ustanavljati in organizirati prve javne knjižnice. Pred tem so v Šoštanju seveda že obstajale nekatere zasebne plemiške knjižnice, ki so imele pretežno zbirke knjig v latinskem in nemškem jeziku.[25]

*) Iz *Šoštajna.* O veliko gospej, t. j. 15. velikega serpana l. l. smo našo *bukvarnico* otvorili. Nabralo se je do sadaj 80 raznih delov, ki 174 zvezkov obsežejo, Razdajalo se je v čitanje 145 zvezkov. Naj bolj se sega po *drobtincah*, *živenji svetnikov* in *novicah*. Naj gorljivejši bravci so se skazali *Martin Melanšek*, *Jakop Kešpank*, kmetovavca in *Mica Lah* v službi pri gosp. fajmoštru. Nadjam se, da nam zima dokaj čitavcov bo priklonila, temveč ker nobenega plačila, tud nobene prilogo za knige ne terjamo od bravcov. P. Musi, knižnik.

Ekscert iz revije *Šolski prijatel,* kjer je Musi pisal o bukvarni v Šoštanju. *(http://www.dlib.si/)*

Na žalost o tem prehodnem obdobju, ko se je pri nas utrjevalo osnovno šolstvo in so obstajale te zasebne knjižnice, nimamo veliko podatkov. Tako je naslednja pomembna prelomnica šele leto 1854, ko je v Šoštanju kot knjižničar nastopil sam Peter Musi in ustanovil bukvarno. O slednjem dogodku je Musi sam zapisal: »*O veliko gospej, t.j. 15. velikega serpana 1.1. smo našo bukvarnico otvorili. Nabralo se je do sadaj 80 raznih delov, ki 174 zvezkov obsežejo. Razdajalo se je v čitanje 145 zvezkov. Naj bolj se sega po drobtinicah, živenji svetnikov in novicah. Naj gorljivejši bravci so se skazali Martin Melanšek, Jakop Kešpank, kmetovalca, in Mica Lah v službi pri gosp. Fajmoštru. Nadjam se, da nam zima dokaj čitavcov bo priklonila, temveč ker nobenega plačila, tud nobene priloge za knjige ne terjamo od bravcov.*«[26]

Tako je 15. avgusta 1854 prišlo do uradne ustanovitve knjižnice v mestu, ki je bila v tem času znana predvsem kot *Musijeva bukvarna*.[27] Delovala je kot za tisti čas sorazmerno osamljena bukvarniška institucija s slovenskimi knjigami. Pomembna in posebna je zaradi časa, kdaj je nastala. Z odprtjem leta 1854 je bila bukvarna ustanova pred svojim časom, saj je do prvih organiziranih ustanavljanj bukvarn, knjižnic, knjigarn ter ostalih podobnih institucij prišlo šele sedem let kasneje, 1861, ko se je pri nas začela razvijati čitalniška kultura.[28] Iz tega je treba razbrati slednji dve značilnosti, katere lahko pripišemo Musijevi bukvarni:

Prvič, nastanek bukvarne ne smemo razumeti kot organiziran prikaz nekakšnih politično-kul-

[23] *Med drugim je bila tudi omenjena v Kmetijskih in rokodelskih novicah z dne četrtega tečaja 1846 (Bleiweis, Bratje Sv. Cirila in Metoda v naših šolah, Četerti tečaj 1846, 139.).*

[24] *Ravnikar in Medved, Peter Musi: Zbirka slikanic.*

[25] *Bizjak, Razvoj javnega knjižničarstva v Šaleški dolini, 36.*

[26] *Musi, Šolski prijatelj 1854, 16.*

[27] *Stropnik, 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, 11.*

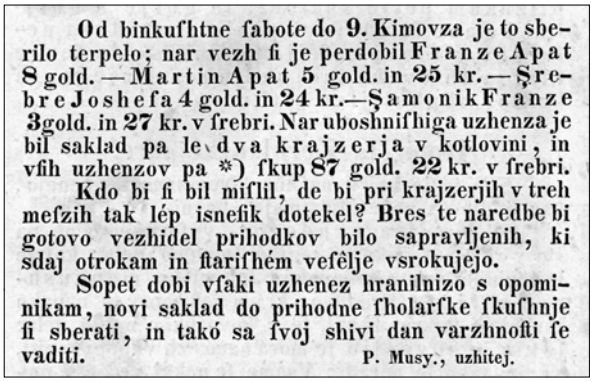
[28] *Stropnik, 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, 12.*

turno-narodnih stremenj miselne elite, temveč kot nekakšno *ad hoc* željo po ustanovitvi kulturne ustanove, katera bi poleg same kulturne funkcije zadovoljevala še pragmatični vlogo – učenju. Drugič, nastanek Musijeve bukvarne po vsej verjetnosti zaradi doumen iz prve teze ne smemo smatrati kot odraz institucionalizirane kontinuitete organiziranega knjižničarstva, temveč kot odraz individualnih želj, katere so se zaradi časa, v katerem so nastale, sklapljale z obširnim družbenim interesom. Tukaj se moramo vprašati, kako točna je teza Iva Stropnika,[29] da je Musi ustanovil čitalnico kot odraz nekakšnega narodnega preporoda ter želje ter prispevanja k revolucionarnim vzponom naroda. Ali so stvarno za odločitvijo o odprtju bukvarne stala nekakšna *realpolitična* stremenja ali pa abstraktna želja po učenosti, verjetno ne bomo nikoli z gotovostjo vedeli.

Tako lahko Musijevo bukvarno opišemo kot nekakšno predčitalniško knjižnico na Šaleškem. V virih tega časa se v Šoštanju omenjata tako na cerkev sv. Mihaela vezano *farno bukvarnico* kot tudi na občinsko stavbo na trgu vezano *šolsko bukvarno*. Farna bukvarnica je bila z gotovostjo ustanovljena enkrat do leta 1872, šolska pa z gotovostjo pred letom 1883. Ne glede na to, ali sta bili to dve različni instituciji ali pa samo ena, je bila javna čitalniška kultura tega časa vezana izključno na Musija.[30] Kot zanimivost je potrebno še omeniti, da je bila Musijeva bukvarna uradno namenjena za šolarje, a obiskovali so jo lahko tudi starejši Šoštanjčani. Izposoja je bila brezplačna.[31]

Peter Musi in hranilništvo

Kot učitelj se je Musi zanimal za šolsko hranilništvo in je 1844. leta v *Kmetijskih in rokodelskih novizah* objavil svoj prvi članek na to temo – *Hranilnize Shofhstanjskih uzhenzov* oziroma *Hranilnice šoštanjskih učencev,*[32] v katerem je opisal, kako je dal pri lokalnem lončarju izdelati 115 lončenih hranilnikov, ki jih je nato razdelil med svoje učence. Varčevanje je pod budnim očesom Musija potekalo od junija do septembra. V članku je objavil imena tistih, ki so prihranili največ. Zatem je ponovno dal izdelati hranilnike in varčevanje v Šoštanju se je lahko nadaljevalo.[33] S tem delovanjem je Peter Musi nastopil kot eden prvih, ki so se ukvarjali s hranilništvom pri nas. Prav mogoče je, da je s svojim delovanjem spodbudil tudi mlada Vošnjaka, katera sta se kasneje s tem ukvarjala v veliko večjem obsegu.[34]

Od binkuſhtne ſabote do 9. Kimovza je to sberilo terpelo; nar vezh ſi je perdobil Franze Apat 8 gold. — Martin Apat 5 gold. in 25 kr. — Sre-bre Joshefa 4 gold. in 24 kr. — Samonik Franze 3gold. in 27 kr. v ſrebri. Nar uboshniſhiga uzhenza je bil saklad pa le dva krajzerja v kotlovini, in vſih uzhenzov pa *) ſkup 87 gold. 22 kr. v ſrebri.

Kdo bi ſi bil miſlil, de bi pri krajzerjih v treh meſzih tak lép isnefik dotekel? Bres te naredbe bi gotovo vezhidel prihodkov bilo sapravljenih, ki sdaj otrokam in ſtariſhém veſélje vsrokujejo.

Sopet dobi vſaki uzhenez hranilnizo s opominikam, novi saklad do prihodne ſholarſke ſkuſhnje ſi sberati, in takó sa ſvoj shivi dan varzhnoſti ſe vaditi.

P. Musy., uzhitej.

Ekscert iz članka *Hranilnize Shofhstanjskih uzhenzov,* na katerem so prikazani tisti učenci, ki so najbolj marljivo varčevali ter do septembra zbrali kar častivredno vsoto. *(http://www.dlib.si/)*

Kot nadučitelj v Šoštanju se je Musi veliko posvečal tudi šolskemu hranilništvu in dandanes velja za enega izmed pionirjev šolskega hranilništva na vsem Slovenskem, odraz tega pa je, da je 28. februarja 1977 Svet mentorjev za mladinsko varčevanje Ljubljanske banke sprejel *Pravilnik o podeljevanju Musijeve značke mladim varčevalcem v pionirskih in mladinskih hranilnicah*.[35] Na znački je narisan portret Petra Musija. Hkrati je mladi varčevalec ob tej nagradi prejel kratek življenjepis Musija.[36] Dandanes se ta nagrada ne podeljuje več.

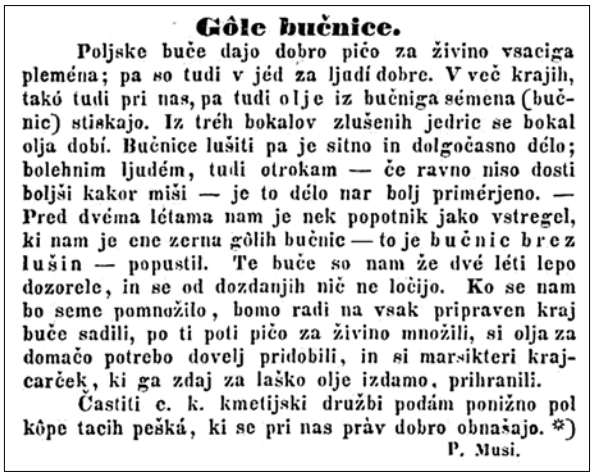
Peter Musi kot sadjar in kmetovalec

Poleg tega, da je deloval kot pedagog, se je Musi že v času svojega učiteljevanja ukvarjal s sadjarstvom, katerega je on sam označil za prijetno, imenitno in koristno dejavnost.[37] Skozi čas je postal

[29] *Stropnik, Izbrane slovstvene biografije, 51–52.*
[30] *Stropnik, 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, 12.*
[31] *Mihelak, Razvoj knjižnic na osnovnih šolah v Šaleški Dolini, 50. in Musi, Šolski prijatelj 1854, 16.*
[32] *Musi, Hranilnize Shofhtanjfkih uzhenzov. V: Kmetijske in rokodelske novice, 171–172.*
[33] *Musi, Hranilnize Shofhtanjfkih uzhenzov. V: Kmetijske in rokodelske novice, 171–172.*
[34] *Aplinc, Vošnjaki, 47.*
[35] *Šaleški biografski leksikon: Peter Musi.*
[36] *Ljubljanska Banka, Peter Musi, 1.*
[37] *Poles: Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku, 74.*

ugleden sadjar in kmetovalec, znan širom celotne južne Štajerske. Odraz njegovega znanja so seveda tudi nagrade, katere je prejel za svoje večletno delovanje. Tako je leta 1828 dobil od nadvojvode Ivana srebrno svetinjo za uspešno delo na področju sadjarstva. Nadvojvoda Ivan je bil eden izmed bolj priljubljenih predstavnikov rodbine Habsburžanov pri nas, v večji meri prav zato, ker se je intenzivno posvečal pospeševanju kmetijstva, obrti, rudarstva, hranilništva in nasploh kulture na Štajerskem. Musi je v tem obdobju začel na veliko saditi ter urejati sadna drevesa v Šoštanju in okolici samega mesta, med drugim tudi v okolici mežnarije. Poleg same sadjereje se je Musi ukvarjal z »umnim kmetovalstvom»,[38] se pravi s poučevanjem o pravilnem ravnanju s sadnimi drevesi in poljedelstvom nasploh. Poleg že omenjene nagrade je Musi 27. septembra 1871 prejel *zlati zasluženi križec s krono*. Tržani Šoštanja so njemu v čast organizirali slovesno prireditev, ki je potekala v tedanji Breznikovi gostilni.[39] Po Hriberniku naj bi se slavje začelo s podoknico, pri kateri so peli pesmi, med tem pa »*žgali umetni ogenj ter streljali*«.[40] Na glavnem šoštanjskem trgu – Marijinemu trgu – so postavili šotor, kjer je naslednji dan okrajni glavar Strohbach nagovoril Musija ter mu pripel odlikovanje.[41] Temu je sledila deklamacija ene izmed Musijevih učenk, nato je sledila maša v trški cerkvi, katero je vodil Jožef Gospodarič, član okrajnega šolskega sveta in župnik v Št. Ilju pri Velenju.[42]

Svoje napotke je objavljal v tedanjih časopisih, med drugim tudi v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* ter v *Šolskem prijatelju*. Nekateri njegovi obsežnejši članki, kot npr. *Vodba modrega kmetovanja po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem,*[43] so bili kasneje izdani kot samostojne knjige s številnimi ponatisi. Omenjeni članek je viden kot njegovo centralno delo na področju poljedelstva, saj je obsežno opisal pravilni način zidave gospodarskih poslopij, dajal napotke o obdelavi zemlje, opisal temeljne

Gôle bučnice.

Poljske buče dajo dobro pičo za živino vsaciga pleména; pa so tudi v jéd za ljudí dobre. V več krajih, takó tudi pri nas, pa tudi olje iz bučniga sémena (bučnic) stiskajo. Iz tréh bokalov zlušenih jedric se bokal olja dobí. Bučnice lušiti pa je sitno in dolgočasno délo; bolehnim ljudém, tudi otrokam — če ravno niso dosti boljši kakor miši — je to délo nar bolj primérjeno. — Pred dvéma létama nam je nek popotnik jako vstregel, ki nam je ene zerna gôlih bučnic — to je bučnice brez lušin — popustil. Te buče so nam že dvé léti lepo dozorele, in se od dozdanjih nič ne ločijo. Ko se nam bo seme pomnožilo, bomo radi na vsak pripraven kraj buče sadili, po ti poti pičo za živino množili, si olja za domačo potrebo dovelj pridobili, in si marsikteri krajcarček, ki ga zdaj za laško olje izdamo, prihranili.

Častiti c. k. kmetijski družbi podám ponižno pol kôpe tacih pešká, ki se pri nas práv dobro obnašajo. *)

P. Musi.

Gole Bučnice – eden izmed mnogih Musijevih člankov, objavljenih v Kmetijskih in rokodelskih novicah, v katerem je podal napotke k vzgoji ter predelavi buč. *(http://www.dlib.si/)*

značilnosti travništva, živinoreje, sadjereje, čebelarstva ter gojenja sviloprejk. Dajal je tudi napotke o reji sadik, pridobljenih s sajenjem pečk in koščic, saj je bil prepričan, da bodo ravno te čez čas zrasle v silna in bogata drevesa.[44] Namen pisanja teh člankov je bil povsem pedagoški, saj je želel ostalim učiteljem posredovati napotke za sadjarstvo v osnovni in nedeljski šoli.[45] Poleg tega je opisal postopek cepljenja ter *žlahtenja* vinske trte. Sam je celo skrbel za trto že prej omenjenega nadvojvoda Ivana. Kot silen pragmatik se je zavzemal in spodbujal delitev občinskih pašnikov med lokalno prebivalstvo, saj je uvidel, da se bo le tako opuščena zemlja obdelala.[46] In ne samo za otroke in šolarje, Peter Musi se je veliko ukvarjal tudi s poučevanjem odraslih. Vodil je razne tečaje za pomoč pri delu, napisal več sestavkov o živalih, ki jih je objavil v *Drobtinicah* ter bil aktiven član kmetijske družbe v Gradcu in vrtnarske družbe na Bavarskem.[47] Posebno pomembna je še serija njegovih člankov *O Sadjoreji*, ki je izšla v več izvodih *Šolskega prijatla*.[48] Musi je verjel, da morajo Slovenci stopiti skupaj in na mirni način tvoriti enoto, ki si bo medsebojno pomagala. Tako je spodbujal nastanek in včlanitev

38 *Ravnikar in Medved, Peter Musi: Zbirka slikanic.*
39 *Ustni vir: Špela Poles.*
40 *Hribernik, Šoštanj, 134–135*
41 *Hribernik, Šoštanj, 134–135.*
42 *Zager, Peter Mussi v Šoštanju, 8.*
43 *Vodba modrega kmetovanja po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem je bila videna kot nekakšna enciklopedija namenjena preprostemu kmečkemu prebivalstvu. Povzeto po: Knjižnica Velenje, Vzorni učitelj Peter Musi, 3.*
44 *Musi, Gole Bučnice. V: Kmetijske in rokodelske novice, 34.*
45 *Ljubljanska Banka, Peter Musi, 13–16.*
46 *Ravnikar in Medved, Peter Musi: Zbirka slikanic.*
47 *Zager, Peter Mussi v Šoštanju, 7.*
48 *Musi, O Sadjoreji. V: Šolski prijatelj 1854. 97–98, 105–106, 113–115, 121–122, 130–131, 137–138, 146–148, 153–154, 169–171, 177–178, 193–194, 201–202, 230–235, 249–251, 265–266, 281–282, 361–363, 369–371, 377–378, 409.*

v razna društva, med drugim tudi v gasilsko, katerega član je bil tudi on sam.[49]

Tukaj se poleg same pragmatičnosti prelepo kaže Musijev smisel za ohranjanje skupnosti. Pomemben je njegov pogled na vlogo učiteljev pri razvoj slovenske družbe devetnajstega stoletja. Prošnjo, v kateri je učitelje ter duhovnike na Slovenskem prosil, naj bodo oni tisti podporni steber, ki bo omogočil razcvet sadjarstva na Slovenskem, s čimer bo posredno izboljšan ekonomski položaj veliko ljudi, je bila za tisti čas velikega pomena.[50] Ena izmed redkih neuspešnih Musijevih kmetijskih avantur je bila njegova želja po gojenju sviloprejk.[51] 1855 je tako zasadil murve na notranjo stran zunanjega zidu, ki je obdajal šoštanjsko cerkev, a več neuspešnih letih prizadevanj, namero naposled opustil.[52]

Zasebno življenje in zadnja leta

Musi je bil tudi v prostem času izredno marljiva in delovna oseba. Bil je aktiven v več društvih, opravljal delo organista, za kar je prejemal določeno plačilo in bil imenovan za občinskega pisarja. Zaradi skrbi za številčno družino[53] je bil zaposlen kot zasebni učitelj za otroke šoštanjskega graščaka Maierja, poleg tega je v slovenskem jeziku poučeval sina grofa Rohkirch-Panthena. V svojih zadnjih letih Peter Musi ni omagal – ravno obratno – njegov smisel za sodelovanje in pomoč svoji skupnosti je rasel in Musi se je z velikim veseljem ukvarjal s skrbjo za revne Šoštanjčane. Skrb do tržanov se najbolje odraža v njegovem podpisu na dokumentih, ki so bili vezani na karitativno dejavnost: *Peter Musi, Armenvater.*[54] Do 1873. leta je opravljal funkcijo upravitelja in predsednika *Bratovščine dejanske ljubezni do bližjega*, nato pa je to delo prevzel *Anton Sotlošek*.[55] Bil je tudi pesniško aktiven, čeravno le priložnostno,[56] in je, med drugim, napisal nekrolog *Počinica Ferdinandu Karku, šoštanjskemu župniku*[57], kateri je izšel leta 1848.[58] Poleg vsega se je v prostem času ukvarjal še s čebelarstvom. Zaradi svojega čuta za skupnost in vestnega upravljanja svoje službe ter vsesplošne angažiranosti je bil Musi med vsemi prebivalci Šoštanja v číslih in je vplival, med drugim, tudi na brata Josipa in Mihaela Vošnjaka. Posebno Josip, kateri je Musiju posvetil tudi omembo v svojem delu *Spomini*, je ohranil svojega nekdanjega učitelja v zelo lepem spominu. Zanimiva je misel, katero je izpostavil Miran Aplinc v svoji knjigi *Vošnjaki: Industrialci iz Šoštanja*. Po njegovem je mogoče, da je ravno Musi bil tisti, ki je v Vošnjakih spodbudil ta čut za okoliš, skupnost in gospodarstvo ter tako indirektno in nevede vplival na razvoj Vošnjakovega hranilništva.[59]

Spominska plošča posvečena Petru Musiju iz leta 1925.
(Ploščo hrani Vlado Kojc)

Peter Musi je umrl 6. marca 1875, star 75 let. Pokopali so ga na šmihelskem pokopališču. Na južni strani cerkve je bil vzidan spomenik z napisom: *»Hier ruht in Gott Herr Peter Mussi, der am 26. Juni 1798 zu Franz geboren, über 50 Jahre als Muster- und Oberlehrer zu Schönstein in edler*

49 *Ravnikar, Peter Musi: Vzorni učitelj, čebelar, sadjar, knjižničar in hranilničar v Šoštanju, 6.*
50 *Ljubljanska Bana, Peter Musi, 15.*
51 *Ustni vir: Anton Zvone Čebul.*
52 *Zager, Peter Mussi v Šoštanju, 7.*
53 *Kot že prej omenjeno je imel Peter Musi kar sedem otrok.*
54 *Peter Musi, oče ubožnih.*
55 *Ravnikar in Medved, Peter Musi: Zbirka slikanic.*
56 *Mihelak, Razvoj knjižnic na osnovnih šolah v Šaleški dolini, 50.*
57 *Zager, Peter Mussi v Šoštanju, 6.*
58 *Knjižnica Velenje: Vzorni učitelj Peter Musi.*
59 *Aplinc, Vošnjaki, 47.*

Thatigkeit wirkte, mit dem Verdienstkreuz ausgezeichnet wurde und am 6. Marz 1875 ins bessere Jenseits berufen wurde. Selig sind, die im Herrn sterben, denn ihre Werke folgen ihnen nach.«[60] Prevod je bil v slovenščino preveden v Hribernikovi knjigi *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis* iz leta 1930 sledeče: »*Tukaj počiva gospod Peter Mussi, ki je, dne 26. junija 1798. na Vranskem rojen, nad 50 let kot vzorni učitelj in nadučitelj v Šoštanju marljivo deloval, bil odlikovan z zaslužnim križem in bil 6. marca l. 1875 poklican v boljše življenje. Blaženi, ki v Gospodu umrejo, kajti njih dela jim sledijo.*«[61] Kot zanimivost bi rad izpostavil nekatere nenatančnosti, predvsem napako pri datumu rojstva. Napaka je bila skozi čas opažena in popravljena, saj so že leta 1925, ob petdesetletnici njegove smrti njegovi nekdanji učenci priredili proslavo[62] in na mrtvašnico vzidali ploščo s sledečim napisom: »*V spomin 50 l. smrti gospoda Petra Mussi. *1799 – + 5. 3. 1875. 56 l. nadučitelj in sadjerejec v Šoštanju. V zahvalo njegovi učenci in prijatelji šole. V Šoštanju l. 1925.*«[63] Na tem mestu gre še izpostaviti pravopisno dilemo v zvezi z njegovim priimkom, saj se v nekaterih člankih in celo na tej tabli, ki so mu jo leta 1925 posvetili, pojavlja ali kot *Musi*, spet v drugih pa kot *Mussi*. Svojo odločitev, da sem izbral poimenovanje Musi, argumentiram s tem, da se je Musi sam pod vse lastne članke podpisal z enojnim s-jem.

Na žalost se dandanes vedno bolj pozablja, kakšno vlogo je imel Peter Musi pri razvoju Šoštanja. Tako je recimo obstajala v Šoštanju celo ulica, imenovana po njemu, t.i. *Mussijeva Pot*, katera pa ima dandanes drugačno poimenovanje. Listino o preimenovanju hranijo v Zgodovinskem arhivu v Celju, Zvone Čebul, šoštanjski zbiratelj, pa še vedno hrani tablico s hišno številko. Prav tako pa je vsaj za nekaj časa Musi doživel še nekakšen moment obujene slave, ko so mu kot očetu šolskega varčevanja leta 1977 posvetili značke, ki so jih dajali najuspešnejšim mladim varčevalcem in varčevalkam v šolah po celotni Sloveniji.[64] Žalostno usodo in zmeraj manjši in v tančico megle zavit spomin velikega pedagoga in someščana lahko najlažje povzamem s citatom Toneta Ravnikarja: »*Spomin na tega izjemnega človeka pa je v Šoštanju žal počasi skoraj povsem izginil in v današnjem času nas tako ne sme čuditi argument, da nova osnovna šola v Šoštanju [trenutno poimenovana Osnovna šola Karla Destovnika Kajuha Šoštanj] ni mogla biti poimenovana po Petru Musiju zato, ker ga pač nihče ne pozna.*«[65]

Bibliografija Musijevih del

Peter Musi je bil ploden pisec knjig in člankov s pedagoško vsebino, nekatera njegova dela so pa doživela več ponatisov, knjiga *Navod v branje sa mladost nedelskih šol* kar pet. Spodaj je navedena celotna Musijeva bibliografija njegovih samostojno izdanih del ter člankov. Zavoljo preglednosti bodo spodaj navedeni naslovi, kakršni se pojavljajo v prvih izdajah njegovih del, pri tistih, pri katerih so se imena skozi različne ponatise spreminjala, bo pa v sprotnih opombah obrazloženo, kakšne so bile te spremembe. Dela so podana v kronološkem vrstnem redu od najstarejšega naprej.[66]

1. Musi, Peter. *Navod v branje sa mladost nedelskih shol*. V Zeli, Geiger, 1832.[67]

[60] *Zager, Peter Mussi v Šoštanju, 8.*

[61] *Prevod: David Vidmar Čeru*

[62] *Ustni vir: Vlado Kojc.*

[63] *Spominska plošča posvečena Petru Musiju iz leta 1925. Original hrani Vlado Kojc. Plošča je narejena iz belega marmorja in tehta 30.38 kg. Širina plošče je 383 mm, višina 533 mm (428 mm štirikotni del do točke, kjer se začne robljenje), v širino pa meri 60 mm.*

[64] *Knjižnica Velenje: Vzorni učitelj Peter Musi.*

[65] *Ravnikar, Peter Musi, 8. Podobno kot prof. Ravnikar tudi sam gojim občutke nekakšnega obžalovanja, da s(m)o Šoštanjčani obrnili hrbet enemu izmed najpomembnejših mož, ki so kadarkoli delovali in služili v našem mestu. Čeravno Musi ob rojstvu ni bil Šoštanjčan in ga še vedno (neupravičeno) nekateri smatrajo kot nekakšnega prišleka, ki je v našem mestu pač deloval, je v svojem življenju, ne s praznimi besedami in frazami, ampak z dejanji in večletnem delovanju ter služenju lokalni skupnosti dokazal ne le, da si zasluži biti imenovan za častnega občana, ampak da se lahko kosa z veliki imeni kot so Vošnjaki in Mayerjevi ter da je ohranjanje spomina nanj naša dolžnost. V zadnjih desetletjih se je le malo govorilo in pisalo o Petru Musiju in edinole Ravnikarjeva razstava, nekaj tabel s kratkim življenjepisom pred Knjižnico Šoštanj, postavitev kipa pred osnovno šolo in moj skromen prispevek bo, upam, vsaj še za nekaj časa preprečeval, da bi pesek časa pokopal spomin na tega pomembnega moža.*

[66] *Spisek je povzet po: Ljubljanska banka, Peter Musi, 17–19, kateremu sem dodal še preostale članke in dela ter popravil nekaj napak in pomanjkljivosti, ki so se pojavile pri originalnem članku.*

[67] *Delo je doživelo kar pet ponatisov in sicer v letih 1840, 1845, 1847, 1849 in 1852. Tukaj je potrebno biti pazljiv pri samem*

2. Musi, Peter. Od sadja reje uzhenze uzhitel poduzhi. V: *Kmetijske in rokodelska novize*[68] 1844 (31. 1.), št. 5, 19–20.
3. Musi, Peter. Ferlanova pinja in zheski kolovra. V: *Kmetijske in rododelske novize* 1844 (27.3.), št. 13, 50–51.
4. Musi, Peter. Rahla beseda nejevoljo vtolashi. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1844 (4.9.), št. 36, 141–142.
5. Musi, Peter. Hranilnize Shofhstanjskih uzhenzov. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1844 (23.10.), št. 43, 171–172.
6. Musi, Peter. Otrok nikar plashiti! V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1844 (27.11), št. 48, 191–192.
7. Musi, Peter. Obljuba dolg dela. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (14.5.), št. 20, 79–80.
8. Musi, Peter. O češkem kolovratu.[69]
9. Musi, Peter. Perstavnik k sostavku od razdelitve opčinskih pašij. V: *Kmetijske in rokodelska novize* 1845 (5.3.), št. 10, 38–39.
10. Musi, Peter. V mladosti je treba skerbeti, kako si svoje dni pošteno kruh služiti (Učitelj nedeljskim učencem). V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (23.4.), št. 17, 47.
11. Musi, Peter. Cepite, cepite, terte! V: *Kmetisjke in rokodelske novize* 1845 (23.4.), št. 17, 65.
12. Musi, Peter. Prigoda na Štajerskem. (Strašen post). V: *Kmetiske in rokodelske novize* 1845 (14.5.), št. 20, 79–80.
13. Musi, Peter pogovor od sadjoreje. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (1.9.), št. 40, 157–158.
14. Musi, Peter. Zlate bukve. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (27.5.), št. 21, 84.
15. Musi, Peter. Dopis iz Štajarskiga. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (6.8.), št. 32, 128.
16. Musi, Peter. Černe bukve. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (10.6.), št. 23, 92.
17. Musi, Peter. Vganjka. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1845 (13.8.), št. 33, 132.
18. Musi, Peter. Iz Šoštanja na Štajerskem. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (27.5.), št. 21, 84.
19. Musi, Peter. Iz Štajarskiga. V*: Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (29.7.), št. 30, 119.
20. Musi, Peter. Semenj in delitev daril za govejo živino v Šoštnju na Štajerskem 13. maliga serpana. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (12.8.), št. 32, 126–127.
21. Musi, Peter. Prošnja na matere. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (21.10.), št. 43, 168.
22. Musi, Peter. Čevljarji na spodnjim Štajerskim. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (2.12.), št. 48, 191.
23. Musi, Peter. Semenj v Šoštanji in perdelki tega kraja. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1846 (9.12.), št. 49, 194.
24. Musi, Peter. Milijon in Bilijon. V: *Drobtinice za novo leto* 1847, 232.
25. Musi, Peter. *Počivnica pri pogrebi častivredniga gospoda Ferdinanda Karka, Šoštanjskiga fajmoštra*, Natisnil J. K. Jeretin, 1848.
26. Musi, Peter. Pokrajški rating iz glave. V: *Drobtinice za novo leto* 1848, 247–251.
27. Musi, Peter. Poskušne za nedeljske šolarje. V: *Drobnitice za novo leto* 1848, 251–254.
28. Musi, Peter. *Slovkovar*. Slovenska začetnica za slovenske šole. 1852.[70]
29. Musi, Peter. Nazorni ali ogledni nauk. V: *Šolski prijatelj*[71] 1852 (17.2.) let. 1 št. 8, 58–60.
30. Musi, Peter. Od kod to, da so otroci nepokorni. V: *Šolski prijatelj* 1852 (30.3.) let. 1 št. 14, 106–107.
31. Musi, Peter. Kako izgubijo starši in učitelji ljubezen otrok? V: *Šolski prijatelj* 1852 (20.4.) let. 1 št. 17, 131–132.
32. Musi, Peter. Bela nedelja v Šoštanju. V: *Šolski prijatelj* 1852 (4.5.) let. 1 št. 19, 150–151.
33. Musi, Peter. Listonoša. V: *Šolski prijatelj* 1852 (31.8.) let. 1 št. 36, 287.
34. Musi, Peter. Dva vesela dneva za šoštanjsko šolo. V: *Šolski prijatelj* 1852 (14.9.) let. 1 št. 38, 287–288.

poimenovanju, saj imajo prvi ponatisi naslov Navod v branje sa mladost nedelskih shol, četrti in peti natis pa Navod v branje sa mladost nedelskih šol.

68 Zavoljo preprostosti in preglednosti je pri vseh člankih napisano, da so bili izdani v reviji Kmetijske in rokodelske novize. Ker želim, da bo stvar čim bolj pregledna, sem pustil ne glede na leto izdaje ime nespremenjeno.

69 Vir povzet iz knjige Ljubljanska banka, Peter Musi, 17–19. Na žalost ni podanih natančnejših podatkov o tem članku, je pa tudi edini vir, ki imenja ta članek.

70 Stropnik, 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem, 52.

71 Celotno ime je Šolski prijatel: časopis za šolo in dom a zaradi preprostosti in preglednosti je v samem spisku skrajšan naslov v Šolski prijatelj.

35. Musi, Peter. Domača pridnost učencev je potrebna. V: *Šolski prijatelj* 1852 (14.9) let. 1 št. 38, 297–300.
36. Musi, Peter. Jezus ozdravi 10 gobovih mož. V: *Šolski prijatelj* 1852 (5.10.) let. 1 št. 41, 325–326.
37. Slomšek, Anton Martin, Peter Musi et al. *Malo berilo za prvošolce*. 1854.
38. Slomšek, Anton Martin, Peter Musi et al. *Ponovilo potrebnih naukov za nedelske šole na kmetih*. 1854.
39. Musi, Peter. *Vodba modrega kmetovanje po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem*
40. Musi, Peter. Zima in sneg. V: *Šolski prijatelj* 1854 (10.1.) let. 3 št. 2, 13–14.
41. Musi, Peter. Listonoša iz Štajarskega. V: *Šolski prijatelj* 1854 (10.1.) let. 3 št. 2, 16.
42. Musi, Peter. Človek in smert. V: *Šolski prijatelj* 1854 (17.1) let. 3 št. 2, 21–23.
43. Musi, Peter. Pravičen se tudi svojega živinčeta usmili. V: *Šolski prijatelj* 1854 (24.1.) let. 3 št. 4, 28–29.
44. Musi, Peter. Preseljevanje ptičev. V: *Šolski prijatelj* 1854 (31.1.) let. 3 št. 5, 37–38.
45. Musi, Peter. Svarilo učencem. V: *Šolski prijatelj* 1854 (7.2.) let. 3 št. 6, 44.
46. Musi, Peter. Kratek poduk o sadjoreji sosebno za šolsko mladino. V: *Šolski prijatelj* 1854 (14.3.) let. 3 št. 11, 81–82.
47. Musi, Peter. O Sadjoreji. V: *Šolski prijatelj* 1854. 97–98, 105–106, 113–115, 121–122, 130–131, 137–138, 146–148, 153–154, 169–171, 177–178, 193–194, 201–202, 230–235, 249–251, 265–266, 281–282, 361–363, 369–371, 377–378, 409, [72]
48. Musi, Peter. Velika skerb. V: *Šolski prijatelj* 1854 (28.3.) let. 3 št. 13, 102.
49. Musi, Peter. Slomšek, Slovensko-nemško berilo (Ocena). V: Šolski prijatelj 1854 (11.4.) let. 3 št. 5, 127–128.
50. Musi, Peter. Vboga žena in klic zvonov. V: *Šolski prijatelj* 1854 (23.5.) let. 3 št. 21, 166–167.
51. Musi, Peter. Starišev kinč. V: *Šolski prijatelj* 1854 (11.7.) let. 3 št. 28, 221.
52. Musi, Peter. Iz Šoštanja. V: *Šolski prijatelj* 1854 (25.7.) let. 3 št. 30, 238–239.
53. Musi, Peter. Iz Šoštanja. V: *Šolski prijatelj* 1854 (7.11) let. 3 št. 45, 357–359.
54. Slomšek, Anton Martin, Peter Musi et al. *Veliko berilo*. 1856.
55. Musi, Peter. Drug svet gospodarjem zavolj klaje. V: *Kmetijske in rokodelske novize* 1857 (21.8.), št. 64, 1.
56. Slomšek, Anton Martin, Peter Musi et al. *Veliko berilo za slovensko-nemške šole*. 1858.

[72] *Ta specifičen članek oziroma vsebinsko enotna serija se pojavlja v več izvodih revije, zaradi preglednosti so pa vsi članki prikazani kot celota. Več podatkov, kot tudi samo revijo se lahko najde na internetni strani dlib.si.*

Viri in literatura

Časopisni viri

Bleiweis, Janez (ur.). Bratje Sv. Cirila in Metoda v naših šolah. V: *Kmetijske in rokodelske novize*. Ljubljana: Natisnil in založil Jožef Blaznik, Četerti tečaj 1846, 1846.
Musi, Peter. Drug svet gospodarjem zavolj klaje. V: *Kmetijske in rokodelske novice,* letnik 15, številka 64. 12. 8. 1857. Ljubljana: založil Jožef Blaznik, 1857.
Musi, Peter. Gole Bučnice. V: *Kmetijske in rokodelske novice*, letnik 6, številka 9. Ljubljana: založil Jožef Blaznik, 1848.
Musi, Peter. Hranilnize Shofhtanjfkih uzhenzov. V: *Kmetijske in rokodelske novice*, letnik 2, številka 43. 23. 10. 1844. Ljubljana: založil Jožef Blaznik, 1844.
Musi, Peter. *Navod v' branje sa mladost nedelskih shol*. Celje: Jozhef Gajger. 1832.
Musi, Peter. O sadjoreji. V: *Kmetijske in rokodelske novice*, letnik 18, številka 51, 19. 12. 1860. Ljubljana: založil Jožef Blaznik, 1860.
Ravnikar, Tone, Mateja Medved: *Občina Šoštanj: Peter Musi, zbirka slikanic*, 1988. Zbirko hrani Občina Šoštanj in Knjižnica Šoštanj.

Ustni viri

Anton Zvone Čebul, Šoštanj, avgust 2018.
Vlado Kojc, Šoštanj, avgust 2018.
Špela Poles, Šoštanj, avgust 2018.

Fizični vir

Spominska plošča posvečena Petru Musiju iz leta 1925. Original hrani Vlado Kojc

Literatura

Aplinc, Miran. *Vošjaki: Industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za Kulturo, 2005.

Bizjak, Darinka. *Razvoj javnega knjižničarstva v Šaleški dolini: od Musijeve bukvarne do sodobno organiziranega centra: Diplomsko delo.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, 2009.

Hribernik, Franc. *Mesto Šoštanj: Zgodovinski opis.* Komentar, spremno besedo in opombe ob ponatisu napisal Ravnikar, Tone, Prvi ponatis iz leta 1998. Šoštanj: Krajevna skupnost Šoštanj, 1930.

Ivo Stropnik. 140 let organiziranega knjižničarstva na Šaleškem: Kronološki pregled v pomembnejših letnicah. V: Ivo Stropnik (ured.). *Šaleški razgledi 11: Zbornik 1994/95.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Založništvo Pozoj, 1994.

Ivo Stropnik. Izbrane slovstvene biografije. V: Ivo Stropnik (ured.). *Šaleški razgledi 11: Zbornik 1994/95.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Založništvo Pozoj, 1994.

Knjižnica Velenje: *Vzorni učitelj Peter Musi. 1799–1875.* Internetni vir pridobljen dne 11. 07. 2018: http://www.knjiznica-velenje.si/filelib/2010 knjiznica/domoznanstvo/neznane_osebnosti_iz_poreja_pake/peter_musi/musi-web.pdf.

Mihelak, Vesna. *Razvoj knjižnic na osnovnih šolah v Šaleški Dolini: Diplomsko delo.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, 2010.

Peter Musi. Ljubljana: Ljubljanska banka, Slovenski šolski muzej, 1985.[73]

Poles, Špela. Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2015.

Ravnikar, Tone: *Peter Musi: Vzorni učitelj, čebelar, sadjar, knjižničar in hranilničar v Šoštanju*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2005.

Šaleški biografski leksikon: Peter Musi. Internetni vir pridobljen dne 11. 07. 2018: http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=600.

Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: 1905.

Zager, Mia. *Peter Mussi v Šoštanju: Raziskovalna naloga.* Šoštanj: Vzgojno izobraževalni zavod Osnovna Šola Bibe Roecka Šoštanj; Mladi raziskovalci za razvoj občin Velenje, Šoštanj in Šmartno ob Paki, 2005.

Zusammenfassung

„ER WAR EIN VORBILDLICHER LEHRER, ANGESEHEN SOGAR VON SLOMŠEK“

Peter Musi und sein Einfluss auf die Entwicklung von Šoštanj

Šoštanj kann auf eine reiche Geschichte zurückblicken, die von großen Persönlichkeiten geprägt ist, die hier geboren wurden oder hier gewirkt haben. Zu diesen Personen von Interesse gehören die bekannte bürgerliche Familie Vošnjak, die Familie von Fran Mayer, der berühmte und vielgepriesene Gärtner Alojz Kojc, der Bildhauer Ivan Napotnik, der Dichter Karl Destovnik-Kajuh und natürlich Peter Musi (1799-1875), ein berühmter Pädagoge, Bibliothekar, Sparkassenkaufmann und Schriftsteller, der die kulturelle Entwicklung von Šoštanj und auch die Sparkassentätigkeit der bereits erwähnten Brüder Vošnjak stark beeinflusste. Obwohl mehr als 140 Jahre seit seinem Tod vergangen sind, bleibt die Erinnerung an ihn, wenn auch nur in Fragmenten. Er wurde am 26. Juni 1799 im Markt Vransko als Sohn des Grundbesitzers Joseph Mušija (Josepf Mussy) und Anna geb. Terbovc (Anna Terbouzin) geboren. Seine Ausbildung, die er in Vransko begann, setzte er in Celje (Cilli) fort, und am 13. August 1818 beendete er einen einjährigen Lehrerkurs und erwarb somit den Titel eines Lehrassistenten. Er fand eine Stelle als Privatlehrer auf der Burg Jelsingrad in Šmarje pri Jelšah (1819-1820) und am 18. November 1820 in Škocjan bei Dobrla Vas. Am 4. Juli 1822 bestand er eine weitere Prüfung und im selben Jahr bewarb er sich um eine Stelle in Šoštanj. Im Jahr 1827 wurde er per Dekret zum

[73] *Pri tem viru bi rad omenil, da sem iskal samega avtorja/avtorje zbornika, a jih na žalost nisem našel. Osebje knjižnice Velenje meni, da je ta knjiga starejši zbornik, v katerem avtorji niso bili na noben način omenjeni. V samih sprotnih opombah je zaradi tega ta vir izrecno omenjen pod naslednjim naslovom: Ljubljanska Banka, Peter Musi, št. strani.*

Musterlehrer ernannt. Im Jahr 1828 absolvierte er in Klagenfurt eine weitere Prüfung und konnte danach in den ersten drei Stufen der Grundschule unterrichten. Er hatte die Gelegenheit, an der Hauptschule in Celje zu unterrichten, blieb aber in Šoštanj, wo er im Jahr 1831 die Tochter einer Adeligen, von Emmers aus Klagenfurt, zur Frau nahm. Sieben Kinder wurden dem Paar geboren, davon vier Mädchen, von denen drei später Lehrer heirateten. Er starb am 6. März 1875 im Alter von 76 Jahren. Er wurde auf dem Gedenkfriedhof in Družmirje beerdigt. Für seine Arbeit erhielt er mehrere Auszeichnungen und bis 1952 wurde eine Straße in Šoštanj nach ihm benannt.

Schlagwörter: Peter Musi, Šoštanj (Schönstein), Bibliothekswesen, Anton Martin Slomšek

Ivana Spasović [1]

Slovenski dnevi Mihovila Tomandla

Mihovil Tomandl (Brčko, 1894 – Pančevo, 1963) je bil doktor prava, odvetnik, zgodovinar in novinar.[2] Napisal je 110 znanstvenih del s področja zgodovine, med njimi deset monografij. Bil je urednik časopisa *Narodna sloga* – lista Demokratske stranke v Kraljevini SHS, tajnik Francoskega kluba v Pančevu in tamkajšnjega srpskega cerkvenega pevskega zbora, kjer je tudi pel. Tomandl je bil v Pančevu tudi član mestnega sveta, vodnik v sokolskem društvu, tajnik *Srpske čitaonice* in odbornik v več kulturno-prosvetnih društvih. V Francoskem klubu, na ljudskih univerzah v Pančevu, Zrenjaninu, Smederevu, na Radio Beograd in ob številih drugih priložnostih je za javnost izvedel več kot 100 predavanj. Tomandl je edini, ki je zapustil pisane vire o Pančevu med prvo vojno in pisal o posledicah, ki jih je slednja prinesla. Kot pripadnik jugoslovanskega gibanja je bil med prvo vojno zaprt v temnici v Aradu, kjer je pisal tudi dnevnik, ki pa ga ni objavil v celoti.[3] V času med drugo vojno je bil izgnan in zaprt, po njej pa je pričal pred komisijo, ki je raziskovala vojne zločine in kulturno škodo v Pančevu.[4] V času socialistične Jugoslavije

Fotografski portret Mihovila Tomandla *(Istorijski arhiv Pančevo)*

se je Tomandl najprej zaposlil kot mestni knjižničar, kasneje pa postal eden od ustnoviteljev in upravnik *Istorijskega arhiva u Pančevu*. Obenem pa je še vedno raziskoval in postal tudi sodelavec *Istorijskega instituta*.[5]

Verjetno je slučaj, da je najlepše opise minulih podob Pančeva napisal ravno prišlek, ki se je v mestu na sotočju Donave in Tamiša prvič ustavil leta 1912. Takrat še kot maturant je vstopil v krog tamkajšnjih izobražencev in ugledežev ter se z njimi spoprijateljil. Čez sedem let se je za stalno preselil v Pančevo. V spominu je ostal kot ugledni

1 *Doc. dr. Ivana Spasović, Srpska akademija nauka i umetnosti, Kneza Mihaila 35, 11000 Beograd, Srbija.*

2 *IAP, Fond br. 814: Dr Mihovil Tomandl (1894-1963); Lična dokumenta – advokatski ispit, Novi Sad, 15. juna 1925. Koncept konkursa za naučnog savetnika (bibliografija), Pregled radova nastalih od građe Arhiva, Fragmenti koncepata Tomandlovih radova.*

3 *Mihovil Tomandl, Banaćani u Aradu, v: »Nova Evropa«, knjiga 2, št. 8 (1. jun 1921.), 295.*

4 *AJ, Fond 110, Elaborat Anketne komisije za Banat o masovnim zločinima, Razaranja i oštećenja verskih, dobrotvornih, prosvetnih i istorijskih zgrada, kao i pljačke, oštećenja i uništenja drugih kulturno-istorijskih vrednosti, dr M. Tomandl, 7995*

5 *ASANU, Delovodni protokol SAN, 1948, knjiga 1, 113. (i: 1616/47), Izbor Tomandla za člana Istorijskog instituta.*

odvetnik, predavatelj, član kulturnih društev, izvrsten novinar, potopisec in predvsem častni človek.[6]

Istorijski arhiv u Pančevu je objavil naslednja njegova dela: *Istorija Pančeva*, 2001; *Pančevo i Prvi srpski ustanak*, 2004; *Srpsko pozorište u Vojvodini 1 i 2,* 2005; *Spomenica Pančevačkog srpskog crkvenog pevačkog društva,* 2008; *Pančevo u Prvom svetskom ratu; Uništenje triju monografija u Pančevu posle oslobođenja 1918; Moji susreti sa Urošem Predićem*, 2010; *Vladimir Jovanović, prilog kulturno-političkoj istoriji Srbije*, 2011; *Svetislav Kasapinović*, 2011; *Konstantin Pejčić*, 2013. *Dragomir Kranjčević*, 2013. Trenutno so v pripravi njegovi spisi o letu 1848, ki bodo izšli v okviru zbornika mednarodne znanstvene konference: *Srpski pokret u Revoluciji 1848/49*. V pripravi je tudi izdaja njegovih spominov, ki bodo pri *Matici srpski* izšli pod uredništvom avtorice tega prispevka.

Besedilo, ki ga predstavljamo bralcem *Zgodovine za vse*, je del spominov Mihovila Tomandla, katere je avtor uvrstil v poglavji *Moja đačka putovanja* in *U Prvom svetskom ratu*.

Memoari dr Mihovila Tomandla, katere hrani rokopisni oddelek *Matice srpske*[7] vsebujejo 407 strani, razdeljenih v osem poglavij rokopisov v cirilici. Posebno pozornost je Tomandl namenil potopisom med letoma 1910 in 1913, ko je kot gimnazijec obiskoval različne dežele, zgodovinske znamenitosti in naravne lepote.[8] Gre za nenavadna potovanja v slovenske dežele, Italijo, Nemčijo, Francijo, češke dele Avstro-Ogrske, katere je opravil v glavnem kar peš. Drugič je Tomandl prišel v Slovenijo v času prve vojne, ko je bil po zaporu v Aradu mobiliziran v vojsko, najprej v Subotico, kasneje pa v slovenske dežele, natančneje na zahodni rob etničnega ozemlja, ki je bil deloma vključen v neposredne vojne spopade deloma pa funkcioniral predvsem kot vojno zaledje.

Predstaviljamo torej spomine, ki jih je Tomandl zapisal kot šestnajstletnik in spomine sedem let kasneje, ko se je prva svetovna vojna iztekala. Te spomine je pisec obogatil še z razglednicami, na katerih so prizori Kongresnega trga v Ljubljani, novega mosta čez Savo v Kranju, Hudičevega mosta v Tržiču, Postojne in Bohinjskega jezera. Ohranjen je tudi pečat iz planinske koče pri Triglavskih jezerih in vstopnica za obisk rudnika v Idriji.

Dijaško popotovanje

Najprej iz poglavja dijaških popotovanj *(Moja đačka putovanja)*, kjer spoznavamo po eni strani Tomandlovo vedoželjnost po drugi pa avanturizem.

»V tem poglavju bom opisal samo najpomembnejše dogajanje, ki sem ga doživljal kot gimnazijec po koncu šolskega leta, ko sem potoval peš in brez materialnih sredstev. Tu bi rad izpostavil, da ta popotovanja nisem opravil iz želje po avanturi, temveč predvsem zaradi želje, da spoznam tuje dežele in koristno prežvivim počitnice. Tako mi je že kot petošolcu zemunske gimnazije rojila po glavi želja, da obiščem Alpe in Primorje ter tako razširim svoje znanje iz geografije tega območja. To željo sem nekoč povedal starejšemu kolegu šestošolcu Josipu Slabiju, ki mi je takoj predlagal, da pot opraviva skupaj, na kar sem takoj pristal. Dogovorila sva se, da do Zagreba potujeva z vlakom, potem pa dalje nadaljujeva peš. Načrtovala sva, da bova prenočevala po vaseh, po hlevih in pod milim nebom ter bila odvisna od darežljivosti dobrih ljudi. Od staršev nisva mogla pričakovati nikakršrne materialne podpore, še več, še povedati jim nisva smela za najine načrte, saj naju sploh ne bi pustili stran od hiše. Zato po prejetem spričevalu sploh nisem šel v Pančevo, temveč sem že čez nekaj dni, 5. julija 1910, odpotoval proti Inđiji.

Na pot sem šel s komaj šestimi kronami, kar je bila tako neznatna vsota, ki ni zadoščala niti za vozovnico do Zagreba. To me je prignalo, da sem že po Inđiji potrkal na vrata nekaj bogatejših družin in si naprosil nekaj denarja za na pot. Prek Rume sem nato v Sremski Mitrovici počakal mojega prijatelja Slabija, s katerim sva nato nadaljevala pot proti Zagrebu, kamor sva dospela zjutraj naslednji dan.

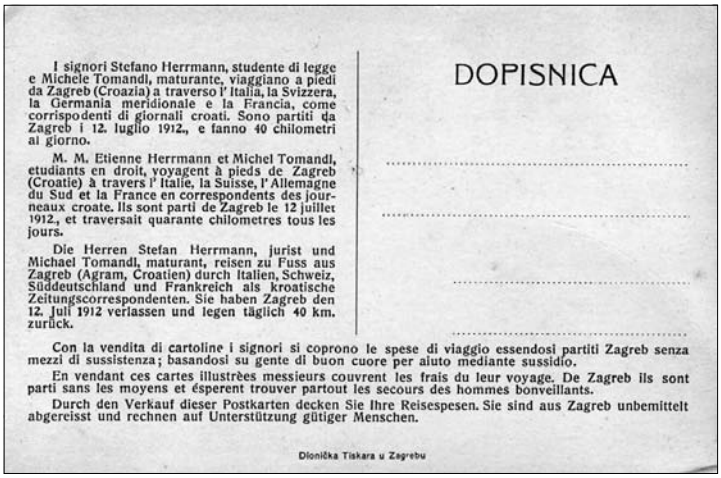
---

6 *Giga Stojnov, Zapisi starog Pančevca, Pre šezdeset godina, »Pančevac«, 1010-1011, 29. april 1972.*

7 *Rokopisni oddelek Matice srpske (ROMS), M 12.456*

8 *V letu 1910 je potoval s tovarišem Josipom Slabijem do Ljubljane, Blejskega in Bohinjskog jezera, Triglava, Istre. Naslednje leto (1911) je s Slabijem in Perom Papom med počitnicami obiskoval nemška mesta. Po zelo burnih dijaških protestih v Zagrebu leta 1912 je s prijateljem Stjepanom Hermanom odpotoval v Pariz. Tja je potoval prek Italije in Švice. Med počitnicami leta 1913 je peš prehodil pot do Češkega gozda (obmejno gorsko področje na današnji češko-nemški meji).*

I signori Stefano Herrmann, studente di legge e Michele Tomandl, maturante, viaggiano a piedi da Zagreb (Croazia) a traverso l' Italia, la Svizzera, la Germania meridionale e la Francia, come corrispodenti di giornali croati. Sono partiti da Zagreb i 12. luglio 1912., e fanno 40 chilometri ai giorno.

M. M. Etienne Herrmann et Michel Tomandl, etudiants en droit, voyagent à pieds de Zagreb (Croatie) à travers l' Italie, la Suisse, l' Allemagne du Sud et la France en correspondents des journeaux croate. Ils sont parti de Zagreb le 12 juillet 1912., et traversait quarante chilometres tous les jours.

Die Herren Stefan Herrmann, jurist und Michael Tomandl, maturant, reisen zu Fuss aus Zagreb (Agram, Croatien) durch Italien, Schweiz, Süddeutschland und Frankreich als kroatische Zeitungscorrespondenten. Sie haben Zagreb den 12. Juli 1912 verlassen und legen täglich 40 km. zurück.

DOPISNICA

Con la vendita di cartoline i signori si coprono le spese di viaggio essendosi partiti Zagreb senza mezzi di sussistenza; basandosi su gente di buon cuore per aiuto mediante sussidio.

En vendant ces cartes illustrèes messieurs couvrent les frais du leur voyage. De Zagreb ils sont parti sans les moyens et ésperent trouver partout les secours des hommes bonveillants.

Durch den Verkauf dieser Postkarten decken Sie Ihre Reisespesen. Sie sind aus Zagreb unbemittelt abgereisst und rechnen auf Unterstützung gütiger Menschen.

Dionička Tiskara u Zagrebu

Prednja in zadnja stran dopisnice, katero sta Mihovil Tomandl in Stjepan Herman prodajala z nemenom zbiranja prispevkov za popotovanje. Dala sta natisniti tisoč primerkov. Tomandl drži v rokah zemljevid. *(Osebna zbirka Milan Jakšić, Pančevo)*

Po železnici sva iz Zagreba nadaljevala pot do Zagorja, rudarskega mesta ob Savi na Kranjskem. Tu sva načrtovala vzpon na Kum in spust v rudniške rove, a nama ni uspelo nič od tega. Vrha Kuma nisva dosegla, ker sva zgrešila oznake in tako zalutala v gozdu, da sva komaj našla pot ven, za obisk rudnika pa nisva dobila dovoljenja, ker je bil direktor odsoten.

Naslednji dan, 14. julija, sva jo peš mahnila proti Ljubljani. Pot naju je vodila skozi romantične predele ob hitri in šumeči Savi. Hodila sva cel dan in po prehojenih približno 60 kilometrih Ljubljano dosegla zvečer. Za 20 krajcarjev sva prespala v nekem prenočišču za delavce. Naslednji dan sva komaj stala na nogah, saj sva od dolega in napornega pešačenja dobila vnetje mišic. Gostje v prenočišču se niso mogli načuditi najini vzdržljivosti in obenem najino dejanje obsojali za norost. Ko pa sva jim razložila, da to počneva iz želje, da spoznava lepote Slovenije, so naju obdarili še s kakšnim petakom ali sekserom. Zapustila sva prenočišče in naslednje zatočišče našla v dijaškem domu »Collegium Aloisianum«[9], kjer so naju popolnoma oskrbeli.

Tako kot v Zagrebu, sva si tudi v Ljubljani ogledala najpomembnejše javne in kulturne ustanove, obiskala sva lepi Tivoli in grajski hrib (Šlosberg), od koder sva imela čudivit razgled na mesto, Karavanke in Julijske Alpe. Lep vtis je name napravila palača na Kongresnem trgu in mestna hiša, ki je zgrajena v italijanskem stilu, tudi cerkev Sv. Nikolaja z lepimi notranjimi freskami in okrasjem, cerkev Sv. Jakoba z marmornimi kipi, kot tudi lepe zgradbe na Bleiweisovi ulici.

Po štiridnevnem bivanju v Ljubljani sva 19. julija z vlakom odpotovala v Kranj na Gorenjskem. Mesto leži privzdignjeno na hribu ob izlivu Kokre v Savo, kar daje zelo slikovit izgled. Sredi mesta se dviga velika srednjeveška cerkev v gotskem slogu z visokim zvonikom. Z njega sem uzrl čudovito panoramo po okolici Kranja in na Grintovec (2.559 m), ki se je dvigal iz Karavank.[10] Ta dan sva na pokopališču obiskala tudi grobova dveh najpomembnejših slovenskih romatičnih pesnikov Franceta Prešerna in Simona Jenka. Prešernov grob krasijo štiri visoke ciprese, kar ga dela prepoznavnega že z vhoda v pokopališče.

Naslednji dan sva se napotila na Grintovec. Do vznožja naju je vodila okrog 15 kilometrov romantična dolga pot pot v hladu po dolini Krke.[11] Vznožje sva dosegla okrog poldneva. Vladala je težka sopara, sonce je pripekalo, kazalo je na nevihto.

9 *Alojzijevišče na Poljanski cesti.*

10 *Prepis/prevod vključuje tudi Tomandlove napake. Grintovec je v vrh v Kamniško-Savinsjkih Alpah.*

11 *Pravilno Kokre.*

Okrog enih sva krenila navkreber. V začetku nisva našla poti, a so naju neki gozdarji nato usmerili. Pot je bila strma in težka. Na višini okrog 1.100 m naju je ujel dež in naju popolnoma premočil. Voda je tekla v dolino in puščala za seboj spolzko pot, zaradi katera sva komaj kaj napredovala. Toda navkljub vsemu nisva izgubila volje za vzpon. Čez nekaj časa je spet začelo deževati, poiskala sva si zatočišče. Ko je dež prenehal, sva takoj nadaljevala z vzponom. Na višini 1.800 m sva naletela na ledenik in snežne zaplate, kar nama je omogočilo, da sva sredi poletja drsala po ledu in gazila v snegu. S tem sva izgubila ogromno časa, kar je pomenilo, da naju je na višini okrog 2.300 m že lovila tema, medtem kot je bila v dolini že trdna tema.

Vrh sva dosegla okrog osmih zvečer, kar je pomenilo, da je zavladala tema tudi že na vrhu. Pihal je zelo mrzel veter in od mraza sva dregetala kot šibi na vodi. Na žalost zaradi teme nisva videla ničesar razen sijočih zvezd na nebu. Ker na vrhu nisva našla zatočišča ter vetra in mraza ni bilo mogoče prenašati, sva se odločila za spust, pa karkoli že bo.

Vendar tudi spust je bil težaven, saj je bila pot, po kateri sva se vzpela, strma in je stalno prožala kamenje, druga pot pa nama je bila nepoznana in naju bi lahko stala glave. Končno, da sva si našla zaklon in si omogočila nekaj počitka, sva se morala skoraj po vseh štirih spuščati za kakšnih sto metrov nižje od vrha. Nahrbtnike sva si dala pod glavo in se ovila v mojo pelerino ter tako legla, da bi zaspala. Toda o kakšnem spanju ni bilo mogoče niti misliti, saj tega nista dopuščala mraz in veter. Mučiti pa naju je začela tudi lahkota, saj od poldneva nisva ničesar jedla, s seboj pa tudi nisva več imela zalog. Pozno v noči se je pojavil na nebu mesec, ki naju je z rumenim sijem obžalovalno in hladno nagovarjal: »Pa kaj sta se, ubožca, vzpenjala na to golo in hladno goro. Vam je kaj manjkalo v dolini?« Zaspati nikakor nisva mogla, zaradi mraza pa sva tudi komaj govorila, saj so nam usta dregetala, kot bi naju izvlekli iz mrzle vode.

Pred zoro sva vseeno nekako uspela zaspati. Komaj sem zaprl oči pa že zaslišim glas jokajočega tovariša: »Kvišku, greva naprej, dokler ne zmrzneva, dani se že!« Poslušal sem ga. A, komaj sem se dvignil, že sem moral spet sesti. Noge so se nam od mraza tako ukočile in dolgo je trajalo preden smo jih z drgnjenjem po kolenih in hojo ogreli. Naposled nama je uspelo, da sva se odtalila in krenila navzdol. Spuščala sva se kot sva vedela in znala, dokler ni končno moj tovariš v daljavi ugledal rdeče markacije na kamnu, ki naju je usmerila na najino staro pot proti vznožju.

No, to je bil najin izlet na Grintovec. Še danes me zagrabi jeza, ko pomislim na tisto strašno noč na tej gori. Kakorkoli, srečno se je izteklo, toda če bi se nama pri tem nočnem spusti sprožil kakšen velik kamen, bi oba tam našla svoj konec. Nikakor ne morem razumeti, kako sva si sploh drznila na tako pot, ko pa zanjo nisva bila niti opremljena niti vajena takšnih večjih planinskih podvgov. Niti ne morem razumeti, da naju otroka, kot sva bila, od te nepremišljene avanture, ki je mejila na norost, niso odvrnili niti v dijaškem domu niti delavci, ki sva jih srečala ob vznožju.

Po kratkem odmoru sva okrog desetih krenila proti Tržiču, trgu pod Karavankami ob Tržiški Bistrici. Pot naju je v hladu vodila ob tej reki, tako da sva se izognila sončni pripeki. Nedaleč od Tržica sva uzrla lep naravni prizor – zagledala sva Triglav. V Tržič sva prišla po dolgotrajnem pešačenju okrog šestih popoldne. Od utrujenosti sva komaj stala na nogah. V nekem delavskem prenočišču sva za 20 krajcarjev po osebi našla postelji in že ob osmih legla k počitku.

Tržič daje lep vtis malega slovenskega trga, kjer je dobro razvita usnjarska in čevljarska obrt. Okolica je zelo romantična in kakšno uro stran se nahaja tako imenovan Hudičev most, ki vodi prek žuboreče Bistrice.

Po kosilu sva krenila proti Radovljici. Ker pot vodi v smeri Triglava, sva ga ves čas imela pred očmi in uživala v tem pogledu. V Radovljico sva prišla okrog šestih popoldne in se takoj napotila na pošto, da prejmeva pisma (poste restante) od staršev in prijateljev. Prenočila sva na seniku pri nekem kmetu, ki nama je dal tudi večerju.

Zjutraj, 23. julija sva se odpravila proti Bledu, ki se najhaja poldrugo uro hoda iz Radovljice. Bled je široko poznan po zdravilišču in kopališču. Lepoto temu mestu dopolnjuje istoimensko jezero, okrog katerega se nahajajo lepe vile in hoteli. V jezeru je

majhen otok, medtem ko se na steni dviga grad, ki dominira nad okolico. Ko sva se okopala u bistri in prijetni vodi, sva si popoldne ogledala še mesto in se nato z žalostjo poslovila ter pot nadaljevala proti Bohinjski Bistrici. To je idealno gorsko letovišče, ki se nahaja nedaleč od istoimenskega jezera.

Ker sva bila namenjena na Triglav, sva po prespani noči v neki gostilni nakupila zadostno količino kruha in bohinjskega sira ter krenila proti jezeru

Vreme je bilo slabo, močno je deževalo, kar naju je privedlo do tega, da sva si našla zatočišče v verandi ene od vil ter tu čakala, da preneha. Medtem sva pokosila vso zalogo hrane, ki sva si jo odredila za pot na Triglav. Ker se je popoldne zvedrilo, sva z lahkotnim tempom krenila proti koncu jezera, dokler nisva prišla do hotela Zlatorog. Čez cesto pri hotelu je bila klopica, na kateri sva se odpočila.

Naenkrat se nama približa natakarica in naju povabi v hotel na večerjo.

»Nisva prišla v hotel, da bi večerjala, saj niti denarja za to nimava,« sem rekel.

»No, saj niti ne potrebujeta denarja, saj vama plača tisti gospod,« odgovori ona.

»Kateri gospod?«

»Oni tam levo na terasi. Ime mu je dr. Peter Silka iz Prage.«

Pristopila sva k njemu, se predstavila, a on naju ni niti poslušal, temveč je z roko pokazal na dekle. Ona nas je peljala do kuhinje ter namam tam postregla obilno večerjo. Hotelir, neka dobričina, nama je hotel odstopiti še sobo, a so bile vse zasedene, tako da sva prespala na senu v hlevu.

Okrog petih zjutraj sva krenila proti Triglavu. Izkušnja z Grinotvca naju ni niti malo podučila, tako da sva enako lahkomiselno krenila tudi na to goro. Brez planinske opreme, še palice nisva imela, in s kosom kruha v nahrbtniku sva krenila na mučno in težko pot, kot bi se odpravila nekam, kamor vodi lepa alpska cesta.

Dolgo in brez premora sva dosegla prvo triglavsko, tako imenovano Črno jezero, kjer sva si odpočila in občudovala to jezero. Potem sva nadaljevala pot do koče na Triglavskih jezerih, poimenovane tudi »Ferdinandova koča«, ki se nahaja na višini 1.683 metrov in pred katero je drugo triglavsko jezero. Mimogrede sva se spoznala z italijanskimi planinci, ki so naju pogostili, najstarejši med njimi pa nama je ob slovesu poklonili še 5 kron. Okrog poldne smo se poslovili, pot sva nadaljevala mimo petih jezer in dospela do snežnega polja, preko katerega je bila z rdečimi smerokazi dobro označena pot. Sledil je težak vzpon navkreber po snegu, vse do približno 2.200 m, ko naju je ujela ploha in dodobra premočila. Takoj po prestanku se je pojavila gosta megla, zaradi katere sploh nisem videl tovariša, četudi ni bil daleč od mene. Megla se je vse bolj zgoščala in ker se zatadi tega nisva mogla več vzpenjati, sva se odločila, da se vrneva. Vračala sva se po isti poti. Povratek je bil hiter, saj sva drsela po zaledeneli poti. Sproti sva ugledala tudi divje koze, ki so z lahkoto obvladovale vrtoglave strmine.

Okrog šestih sva dosegla vznožje in jo takoj mahnila proti slapu Savica, ki je od tam oddaljen kakšne 3-4 kilometre. Že od daleč se je slišalo močno bobnenje vode, ki se, kot je znano, spušča z višine 60 metrov. Ko sva se približala, sva ugledala veličansten prizor tega slapa, od katerega se nisva mogla dolgo posloviti. Ker se je spuščal mrak, sva se vrnila do hotela, kjer sva po dobri večerji odšla k počitku na seno.

Tako je minil 25. julij ali kakor sva ga imenovala najin triglavski dan. Zelo nama je bilo žal, da nisva dosegla vrha Triglava, Aljaževega stolpa. Višja sila je preprečila, da bi uresničila željo, ki sva jo nosila v sebi že od Zemuna. Žal nama je bilo, da z vrha nisva mogla uživati v lepih razgledih, ki se razprostirajo na bližnja alpska gorovja in vrhove. Kakorkoli, tako sva se neuka in neizkušena planinca tolažila, da sva dovolj dosegla že s tem, kar sva videla in doživela v triglavskem pogorju in njegovam vznožju pri slapu Savica.

Naslednji dan, to je 26. julija, sva zapustila tiho in romantično Bohinjsko jezero in se vrnila v Bohinjsko Bistrico, od koder sva z vlakom nadaljevala pot do Sv. Lucije.[12] *Ne bi šli po železni cesti, v kolikor*

[12] *Most na Soči.*

Vstopnica ob obisku rudnika v Idriji. *(Matica Srpska, Beograd)*

bi bila pot čez hribe primernejša za pešačenje in v kolikor nas ne bi gnala močna želja, da se peljemo skozi bohinjski predor, ki je dolg prek 6 kimometrov. Komaj smo prevozili predor, že se je kazal kraški značaj kraja, kateremu smo se bližali. Iglavcev ni več toliko kot v Alpah, vse več je listavcev. Ko sva prevozila še nekaj deset predorov, sva končno prispela do cilja, kjer naju je pričakal močan naliv. Na postaji sva počakala, da preheha deževati in se odpravila proti kar oddaljenemu trgu. Trg predstavlja izrazit tip naselja, s katerimi se bova v nadaljevanju stalno srečevala. Tu naju je lepo sprejel in pogostil nek trgovec, ki nama je našel tudi prenočišče v zasebni hiši.

Zjutraj sva krenila proti Idriji, mestu poznanem po rudniku živega srebra. Pot je bila blatna in vijugava, na poti pa je bilo veliko sliv in jablan, kar nama je omogočilo, da sva dodobra napolnila nahrbtnika s sadjem. Po cesti sva šla do Trebuše, kjer sva ugledala lep slap na Soči,[13] *potem pa dalje po gorski poti, ki naju je dodobra utrudila. V Idrijo sva prišla ob sedmih zvečer. V dveh gostilnah so naju počastili z dobro večerjo, medtem ko sva v tretji dobila prenočišče.*

Idrija leži zelo romantično v dolini reke Idrijce. Ima okrog 4.000 prebivalcev in je poznana ne le po rudniku, temveč tudi po lesni industriji, saj je okolica zelo gozdnata.

Naslednji dan sva ob naklonjenosti upravitelja rudnika dobila priložnost, da se spustiva v rudnik. S prepustinico, ki nama jo je dal, sva po kosilu šla do Antonijevega rova,[14] *kjer naju je sprejel rudar. Ko sva se primerno oblekla v plašče in dobila v roke rudarski svetilki, smo se z dvogalom spustili v rudnik. Dolgo je trajalo, preden smo prišli do tretjega rova, ki se nahaja 165 metrov pod zemljo. Po poti smo se večkrat ustavljali na mestih, kjer smo ogledovali cinabarit in tudi samorodno živo srebro.*[15] *V rudniku*

[13] *Verjetno slap na Trebuščici, ki se izliva v Idrijco in slednja v Sočo.*

[14] *Mihovil piše: do jame zvane »Antoni"*

[15] *Mihovil piše: Putem smo se zadržavali na mnogo mesta, razgledajući naslage rumenice, živine rudače, a na mnogo mesta nailazili smo i na samorodnu živu, koja je bila uprskana u kamenju.*

smo se zadržali dlje od ure, se zatem vrnili na svetlo, kjer nas je naš vodič predal drugemu rudarju, ki nama je prikazal klasifikacijo in predalavo živega srebra. Po njegovi razlagi živo srebri delijo v tri razrede, klasificirajo pa ga s pomočjo drobilnega stroja. Zdrobljeno rudo kurijo v velikih šamotnih pečeh. V njih zgorijo žveplo, železo in ostale primesi, živo srebro, ki se zaradi visoke toplote pretvarja v paro pa se preko ohlajanja pretvori v tekočino. Ker to živo srebro vsebuje še pepel in drugo, se zaradi nadaljnjega čiščenja pomeša z apnom in pod pritiskom filtrira, da se po cevi steka v posodo. Tudi to živo srebro še ni dovolj prečiščeno, zato se ponovno filtrira skozi volno in razne krpe, medtem ko se kemijsko čisto živo srebro pridobiva skozi filtriranje prek usnja. V rudniku je delalo dnevno korog 350 rudarjev, letno pa pridelajo okrog 500 ton čistega živega srebra. V rudniku pridobivajo tudi cinomer, a je njegova proizvodnja manj poznana.

Idrijo sva zapustila 29. julija in odšla proti Cerknici. Na tej poti sva prvič videla reko ponikalnico, imenuje se Unec, ki pride spet na plano pri Planini. V Cerknico sva prispela okrog petih popoldne in takoj pričela iskati preničišče. Našla sva ga pri nekem zelo gostoljubnem in prijaznem človeku, ki naju je nagovoril:

»Kaj bi jedla, sir ali salamo?«

Odgovorila sva, da sva zadovoljna z malo sira in kruha.

»Bi pivo ali vino?« naju vpraša in se opravičil, da nima dobre vode za pitje.

Med večerjo sva gostitelju morala opisati celotno potovanje, za katero je kazal veliko zanimanja. Občudoval je najino podjetnost in vzdržljivost ter naju bodril, da pot nadaljujeva z enako voljo in energijo. Prenočila sva na seniku, ker v hiši ni imel prostora.

Naslednji dan sva po priporočilu nekega zagrebškega študenta obiskala Cerkniško jezero, poznano presihajoče kraško jezero na Kranjskem. Našla sva ga brez vode, ko so domačini na njem kosili travo. Videla sva tudi dva požiralnika. Skozi luknje voda tudi prodre in poplavi jezero, včasih tudi okoliške vasi.

Po kosilu sva zapustila Cerknico in nadaljevala proti Postojni. Pot je bila dobra, gladka kot asfalt in vodila skozi iglasti gozd do samega mesta. Tudi tu sva prespala na senu, saj so bile po vseh hišah zasedene sobe s popotniki, ki bodo naslednji dan (v nedeljo) obiskali Postojnsko jamo.

Mesto leži ob ponikalnici Pivki in pod gričem Sovič ter ima okrog 2.000 prebivalcev.

Ko sva dobila brezplačno vstopnico, sva se z ostalimi obiskovalci napotila v jamo. Ko sva prešla čez most na Pivki, sva takoj ugledala orgle, levjo glavo in drugo, prešla čez plesno dvorano, za katero se je pokazalo orlovo krilo, gotski steber, poševni stolp v Pisi, velika in mala zavesa. Za temi zavesami je svetila električna luč, pa se je povsem jasno videlo tudi čipke. To je tako čudovit prizor, ki se mu človek ne more dovolj načuditi. Obiskovalci sploh niso hoteli zapustiti tega mesta, dokler ni vodič ugasnil luči. Enako se je zgodilo pri tančici, kater niti so se jasno izrisale. Kasneje smo ugledali še veliko in malo Kalvarijo, od katerih je prva visoka 40 metrov, potem milansko katedralo, gorilo, ruševine, perilo, brilijant itd.

Jasno je, da je ogled jame na naju naredil neizbrisen pečat in ko smo jo zapustili, smo se vedno znova spominjali vsegam kar smo videli. Spoznali in zapomnili smo si tudi, kaj so stalagmiti in stalagtiti ter kako nastajajo.

Okrog treh popoldne sva zapustila Postojno in odšla proti Senožečam, majhnemu kraju, ki leži med Postojno in Trstem. Tam sva prenočila pri nekem kmetu, in naslednji dan, 1. avgusta, pot nadaljevala v Trst. To je bil najtežji del poti. Nikjer nobenega drevesa, kamor bi se človek skril pred pripeko, medtem ko sva do vode komaj prišla v neki vasi, pa še tu s težko muko, saj ljudje z njo varčujejo, saj jo morajo nositi tudi dve uri hoda daleč. Poleg tega naju je motila tudi prah, ki so ga dvigali drveči avtomobili v poti od morja proti Kranjski in Gorici ter obratno.«

V naslednjih desetih dneh sva obiskala Trst, Reko, Senj i še nekatera mesta. Iz Reke sta 13. avgusta 1910 pot nadaljevala proti Zemunu.

V vojnem vrtincu

Če je prvič slovenske vrhove gora in globine jam Tomandl obiskoval po svoji želji, se njegov drug obisk Slovenije zgodi zaradi vojnih razmer. Poglejmo še v spomine Mihovila Tomandla iz let 1917-1918, ki so opisani v poglavju *U prvom svetskom ratu*:

»Iz Subotice se napotim v Ljubljano, kjer sem na Rakovniku prisostvoval tečaju o spoznavanju kraškega območja za potrebe vojno-oskrbne službe. V Ljubljani sem z brati Slovenci preživel zelo lepe dni. Poleg tovarišev, ki so obiskovali omenjeni tečaj, sem se spoznal tudi s krogom ljudi okrog časopisa Slovenski narod ter z njimi vsak dan pretresal aktualna politična vpršanja. V redakcijo so prihajali tudi vojaki, ki so bili zaposleni pri tovorni žičnici v Čepovanu. Tja sem neke noči v kamionu, ki je bil na polno natovorjen z municijo, potoval prek Sv. Lucije, kraja, ki je ležal na italijansko-avstrijski fronti. Zgodaj zjutraj sem dospel, pričakalo pa me je grmenje velikih Kapronov, ki so neumorno bombardirali Čepovan in linije rovov, ki niso bili oddaljeni od mesta niti štiri kiilometre. Obvestili so me, da se to zelo pogosto dogaja, po dvakrat dnevno in zaradi tega ne morejo tam niti delati niti ostati. Prav bi bilo, da se vojnih ujetnikov ne bi smelo zaposlovati direktno izza fronte. Na to sem opozoril tudi komandanta žičnice, a je bil velik slovenofob. Takoj sem ga obvestil o situaciji.

»Ustrelite enega in boste videli, da ne bodo odšli,« mi pravi.

»Tega ne bom naredil, niti nimam pravice. To so vojni ujetniki in njihovo mesto je v zaledju, ne pa na fronti.«

»Potem pa bo šla vaša glava.«

Nato je začnel novi topovski napad, moj komandant je odhitel v zaklonišče, mene pa pustil samega v sobi.

Še isti večer sem bil z mojimi Rusi. Potovali smo v polni mesečini po lepi cesti skozi jelov gozd do Angelske gore.[16] *Enoglasno so zavrnili, da bi se vrnili na mesto, kjer so izgubili dva svoja tovariša. Potem, ko je komanda videla, da drugam ne gre, nas je napotila na koto 809, kjer smo gradili ozkotirno železnico. Od tu sem – iz druge tako imenovane carske kote – poslušal glasen topovski ogenj iz ne tako stran ležeče italijanske fronte in pričakoval, da bodo Italijani prodrli, a se je zgodilo ravno obratno, oktobra 1917 je avstroogrska vojska prebila fronto in vstopila v Italijo.*

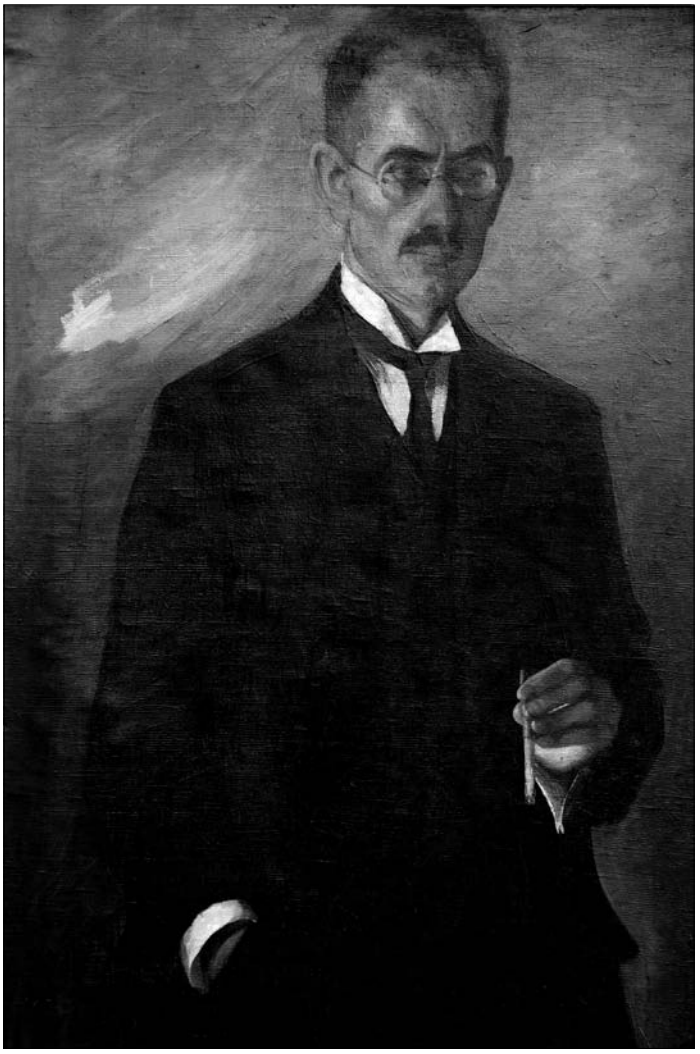
S tem pa smo tudi mi v zaledju dobili ukaz za premik. Z Rusi sem se premaknil v Ajdovščino, kjer sem čakal nadalnlja navodila. Oni so komaj čakali, da se spustijo v Vipavsko dolino. Gozdovi po gorah in gričih so žareli v jesenskih barvah in razsute vasi po dolini so pred očmi izrisovale lep prizor. Bil je to sicer zelo prijeten marš, a Rusov ta romantika ni tako prevzela. Spuščenih glav so lahkotno korakali in potiskali svoje vozove s prtljago. Ko jih že omenjam, naj povem, da je bil njihov položaj res težak, pravzaprav beden. V najslabšem vremenu so morali od zore do mraka opravljati najtežja dela za nikakršno nagrado. Hrane so jim odmerili le toliko, da niso od lahkote pomrli. Obleke, obutev in perila sploh niso dobivali in so bili v tem prepuščeni svoji iznajdljivosti. Glavna jed jim je bila polenta, suha zelenjava in konjsko meso. Na pet dni je vsakemu pripadlo 2.400 gramov kruha, če je sploh bil, sicer prepečenec. Poleg tega jim je pripradalo še 17 gramov konzervne kave, ena konzerva golaža na 4 ljudi, 12,5 grama tobaka na 5 dni ter 16 vinarjev za nagrado.

Rusi so upravljali s kamioni in raznimi stroji, vršili pretovore itd.

Z Rusi sem se zelo dobro razumel in nikoli ne bi mogel čeznje reči besede. Ščitil sem jih, kot je bilo le mogoče in jim poskušal priskrbeti čim več hrane iz vojnih zalog. Z njimi so največ upravljali Čehi pa mi je vedno uspelo, da prek »slovanske solidarnosti« potegnem več, kot jim je pripadalo. Vedno mi je bilo hudo, ko so se pritoževali, da z njimi častniki slabo postopajo na delovišču, zato sem pogosto s posredovanjem pri komandantih uspel, da jim izboljšam položaj.

V Ajdovščini sem dobil ukaz, da moram v Volčjo drago, nedaleč stran. Ko sem sedel v neki kavarni, me je iznenada potrepljal po rami moj stari prijatelj dr. Stopa, Čeh in vojni pomožni zdravnik, s katerim

[16] *Del Trnovske planote nad Ajdovščino.*

Stevan Čalić, Portret Mihovila Tomandla, olje na platnu, 1921.
(Narodni muzej Pančevo)

sem skupaj živel v Radni v Erdelju. To srečanje me je zelo razveselilo, saj sva skupaj preživela res zelo lepe ure in dneve. Peljal me je do svoije hiše, ki je bila razrušena do temeljev. Hiša je bila na dosegu italijanksega topništva, zunaj dosega pa so bili frontni rovi avstroogrske vojske, v katerih so vojaki pustili za seboj številne stvari.

Ker je združena avstroogrska in nemška vojska prodrla globoko v Italijo, so se na ta mesta začeli vračati domačini. Povečini so našli le ruševine, nad katerimi so se razjokali kot nad grobovi. Sam sem stanoval v eni na pol uničeni sobi, za katero sem moral najti vrata in okna, da sem lahko v njej sploh bival. Tu sem imel tudi svojega dobrega čuvaja »Bubika«, zelo lepega psa, ki se nam je priključil med maršem v Prvačino.

Tako kot sem se razveselil nepričakovanega srečanja z dr. Stopom, še bolj sem se na cesti pri Volčji dragi razveselil 6. novembra takega srečanja z mojim starejšim bratom Franjom. Ob cesti sem opazoval premik artilerijske avto kolone proti Gorici. Naenkrat pa sem zaslišal klic iz enega kamiona in ugledal mojega brata. Komandant mi je dovolil, da sem se z njim peljal vse do Gorice, ko sva se razšla in je njihova kolona nadaljevala pot v Italijo.

Ob tej priložnosti sem prvič obiskal Gorico, toda na žalost vso v ruševinah zaradi tujih topniških in zračnih borbardiranj. Porušili so vse, kar je bilo na dosegu.

Neki dan sem se odpravil proti Trstu z namenom, da nabavim nekaj potrebščin za osebno rabo zase in še za dva častnika v Volčji dragi. Mesto je bilo zelo živahno, trgi in kavarne polni, sploh se ni občutilo, da vojna še traja. Se je pa to občutilo v pristanišču, ki je bilo mrtvo in pusto, brez ladij, tovornih jadrnic, čolnov. V morju ni bilo nobenega prometa, z izjemo vojne ladje, ki je varovala vhod v pristanišče.

Iz Volčje drage sem bil napoten v Gorico, kjer je moja skupina pretovarjala blago na železnici in popravljala železniški most na Soči. Ker je prav takrat oktobrska revolucija v Rusiji pripeljala do novega političnega režima in se je vzpostavljal z Nemčijo mir, je med mojimi Rusi prihajalo do razgrajanja, odpora do dela in želeli so se vrniti domov. Ni trajalo dolgo, ko sem dobil nalogo, da jih usmerim proti Ljubljani, medtem ko sem moral sam prevzeti novo skupino italijanskih vojnih ujetnikov in z njimi oditi najprej v Chions, takoj zatem pa v Pordenone, da bi vršili dela na popravilu železniške proge in mostov.

Prvega novembra pa so nas zajeli Italijani in 9. januarja smo dospeli v Ottaviano,[17] *majhno mesto z okrog 8.500 prebivalci. Poprej je tu živelo več ljudi, a se je njihovo število zmanjšalo po potresu leta 1907. Naše taborišče se je nahajalo v nekadnjem benedik-*

[17] *Tomandl piše »stogosmo u Otajano«, verjetno gre za Ottaviano v Kampaniji na jugu Italije.*

tinskem samostanu z arkadami in dvema terasama, od koder je bil lep pogled na Vezuv in okolico. V naslednjih dveh dneh se nam je priddružilo še 92 jugoslovanskih častnikov iz različnih taborišč, tako da nas je bilo tam skupaj 170 ujetnikov.

Družabno življenje v taborišču je bilo raznoliko. Igrali smo šah, domine, damo, kartali smo, debatirali, peli in muzicirali. Že v začetku smo zasnovali pevski zbor s 60 člani, ki ga je vodil poročnik dr. Alojz Juvan in orkester z osmimi glasbeniki, katere je vodil kapetan Dragomanović. Na srečo smo posedovali slovensko pesmarico, s katere smo prepisovali glasove posameznih kompozicij in jih vadili ob harmoniju, ki smo si ga najeli v Neaplju.

Pevske vaje smo imeli vsak dan in v kratkem času smo se naučili zavidljivo število pesmi, še največ slovenskih. Med njimi je bila Jenkova »Što ćutiš Srbine tužni«, Vilharjeva »Slovenec, Srb, Hrvat«, Ipavčeva »Morje Adrijansko« in druge velikega ali manjšega obsega. Vsako soboto smo priredili koncert, ob nedeljah pa smo uspešno peli latinske maše ob spremljavi orkestra. Vsako mašo smo zaključili s petjem katere od narodnih himn ali umetniških pesmi, še največkrat s »Što ćutiš Srbine tužni«, nakar so vselej vstali s stolov ujeti častniki, sledili pa so jim tudi italijanski častniki!

Orkester je najpogosteje igral naše ljudske pesmi, ki jih je v obliko venčkov zložil primorski učitelj Dolenčič. Zbor in orkester sta nas zmogla privesti do duševnega stanja, ki je v nas budilo vse nostalgične občutke ob misli na ujetništvo, v katerem smo se znašli.

Ker sem želel, da bi o pomembnih političnih dogodkih na pariški mirovni konferenci obveščal tudi tiste tovariše, ki niso znali italijansko, sem še z dvema tovarišema vzpostavil tako imenovano taboriščno korespondenčno pisarno ter vsaki dan ob kosilu ali večerji tovarišem prebiral izčrpna poročila, katera so častniki pozorno poslušali. Časopisi, ko so mi služili kot vir za ta pročila so bili: Corriere dela sera, Secolo, Avanti Mattino in drugi, ki nam jih je vsakodnevno prinašal v taborišče brivec, ki je k nam prihajal na delo.

Ko nas je bilo 21 jugoslovanskih častnikov iz taborišča v Ottavianu napotenih v Calci[18] *na končni pregled, smo bili samo štirje odrejeni za izmenjavo, medtem ko so se morali drugi vrniti v taborišče. Na pregledu je šef komisije Conte Futuri z vsemi častniki vodil politični razgovor in se ob tem grdo izražal o jugoslovanskih narodih. Mene je rešilo znanje italijanskega jezika in prvrženost do Antante, o čemer sem mu moral na dolgo in široko razložiti svoje mišljenje. Iz Calcija sem bil s švicasrkim bolniškim vozom rdečega križa premeščen v Feldkirch v Avstriji, od koder sem nadaljeval pot na Dunaj. Tam sem ostal nekaj dni, dokler ni bil pripravljen vlak za Jugoslavijo. V Zagreb sem prišel 29. aprila in naslednji dan nadaljeval pot proti Pančevu, kamor sem prišel 1. maja in se opoldne že našel v krogu moje drage družine.«*

Prevedel Borut Batagelj

Viri in literatura

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)

AJ, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti, Beograd (ASANU)
ASANU, Delovodni protokol SAN, 1948, knjiga 1

Istorijski arhiv Pančevo (IAP)
IAP, Fond 814, Dr Mihovil Tomandl (1894-1963)

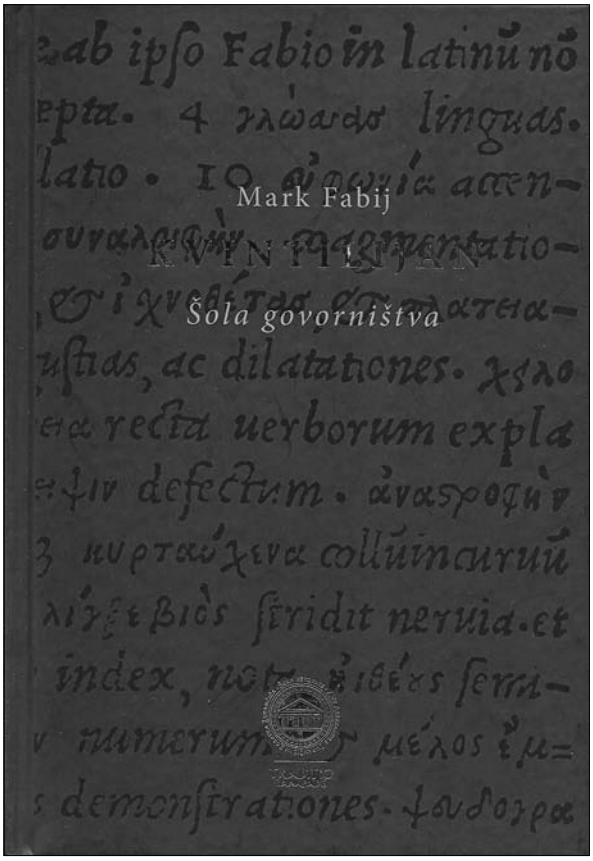
Matica Srpska, rukopisno odeljenje (ROMS)
ROMS, M 12.456

Stojnov, Giga: Zapisi starog Pančevca, Pre šezdeset godina, v: »*Pančevac*«, 1010-1011, 29. april 1972.

Tomandl, Mihovil: Banaćani u Aradu, v: »*Nova Evropa*«, knjiga 2, št. 8

[18] »*Kalči*«, *verjetno kraj pri Pisi v Toskani.*

Kvintiljan za vse čase

Marcus Fabius Quintilianus: *Šola govorništva* (*Institutionis oratoriae libri duodecim*). (Prevedel Matjaž Babič). Ljubljana: Šola retorike Zupančič & Zupančič, 2015. 1027 strani.

Leta 2015 smo končno dobili celotno *Šolo govorništva* v slovenskem jeziku, torej vseh 12 knjig na približno straneh. Čeprav današnja družba klasični izobrazbi in s tem antičnemu idealu retorike ni pretirano naklonjena, pa bo morda marsikoga mogoče prepričati v nasprotno prav s pomočjo novega prevoda Kvintilijanovih navodil za vzgojo otrok ter priporočil za poznejšo govorniško izobrazbo.

O tem naj nas prepriča sama vsebina, ki jo bomo tukaj v grobem navedli. Bralca oz. uporabnika morda na začetku nekoliko zmedejo strani kazala, saj iz njih ni popolnoma razvidno, kateri pasusi sodijo v katero knjigo izvirnika. Drugačna delitev, kot jo je naredil avtor Kvintilijan sam (samo v kazalu), se ne zdi smiselna, sploh glede na to, da je samo besedilo v knjigi dejansko razvrščeno tako kot v originalu.

Prvo knjigo najdemo pod »podnaslovom«: Priprava na izobraževanje, saj se je Kvintilijan na prvih straneh posvetil temam, ki jih še ne moremo dati v sklop sistema izobraževanja. Otrok se naj že sreča s črkami, zlogi in besedami ter pisanjem le-teh. Bralca avtor sooči s temami, ki so tudi danes (skoraj 2000 let po nastanku) več kot aktualne: pouk doma ali v šoli, kako odkriti nadarjene učence ter kako jih obravnavati, kaj narediti s telesnim kaznovanjem, ki ga Kvintilijan odsvetuje. Že kar kmalu vpelje učitelja slovnice, t. i. gramatika (*grammaticus*), pri katerem se učenec seznani z branjem besedil, pa tudi prvimi (pred)govorniškimi vajami. V dokaj ranem otroštvu je na predmetnik potrebno dodati tudi logiko, glasbo ter geometrijo in druge učitelje: igralce in telovadce.

Drugo knjigo bi lahko naslovili kar z Začetki, pri čemer gre za uvodne ure, ki jih učenec preživi pri učitelju govorništva (*rhetor*). Prva dilema, s katero se srečamo, je za to primerna starost, torej kdaj dečke sploh poslati k učiteljem govorništva. Najboljše učitelje je potrebno dodeliti prav začetnikom, različno stare učence pa je treba poučevati ločeno. Učenci naj nadaljujejo s predvajami na višjem nivoju; seznanijo se naj s pripovedjo, izpodbijanjem in pritrjevanjem, s pohvalo in grajo, tezo in tudi že s kritiko zakonov. Retor naj z učenci bere govore in zgodovinopisje, s tem da se naj izogibajo preveč arhaičnim ter preveč modernim (sodobnim) avtorjem. V nadaljevanju sledijo uvodna pojasnila v zvezi z retoriko. Ali je retorično izobraževanje sploh potrebno? Ali se naj raje zanašamo le na naravno nadarjenost nekaterih posameznikov? Avtor se posveti retoriki in pomenu same besede, želi pa tudi najti njeno najboljšo definicijo: »znanje dobrega govorjenja«. Tudi danes bi si morali natančno prebrati razdelek o tem, če je retorika sploh koristna oz. v čem se njena koristnost/uporabnost dejansko vidi. Kvintilijan gre še naprej, pravzaprav kar z znanstvenim pristopom, sprašuje se, če je retorika dejansko stroka, če je, kaj je njena snov (torej predmet preučevanja) in kaj je njeno orodje (metodologija). Zaključi z ugotovitvijo, da naravna nadarjenost brez izobrazbe ni dovolj.

Začetek tretje knjige je posvečen zgodovini obravnavane vede ter njeni delitvi. Kvintilijan predstavi pisce govorniških priročnikov ter se ustavi ob izvoru retorike v povezavi s človeško naravo. Retoriko razdeli na pet delov: odkrivanje snovi (*inventio*), razporeditev, ubeseditev, pomnjenje in nastop. Naslednja delitev, ki nam je predstavljena, je delitev retoričnih zvrsti: sodna, svetovalna in slavilna zvrst. Kvintilijan »deli« še naprej: naravni dar, stroka in vaja; ter poudari več poslanstev retorike: informirati, motivirati, zabavati …

Zgoraj opisano bi lahko razumeli kot uvod v jedro (retorične) razprave, s katero avtor začne na tem mestu, loti se namreč odkrivanja snovi (*inventio*) in znotraj tega natančno razdela posamezne zvrsti retorike, torej slavilno, svetovalno in sodno, pri kateri predstavi osnovno strukturo tovrstnega govora: uvodno besedo, pripovedovanje, dokazovanje, izpodbijanje ter zaključno besedo. S sodno zvrstjo se je Kvintilijan v nadaljevanju ukvarjal še podrobneje: najprej kako določiti vprašanje, utemeljitev, predmet razsodbe in vsebino (*quaestio*, *ratio*, *indicatio*, *continens*). V naslednjih dveh knjigah (četrta in peta) se natančneje posveti sodnemu govoru, ki ga razdeli na uvod, pripoved, ekskurz, napoved dokaznega cilja in razčlenitev. Nekoliko več pozornosti posveti samemu dokazovanju in izpodbijanju ter zunanjim in notranjim dokazom. Ustavi pa se tudi ob javnemu mnenju, prisegah, pričah, notranjih argumentih itd.

Šesto knjigo Kvintilijan začne s petim delom sodnega govora – zaključkom (»sklepni nagovor«) – torej na kak način ga pripraviti, da bo izkoristek oziroma učinek čim boljši. Na tem mestu avtor opozori na problematiko ponavljanja, do katerega v zaključku pogosto prihaja, saj želijo govorniki še enkrat spomniti na že prej povedano, da bi poudarili bistvo. V okvir zaključnega nagovora uvrsti razpravo o čustvih, ki jo uvede s smrtjo lastne žene in dveh sinov, kako vzbuditi in pomiriti čustva ter na ta način vplivati na poslušalstvo. V ta kontekst postavi še dve sila pomembni načeli, namreč tisto o pravilni presoji ter drugo o preudarnosti; pomenljivo je, kako zaključi to poglavje: »Dovolj bo, če povem, da nič – ne le v govorništvu, ampak v življenju nasploh – ni mogoče brez preudarka. Brez njega je zaman tudi pouk ostalih strok, saj zaleže preudarnost brez šolskega znanja več kakor šolsko znanje brez preudarnosti. Ista odlika nam tudi omogoča, da govor prilagodimo kraju, času in osebam.«

Naslednja, sedma knjiga je natančneje posvečena razporeditvi snovi: kako jo razporediti pri izhodišču ugotavljanja, kako pri izhodišču opredeljevanja, pri izhodišču kakovosti, pri izhodišču zakonitosti, pri nasprotujočih si zakonih, pri izhodišču sklepanja, pri nejasnem besedilu zakona itd.

V osmi knjigi se Kvintilijan sicer ukvarja z ubeseditvijo v najširšem pomenu besede, a pred tem nas čaka še en postanek. Prav genialno se namreč zdi, da se je na dobri polovici svojega dela – torej po približno 550 straneh – odločil, da na kratko povzame vsebino do takrat povedanega. Na dveh straneh lahko v štirinajstih točkah obnovimo bistvo tistega, kar smo prebrali od druge do sedme knjige (str. 548–549). Končno potem res nadaljuje z ubeseditvijo, njenim pomenom ter sploh s pravilnim latinskim izražanjem (*elocutio*). Pri tem poudari jasnost izražanja, in razlaga, zakaj prihaja do nejasnosti, ob čemer navaja tudi konkretne primere. Posveti se še okrasju v besedišču in s tem v zvezi tudi besednim figuram: stopnjevanje, sentence (modra rekla), tropi, metafore, sinekdohe, metonimije, antonomazije, onomatopoije, epiteton, alegorija, hiperbaton in druge. Vsako ponazori s konkretnimi primeri, da jo je mogoče sploh prepoznati, razumeti in končno tudi uporabiti. Deveta knjiga je vsebinsko nadaljevanje predhodne, saj se še naprej ukvarjamo s figurami in tropi ter z razliko med njimi. V podkrepitev svojega stališča tu uporabi najvišjo avtoriteto rimskega govorništva, Cicerona, in navede odlomek iz tretje knjige O govorniku ter razlago iz dela Govornik. Nadaljuje z miselnimi figurami, retoričnimi vprašanji, razlaga, kako spodbuditi dvom, s katerimi figurami stopnjevati čustva … Nato preide na besedne figure: sprememba spola, števila, glagolske oblike, časa ter se še natančneje posveti retoričnim figuram; tistim, ki nastanejo z dodajanjem, kakor tudi tistim, ki nastanejo z odvzemanjem; tistim, ki so osnovane na zvoku, in nekaterim drugim. Predstavi nam prozni ritem in besedni red; pove, zakaj se je potrebno celotnim verzom v govorih izogibati, a se kljub temu ukvarja z raznimi stopicami.

Deseta knjiga Šole govorništva je bila pravzaprav že skozi vso zgodovino deležna posebne obravnave in pozornosti. V njej namreč avtor poda subjektivno oceno tega, katere avtorje naj bere bodoči govornik, pa naj gre za grško ali rimsko književnost različnih literarnih zvrsti in književnih vrst. Na grški strani tako priporoča Homerja, Pindarja, Aristofana, Menandra, Sofokleja, Evripida, Herodota in Tukidida, Platona in Aristotela, na rimski pa Vergilija, Horacija, Salustija, Livija, Cicerona in Cezarja. Posebej izpostavi satiro, kjer ne samo, da se rimska književnost lahko meri z grško, kakor na področju drugih literarnih zvrsti, ampak je zmaga v tej zvrsti dejansko rimska, saj pravi: »*Satura quidem tota nostra est*« (Institutio oratoria, X, 1, 93). Omenja še številne druge pisce, tako na eni kot na drugi strani, a se jih v glavnem le dotakne s pronicljivo oceno o izstopajoči kvaliteti ali o kakšni v nebo vpijoči negativni lastnosti. V ilustracijo naj navedem oceno Ovidija, s katero se v glavnem moramo strinjati: »Ovidij je razposajen celo v zgodbah o junakih in je preveč zaljubljen v svojo naravno nadarjenost, kljub temu pa si v določenih delih zasluži pohvalo.« (str. 745) Kvintilijan je z vsebino predstavljene knjige gotovo vplival na vrednotenje antičnih avtorjev skozi zgodovino vse do današnjih dni. V isti knjigi razmišlja naprej o posnemanju teh avtorjev, o slogovnih vajah, o vajah v pisanju, o miselni pripravi na govorni nastop ter končno o improvizaciji, ki jo uvede z besedami: »Največji dobiček in najlepše plačilo za dolgotrajne napore pa je sposobnost govoriti brez priprave.« (str. 778). Ob zaključku desete knjige se avtor že spogleduje s samim nastopanjem, ki se mu natančneje posveti v naslednji knjigi.

Enajsto knjigo uvede z razmišljanjem o primernem slogu, kakšen način govora, kakšno okrasje je v določeni situaciji primerno, oz. kaj v določenih okoliščinah nikakor ne pride v poštev. Pri tem morda podčrtamo pravilo, ki ga je izpostavil tudi sam avtor: »… docela ustrezno govori šele tisti, ki se ne zaveda samo, kaj mu koristi, ampak tudi, kaj se spodobi …« (str. 790). Kvintilijan strogo odsvetuje samohvalo, bahanje vidi kot veliko napako, sploh če se postavljamo z govorniškimi sposobnostmi. Pri tem opozori celo na Cicerona, ki je v določenem oziru to dejansko počel, se namreč postavljal, a v glavnem s svojimi državniškimi dejanji in ne z govorniško superiornostjo (str. 793). Enajsta knjiga se nadaljuje s sposobnostjo pomnjenja in kako jo utrditi, saj je za sam nastop spomin izrednega pomena. Še vedno bodo najbrž za vse sila zanimivi praktični napotki za lažje memoriranje, za katere se zdi, da smo jih včeraj slišali pri pedagogiki, psihologiji, v kakšni izobraževalni oddaji ali so o njih razpravljali na roditeljskem sestanku ali razredni uri. Morda smo danes malo pozabili na resnico, ki so ji sledili dolga stoletja: »Veliko se uči na pamet, veliko si pripravi v glavi. … za spomin velja bolj kot za kar koli drugega, da raste, če skrbiš zanj, in da propade, če ga zanemarjaš.« (str. 818) Zelo konkretna, praktično tehnična navodila in priporočila sledijo v nadaljevanju, ko se Kvintilijan posveti nastopu: mimiki, gestiki, glasu in kako ga uporabljati. Še posebej pa pritegne podnaslov: štiri značilnosti dobrega nastopa, ki jih lahko strnemo v naslednjo misel: »Govor mora biti brez jezikovnih napak, jasen, okrašen in primeren; izgovarjava pa tekoča, jasna, prijetna in uglajena (brez podeželskega ali tujega prizvoka)« (str. 826–834). Na straneh, ki sledijo, se zdi, da avtor kar malo pretirava, saj se ukvarja z na prvi pogled prav obskurnimi zadevami: kretnjami, glavo, obrazom, celo z vratom in rameni, pa rokami in nenazadnje celo z nogami. A tudi tu se skriva argument, da Kvintilijan res poskrbi za celostno podobo dostojnega govornika (tudi omikanega človeka). Zanemariti ne gre besed, ki jih nameni obleki; te prav kličejo po tem, da bi jih prestavili v današnji čas. Ta knjiga se zaključi s predstavitvijo ciljev nastopa: pridobiti naklonjenost, prepričati in ganiti, s katerimi pa je neločljivo povezan še četrti: ob vsem tem zabavati.

Preostala je samo še zadnja, dvanajsta knjiga Šole govorništva, ki je neločljivo povezana z moralo, občutkom za prav in dobro ter z moralnimi dilemami. Tukaj srečamo znamenito misel, da je samo dober človek lahko pravi govornik. In tak človek, tak govornik se prej ali slej znajde v dilemi, ko je potrebno braniti krivega posameznika. Govornika, ki po definiciji je (oz. mora biti) dober človek, poveže z vrlino, govorništvo samo pa s filozofijo, a se je potrebno odločiti, katera filozofska smer je najbolj koristna. Govornik, če želi biti popoln, mora dobro poznati pravo, običaje in navade, razne verske zadeve, mora biti pa tudi dober poznavalec zgodovine, spisov in ustnih pripovedi, da bo vedno imel na razpolago obilo zgledov. Dotakne se še osebnostnih lastnosti dobrega govornika, priporoča starost, pri

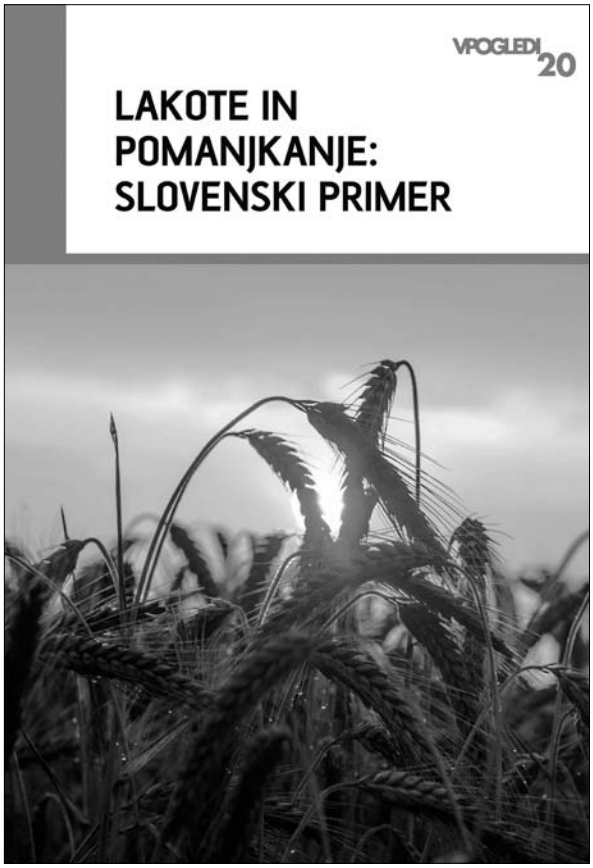
kateri je primerno začeti z nastopanjem pred sodišči, razmišlja o dobri pripravi na sodno obravnavo in se še enkrat ustavi ob nastopu samem, kakšen naj bo, česa si govornik naj ne dovoli in kaj mora upoštevati. Ko se približujemo zadnjim stranem zajetnega dela, se lahko poučimo še o slogovnih zvrsteh in razvoju govorništva, o atiških in azijanskih govornikih, o problematiki njegovega časa, ki na retoriko ni več gledalo enako kot stoletje ali dve nazaj. Kvintilijanova sklepna misel smiselno zaokroži retoriko kot krono antičnega izobraževanja. Njegovo delo, pravi, naj sicer koristi, naj pa bo tudi v spodbudo, da dobimo tako dobre (odlične, morda popolne) govornike, kakor tudi z moralnega vidika čim boljše ljudi. (925–929)

Poleg predstavljene vsebine si nekaj besed zasluži tudi prevod sam. Prevajalec Matjaž Babič je vsekakor opravil izjemno delo, saj smo končno dobili prevod, ki še vedno posega na področja številnih ved: pedagogika, psihologija, didaktika, retorika, filozofija in etika. Njihovi predstavniki se bodo tako lažje in brez izgovorov obračali k avtoriteti antičnega sveta, ki je pa še vedno, morda celo vedno bolj aktualen. Kvintilijan torej naj ne bo samo lektira študentov latinščine, pač pa študijska literatura oz. pripomoček za številne druge (prej navedene) vede. Ne samo zaradi zimzelenih nasvetov in napotkov za govornika, temveč zaradi svoje moralne komponente je vreden globlje pozornosti. Prevod je več kot korekten in natančen, besedilo lepo teče in kljub skoraj dvatisočletni distanci, je prevajalcu uspelo ohraniti na eni strani družbeni duh 1. stoletja rimskega cesarstva in ga združiti s sodobnostjo tretjega tisočletja. Izvirnik je ostal neokrnjen, prevod pa še bolj privlačen in v koraku s časom. Ob prevodu Kvintilijanove Šole govorništva morajo obnemeti vsi tisti, ki trdijo, da antika in z njo antična misel nista več zanimivi. Gre namreč za delo, ki bo vedno aktualno; dokler bodo obstajali učitelji, profesorji, odvetniki, sodniki, politiki, duhovniki, razne medijske osebe in številni drugi, ki se na svoji poklicni poti bolj ali manj pogosto srečujemo z javnim nastopanjem, bo to delo deziderat. Če zaključim: kakor navdušuje vsebina izvirnika prav takšen je tudi prevod sam, torej navdušujoč in privlačen. Novega »Kvintilijana« v slovenščini je tako mogoče brati skoraj kot roman, torej stran za stranjo, od prve do zadnje; še več pa bo najbrž takšnih bralcev, ki bodo postali redni in zvesti uporabniki Šole govorništva, ki bo vedno nekje blizu, na dosegu roke.

Zaradi obsega dela bi bilo iz pragmatičnih razlogov najbrž precej nerazumno pričakovati dvojezično izdajo, torej latinsko in slovensko besedilo, ki tečeta vzporedno, saj je že ta (samo slovenska) finančno gledano za slovenski trg velik zalogaj. In ta, samo slovenska izdaja, ima več kot tisoč strani. Morda bi bilo za razmisliti o t.i. šolski, torej dvojezični, izdaji Šole govorništva, vsaj katere od dvanajstih knjig. Sicer je res, da danes ni težko pridobiti latinskih izvirnih besedil (npr. na svetovnem spletu), so pa še vedno najbolj cenjene dvojezične izdaje (tako za študente kakor tudi za druge uporabnike). Tudi na ta način se pripomore k širjenju zavesti o pomenu učenja latinščine in klasične izobrazbe (z osnovami retorike) sploh.

Julijana Visočnik

Slovenska freska pomanjkanja in lakote

Lakote in pomanjkanje: slovenski primer. Uredila Mojca Šorn. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018. 299 strani. (Zbirka Vpogledi; 20)

V slovenskem zgodovinopisju doslej še ni bilo celovite raziskave zgodovine lakote. Deloma se je te problematike dotaknilo le zborovanje slovenskih zgodovinarjev leta 1998 (Množične smrti na Slovenskem). Tako se lahko pričujoča znanstvena monografija, ki je nastala v okviru raziskovalnega programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju na Inštitutu za novejšo zgodovino, primerja s tujimi raziskavami in tako zapolnjuje dosedanjo vrzel na področju socialne in gospodarske zgodovine.

Trinajst avtorjev ob upoštevanju družbenih, ekonomskih, vojaških in naravnih vzrokov odpira vprašanja o prehrani, pomanjkanju in lakoti. Na študijah primerov izpostavljajo značilnosti pomanjkljive prehrane in lakote. Tako na eni strani odstirajo pogled v vsakodnevne življenjske strategije in prakse v razmerah pomanjkanja oz. odkrite lakote (Aleksander Panjek, Andrej Studen, Petra Svoljšak, Neja Blaj Hribar, Bojan Himmelreich, Mojca Šorn), po drugi strani pa vsebinsko analizirajo dolgoročno spreminjajoče se vzorce prehranjevanja, ki obstajajo v soodvisnosti od splošne ravni družbene blaginje (Stane Granda, Nataša Henig Miščič, Dunja Dobaja, Marta Rendla, Srečo Dragoš). Posamezni avtorji se dotaknejo tudi lakote kot življenjske izkušnje v medijskem in literarnozgodovinskem diskurzu (Igor Grdina). Časovni lok posameznih prispevkov sega od 17. stoletja pa vse do današnjega časa; prisotna je aktualizacija. Slovenski prostor uokviri oz. mu dá evropsko dimenzijo uvodni prispevek Luce Mocarellija.

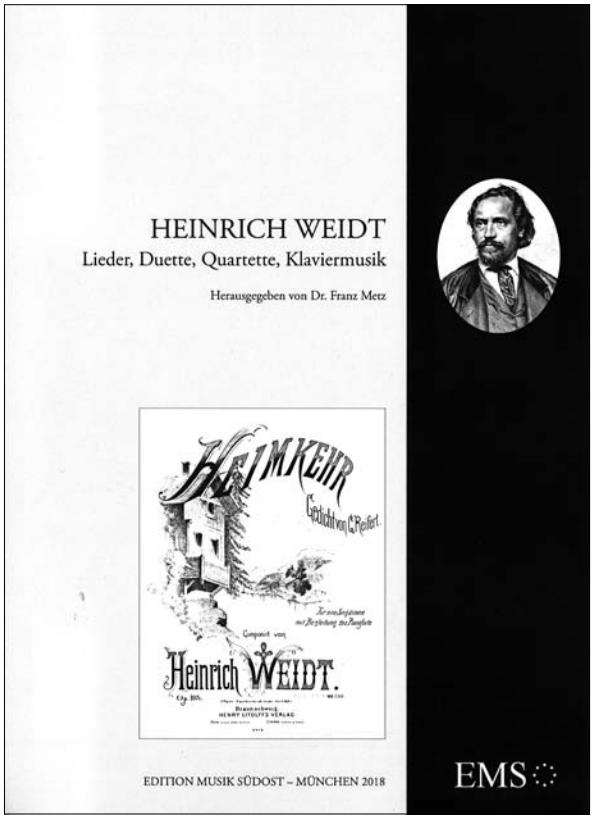
Z različnimi raziskovalnimi metodami posameznih študij primerov monografija izpostavlja značilnosti pomanjkljive prehrane oz. lakote kot lokalnih ali širše družbenih historičnih izkušenj. Je interdisciplinarno zasnovana, saj obravnavano problematiko odstira ne samo z zgodovinske, ampak tudi s sociološke in literarnozgodovinske perspektive. V monografiji najdemo številne nove podatke in poudarke, ki v celotnem kontekstu oblikujejo sliko slovenske gospodarske, socialne in kulturne zgodovine. Znanstveni aparat je kljub prej navedenemu poenoten; upošteva relevantne arhivske in časopisne vire ter domačo in tujo literaturo, kar vse analizira, interpretira in sintetizira.

Znanstvena monografija tako učinkovito zapolnjuje dosedanjo vrzel v slovenskem zgodovinopisju in prinaša vrsto novih spoznanj o fenomenu lakote, ki je bila v slovenski preteklosti v različnih pojavnih oblikah prisotna bolj, kot smo si do sedaj predstavljali.

Marija Počivavšek

Weidtova notna izdaja samospevov, duetov, kvartetov in klavirske glasbe

(Ur.) Franz Metz: *Heinrich Weidt. Lieder, Duette, Quartette, Klaviermusik (Pesmi-Samospevi, dueti, kvarteti* in klavirska glasba); München: *Edition Musik Südost,* 2018. 239 strani.

Nemški skladatelj in dirigent Heinrich Weidt (1824-1901) je kot gledališki igralec, pevec, kapelnik, zborovodja, skladatelj in pedagog v svojem 77-letnem življenju in delu zamenjal kar 24 delovnih mest in s tem krajev svojega bivanja in delovanja: rojen je bil v nemškem Coburgu, umrl pa v avstrijskem Gradcu; vmes pa še: Mannheim, Wertheimn, Hamburg, Stuttgart, Frankfurt, Saarbrücken, Berlin, Heidelberg, Düsseldorf, Kassel, Olmütz (vse v Nemčiji), Amsterdam in Rotterdam (Nizozemska), Zürich, Basel in Bern (Švica), Budimpešta (Madžarska), Olmütz in Troppau (Češka), Temišvar (Romunija), **Cilli/Celje** (Slovenija; 1887-1890), Kubin (Slovaška), Weisskirchen in Gradec (Avstrija) in Vršac (Srbija); večina teh mest seveda izhaja iz nekdanje Avstroogrske monarhije. Zapišemo lahko, da je bilo umetnikovo življenje in delo precej razburkano, bogato in tudi plodovito. Po njegovi Bio- Bibliografiji (F. Metz, *Edition Musik Südost,* München, 2015) je izšel še izbor njegove, torej Weidtove (tranksribirane in notografirane) vokalno inštrumentalnega literature: samospevi, dueti, kvarteti in klavirske glasbe; vse seveda pod nadebudnim očesom in ušesom izdajatelja in urednika dr. Franza Metza (Nemčija).

V zbirki je objavljenih 33 *samospevov* (za en moški/ženski glas s klavirsko spremljavo), 7 *duetov* (za dva /pevska/ glasova in klavir: po dva ženska ali/ in moška glasova in …), 7 vokalnih kvartetov ali kar *zborov* (za štiri glasove: sopran, alt, tenor in bas a cappella, torej brez spremljave in en moški zbor a cappella) ter 6 solističnih klavirskih skladb, skupaj torej 53 del. Med njimi najdemo tudi take, ki segajo do 8 tiskanih strani (*samospevi* na kitična besedila) pa tudi taka enostranska miniatura kot je to npr. enostranski *moški zbor* a cappella. Vsa vokalna in vokalno inštrumentalna dela pa tudi naslovi klavirskih del so napisani na izključno nemška besedila: libreta in poezijo. Celoten izbor izdanih not za omenjene zasedbe je razporejen kronološko, kar pomeni, da si v vsakem od navedenih poglavij sledijo opusi od začetka in naprej: *samospevi:* 3-150, *dueti:* 7-88, *kvarteti-zbori:* op. 72 in klavirska glasba: 23-144. To je pravzaprav neke vrste antologija Weidtovega opusa, prebranega tudi zato, da se njegova dela začne polagati v roke, usta in prste ter noge dandanašnjim poustvarjalcem, izvajalcem. Zdaj je to mogoče, saj je zbirka izdana v skladu z vsemi standardi in normativi sodobne notografije. Zbirko uvede urednikov uvodnik, ki na kratko predstavi tako avtorja H. Weidta (s sliko) in ga v biografiji predstavi kot kapelnika in skladatelja. Poleg že znanih in nenehnih Weidtovih selitev po Evropi, so tu izpostavljena hranišča oz. arhivi, kjer se dandanes nahaja največ Weidtove zapuščine: poleg romunskega Temišvara, kjer je očitno ostalo največ za njim, se najde dandanes to še v Detmoldu, Münchnu, na Dunaju, Budimpešti, Zadru, Celju in Ljubljani.

Naslovnica zbirke in prva str. (od dveh) klavirske skladbe *Die Bergkraxler von Cilli/Plezalec iz Celja,* op. 144 H. Weidta.

Ja tudi pri nas, saj je npr. med šestimi Weidtovimi objavljenimi klavirskimi deli tudi klavirska *koračnica Die Bergkraxler von Cilli/Plezalec iz Celja,* op. 144 iz leta 1888, posvečena gospodu C. Adolfu Lutzu. Na vsega le dveh str. (233-234) je to zagotovo bolj klavirska miniatura kakor kakšno večje in obsežnejše tovrstno delo. Melodija je bolj univerzalna kot pa, da bi imela kakšne ljudske, nacionalne ali morda celo krajevno obarvane značilnosti. Saj vemo, da je bil Weidt Nemec, v Celju je deloval v nemškem krogu tako, da bi bila katerakoli špekulacija v to smer nesmiselna. Pa tudi klavirska glasba v ritmu *koračnice* (2/4-taktovski način) je v tem primeru kar najbolj univerzalna. Harmonije so prozorne, tonalno pa je skladba v vsega 86 taktih v osnovnem D-duru. Kljub temu gre za eno od efektnih skladateljevih del je v njem vsebinsko in onomatopoetsko prisotna muzika, ki kot neke vrste programska glasba veje že iz samega naslova skladbe. Sicer pa tudi ta skladba kot celoten objavljeni Weidtov opus dodobra kaže stanje tiste in takratne (uporabne, salonske) glasbe. Ta s konca 19. stol. res nima kakšne večje umetniške vrednosti kot pa to, da je obstajala, da je bila poleg visoko leteče evropske in svetovne glasbe prisotna kot neke vrste sopotnica velikim imenom in njihovim delom. Kajti tudi v Weidtovem primeru ne moremo prezreti njegove skladateljske drugorazrednosti, tiste v kateri so (tudi v Celju) briljirali verzirani amaterji, ljubitelji, ne previsoko šolani, kaj šele profesionalci tistega (evropskega) časa in prostora.

Kljub temu pa lahko zaključimo, da je omenjena zbirka še kako hvalevredna, saj je obenem tudi dokaz, da je bilo tudi Celje v tistem glasbenem času vendarle vpeto v evropski glasbeni krog. Obenem pa daje ta zbirka možnosti in programske razširjenosti delovanja današnjih (celjskim) pevkam in pevcem in pianistom, da omenjene notne zapise ožive in izvedejo (morda še katerega od zdaj izvirnih nemških naslovov in besedil prevedejo) ter izvedejo.

Franc Križnar

Stari, sam' tale Malgaj je bil pa hud!

Gašper Krajnc, Marijan Pušavec: *Franjo Malgaj. Mladenič, ki ga je izbrala zgodovina.* Celje: Muzej novejše zgodovine, 2018. 82 strani.

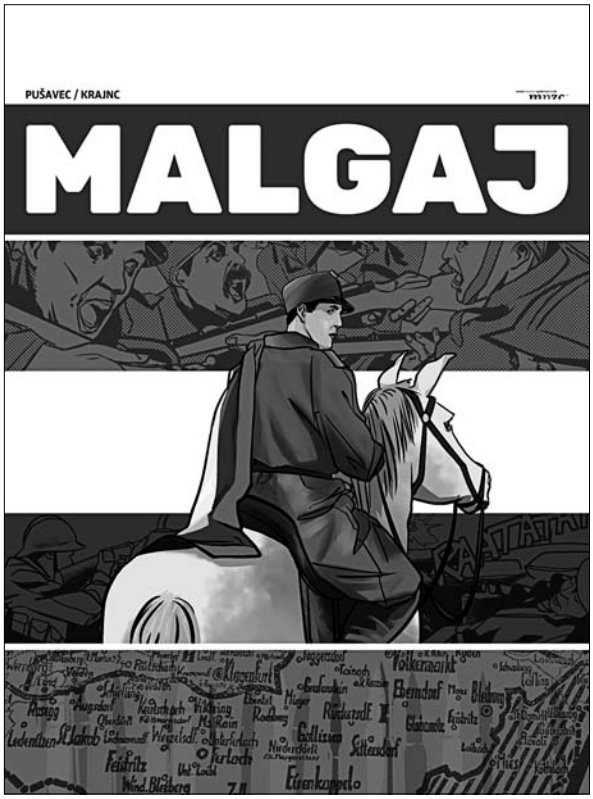
Hvalabogu (in posameznim slovenskim kreativcem) me v zadnjih letih vedno pogosteje doleti tudi kakšno delo, ki je po svoji tematiki sicer strogo zgodovinarsko, po svoji izvedbi pa zelo daleč od ustaljene sivine, resnobe in vzvišene nerazumljivosti, v katero ponavadi bežijo akademski zvezdniki.

Pa gre tudi drugače. Vsa, ampak zares vsa dejstva, pomembne informacije in nauke preteklosti je moč »prodati« tudi na všečnejši, zabavnejši in manj zamorjen način.

Če smo ob Meksikajnarjih še sumničavo privzdignili obrv in se tipaje prebijali med znanimi vrsticami sličic in oblačkov, smo pri Almi že vedeli, kaj nas čaka, in v svojih pričakovanjih seveda nismo bili razočarani. Ljudje, ki se ukvarjajo s tem (Marijan Pušavec, Zoran Smiljanič, Jakob Klemenčič in tokrat Gašper Krajnc) so na srečo merila postavili precej visoko in tistih, ki so jih sposobni doseči, nikoli ne bo veliko – bodo pa zato njihovi izdelki vsaj tako »trajni«, kakor dela najuglednejših znanstvenih peres.

Leto 2018, ki se končuje, je obenem zaključno leto skoraj histeričnega ukvarjanja s prvo svetovno vojno, ki se je v Evropi začelo pred štirimi leti. Tudi v Sloveniji smo po desetletjih ukvarjanja z drugo, ugotovili, da je bila pred njo že prva svetovna vojna, ki pa razen kakšnega izginulega pradeda, propada Avstro-Ogrske in nastanka Države SHS, ki se je nato s Srbijo in Črno goro združila v istoimensko kraljevino, na nas ni pustila kakega globljega vtisa. To velja tudi za šolski sistem in učne načrte pouka zgodovine.

Vseeno pa smo (z)vedeli nekaj o Maistru, Malgaju in borcih za severno mejo, plebiscitu ter krivici

ob izgubi velikega dela slovenskega narodnostnega ozemlja. Z razcvetom slovenskega domoljubja in ponosa ob nastanku samostojne Slovenije so borci za severno mejo končno stopili v ospredje in dobili priznanje, ki jim gre.

V jubilejnem letu, ko se spominjamo njihovih akcij v pozni jeseni 1918 in pozimi 1919, sta za svojstven spomenik enemu izmed njih – Šentjurčanu Franju Malgaju – poskrbela Gašper Krajnc in Marijan Pušavec, ki nas v svojem stripu vodita po najpomembnejših etapah Malgajevega življenja. Pripoved zvesto sledi dejstvom, vanjo pa so vključeni tudi nekateri Malgajevi sopotniki (Puncer), ki prispevajo potrebno dinamiko ter korespondenca, ki pričara avtentičnost. Številne vrzeli v pripovedi scenarist učinkovito zapolni z dejstvi in drugimi pričevanji o življenju v obravnavanem obdobju, kar priča o njegovem poglobljenem študiju obravnavane tematike. Skozi Malgajeve oči se seznanimo z utripom nemškutarskega Celja v letih pred prvo svetovno vojno, odbijajočim pangermanizmom celjske gimnazije, ki jo je obiskoval, zvemo nekaj o njegovih prvih literarnih poskusih ter dveh etapah njegovega šolanja – Kranju in Pazinu, kamor so ga leta 1914 poslali zaradi slabega zdravja in kjer je po nemškem hegemonizmu spoznal še druge plati odnosa do slo-

venstva – gorenjsko zaverovanost v klerikalno-liberalni kulturni boj ter hrvaške blodnje o večvrednosti. Precej dozorel in odločen je dočakal izbruh vojne ter se oktobra 1914 javil v vojsko kot enoletni prostovoljec, kar naj bi mu vsaj malce odložilo pot na fronto, saj je moral najprej še v podčastniško šolo. Preko nadaljnjih postojank na njegovi vojni poti (Doberdob, Dolomiti, Opatija, zdravilišče Hörgas-Enzensbach) spremljamo njegovo odraščanje v sposobnega, pogumnega in odgovornega častnika, ki je ob zlomu črnožolte monarhije našel svoje poslanstvo v boju za Mežiško dolino, kamor je povédel nekaj deset prostovoljcev s Celjskega ter zavzel še Labot in Velikovec, a – podobno kot njegov vzornik Rudolf Maister – ostal brez podpore neodločne in nesposobne ljubljanske vlade. Smrt, ki ga je doletela na bojišču ter bes in sovraštvo, ki jih je v svojih sovražnikih budil še mrtev, so ga dokončno spremenili v legendo in ikono. Malgaj ostaja primer izrazito pozitivnega, radoživega, zvedavega, predanega, sposobnega in predvsem domoljubnega mladeniča, ki si nedvomno zasluži uvrstitev med stripovske junake in s tem (upajmo) med čtivo modernih generacij, saj je kljub vzvišenim idealom vseskozi izrazito človeški, mestoma celo neugnan in objesten, ne tako zelo različen od kateregakoli mladostnika kjerkoli na svetu.

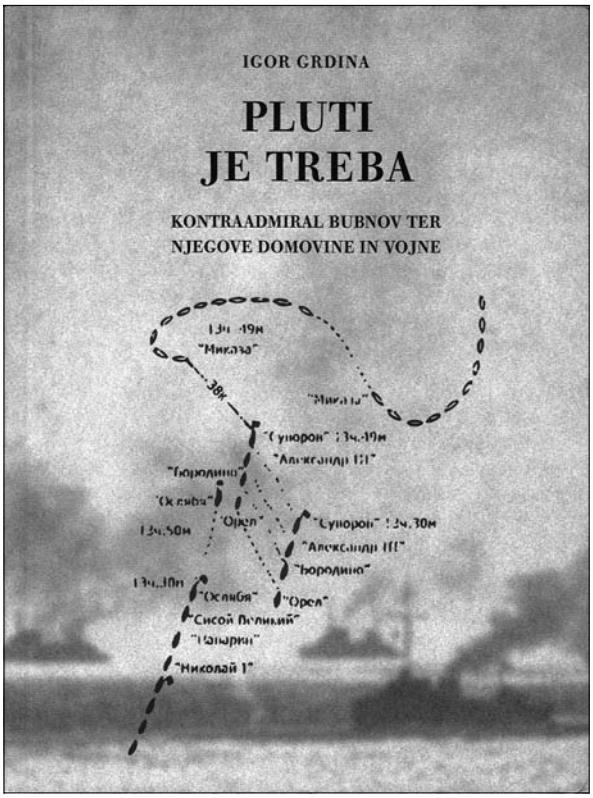
Aleksander Žižek

Preplute domovine in vojne kontraadmirala Bubnova

Igor Grdina: *Pluti je treba. Kontraadmiral Bubnov ter njegove domovine in vojne*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2017. 247 strani.

Pred uvodno besedo k slovenskemu prevodu romana Franka Thiessa *Cušima*, izdanega leta 1961, zasledimo krajši komentar udeleženca bitke pri Cušimi A. Bubnova, kontraadmirala in profesorja zgodovine pomorskih vojn v pokoju, ki avtorju romana o znameniti pomorski bitki navkljub nekaj neznatnim netočnostim priznava zgodovinsko točnost in stvarnost napisanega, posebno mojstrstvo pa priznava opisu potovanja eskadre admirala Rožestvenskega ter moralno veličino slednjega.

Aleksander Dmitrijevič Bubnov (1883-1963) je bil v času pisanja omenjenega komentarja že nekaj let upokojeni profesor ruskega jezika na gimnaziji v Kranju, tedanjemu uredništvu zbirke Levstikov hram pri Mladinski knjigi pa se je zdelo smiselno, da Thiessov roman oplemeniti z nekaj mislimi tedaj v Titovi Jugoslaviji živeče priče prelomne in usodne bitke v rusko-japonskem spopadu na Pacifiku.

Slednja je tudi po Bubnovem prepričanju pričela lomiti dovčerajšnjo rusko stvarnost in poskrbela, da je njegova odisejada (z napako) potekala v spretnem in taktičnem premikanju po razburkanih političnih in vojaških valovih evropske družbe.

Vlogo Bubnovega Homerja je na podlagi zbranih kontraadmiralovih biografskih zametkov Neže Zajc v leta 2010 izdanem zborniku o tvorcih slovenske pomorske identitete prevzel zgodovinar Igor

Grdina in po v Mariboru rojenemu Wilhelmu von Tegetthofu, viceadmiralu v bitki pri Visu leta 1866, priobčil novo širokogledno zasnovano biografijo z zapleteno prepletenimi zgodbami in s prahovi časov pokritega nekega pomorskega junaka.

Ker je pri pisanju sodobnih biografij izbranih zgodovinskih entitet meja med hagiografskostjo in treznejšim, predvsem pa objektivnejšim (in ne relativiziranim v zgodovinskem mišljenju) popisom (za)želenega pomnenja vrednega življenja lahko zelo tanka, Grdina Bubnova predstavi kot predvidljivega posameznika, ki so mu usodo klepali dušebrižniki časa v manj mokrih in bolj udobnih salonih in sobanah državnega upraviteljstva.

Bubnova dogodki po Cušimi namreč pripeljejo do obširnejših premislekov o stanju carske mornarice, ki se je v času ihtečega oboroževanja izkazovala za floto rjavečih oklepnic, poveljevano na načelih zastarele pomorske teorije.

Spadal je v skupino častnikov, ki je bila s potekom kasnejše Velike vojne tako zelo nezadovoljna, da ob (končni) krizi monarhije v začetku leta 1917 ni aktivneje posegala v obrambo carja Nikolaja II., temveč je, nasprotno, tleče revolucionarne spremembe v mesecu marcu razumela kot izraz upanja, da bo v Rusiji prišlo do okrepitev prizadevanj za posodobitev pomorske vojaške flote. Bubnov je bil bolj kot naglo hromečemu in razkrajajočemu carskemu režimu, v katerem ni videl primernega preprečitelja morebitne ponovitve Krvave nedelje iz leta 1905, zvest svoji domovini in njenim interesom. Grdina se med vrsticami sprašuje, ali je Bubnov premogel toliko poguma oz. previdnosti (morda previdne in predvidljive strahopetnosti?), neoportunistične pasivnosti, da je v času tako imenovanega ruskega »thermidorja« bolj ali manj ohranjal svojo admiralsko glavo, ko so jo vsi zastran svojega lastnega izpričanega mnenja nosili na prodaj. Avtor namreč verjame, da so bili (so)ustvarjalci in (so)udeleženci ruske revolucije dobro seznanjeni z izkustvom francoske revolucije in bili v nekaterih prvinah tudi njenih (ne) častni in (ne)zvesti posnemovalci, v katere je Bubnov vse do predaje vojnega ladjevja komunistični oblasti po obdobju vladajoče začasnosti tudi verjel.

Vztrajanje na patriotskih načelih v času preobrazbe njegove domovine v sovjet se je izkazovalo za postransko (in) brezupno, zato se Bubnov odloči prekiniti utvaro o smiselnosti povezovanja svoje usode na vzdrževanju rjaveče flote.

Bubnov si je po postopni (e)migraciji za novo domovino izbral na avstroogrskem pogorišču nastalo troedino jugoslovansko kraljevino, ki se je izkazala za primerno prebežališče pripadnikov tako imenovanih belih revolucionarjev. Ti so še v naslednjih nekaj letih v izgnanstvu verjeli, da se bo komunistična oblast zaradi vse večjih notranjih protislovij sesula sama vase. Z Bubnovim prihodom v novoizbrano domovino si je (do)končno zaprl vrata praktičnim nalogam v vrhovnem vodstvu, svoja znanja pa je prenesel v teorijo za prihodnje krmarje bojnega ladjevja.

Osrednje poglavje študijske biografije zavzema kritično-zgodovinski pretres kontraadmiralovih teoretskih nastavkov, ki jih je v obsežne knjige prelil na podlagi svojih praktičnih izkušenj. Postrapalska Trst in Pulj ter D'Annunzijeva Reka za Bubnova, (na)vajenega plutja na penečih valovih, zaradi novih političnih zakoličenj meja niso prišli v poštev, zato se zanj na pobudo kralja Aleksandra najde predavateljsko mesto na Vojaški pomorski akademiji v Dubrovniku. Tam med letoma 1930 in 1933 v treh zvezkih v srbohrvaščini izide Bubnovo najobsežnejše delo z naslovom *Istorija pomorske ratne veštine*. Grdina se pri orisovanju kontraadmiralovega življenja najbolj osredotoči na drugi zvezek te pomorske teoretske trilogije, popisujoče obdobje od krimske vojne do predvečera Velike vojne. Širše strateško sosledje pacifiškega spopada carjevih oklepnic in japonskega mikada pa Bubnov raztolmači v leta 1937 izdani *Strategiji*.

Grdina izpostavlja, da je imel Bubnov kot očividec dogajanj v zadnjih dveh velikih oboroženih konfliktih monarhične Rusije med vsemi raziskovalci strategije, taktike, doktrine in zgodovine v svoji generaciji morda najboljšo pozicijo za tematizacijo obeh spopadov, saj je sodobno industrijsko vojskovanje lahko videl tako od spodaj kot od zgoraj, se pravi od pripravnika za častnika pa vse do samega vrhovnega poveljstva, kamor, kakor opozori Grdina, ni prišel po (z)vezah, ki z vojaškim pomorstvom niso imele ničesar skupnega. Avtor pojasni, da Bubnovi izpeljani sklepi niso bili nikakršna izvenserijska posebnost, temveč so prihajali

iz tedaj udomačenega okolja (str. 163). Glede na zapisano v *Strategijah*, se je Bubnov socialni koncept skladal z duhom časa, verjel je v »nadhistoričnost«. Človeškim skupnostim je pripisoval enako vrojeno (pozitivistično) željo po izboljšanju pogojev življenja in na drugi strani tudi ohranjanju (že) doseženega.

Zavedal se je, da je v takratnem vojaškem pomorstvu še vedno veljala sladka zapeljivost strategij upokojenega ameriškega kontraadmirala Alfreda Thayerja Mahana. Tako imenovani mahanizem je namreč slonel na podmeni, da imajo pomorske (vele)sile zaradi naglega premikanja in manevriranja bojnih enot neodpravljivo prednost pred kopenskimi, zaradi česar si morejo v oboroženih spopadih z odločilno bitko čimprej zagotoviti jasno prevlado nad valujočimi morskimi prostranstvu, a kot je zaznal Bubnov, so se mahanistična načela pomorskega bojevanja na začetku 20. stoletja v praksi izkazala za neuporaben in presežen zmagovalni kuharski recept.

Bubnov je usodno zastarelost mahanizma izkušal v pomorskih operacijah na ožinah bolnega Bosporja med letoma 1915 in 1916, kamor je flota imperija Romanovih po cušimskem debaklu preusmerila pozornost in kjer so se pričele brisati zaželene usode prebivalcev na kaotično (in) začasno upravljajočem ruskem ozemlju, zaradi neizvedenih strateških načrtov v operacijah pa je usodneje vplivala tudi na biografskega portretiranca.

Grdina zaključuje, da Bubnov z vztrajanjem v novih domovi(na)h ni kazal distance ali celo odpora do rodne dežele, temveč zgolj realistično vednost o razmerah, v kakršnih se je tedaj moralo živeti, marsikatero hudo izkušnjo oziroma neprijetnost pa so mu z nesebičnim trudom in izkazano naklonjenostjo prihranili njegovi zvesti južnoslovanski učenci. Dodeljeno jugoslovansko državljanstvo (navkljub sporu Tito-Stalin) je upokojenemu kontraadmiralu najverjetneje rešilo življenje.

Grdinova biografija o Bubnovu dokazuje, da se skozi zgodovino s pogledom v vzvratno ogledalo navkljub pomanjkljivosti poprej neizdane zasebne spominske zapuščine uspe pluti med razmisleki in pretehtavanjem možno uresničljivega in (za) mišljenega.

Blaž Javornik

Ciril Cesar, umetnik na poti v svetlobo

Ciril Cesar: Pot v svetlobo. Velenje: Velenjska knjižna fundacija, 2018. 244 strani.

Mestna občina Velenje je ponosna na svojega občana, vsestranskega umetnika Cirila Cesarja. Mesto se ponaša z več njegovimi javno postavljenimi plastikami, v muzeju na gradu pa si je moč ogledati tudi stalno razstavo njegovih del. Ob 95-letnici so se mu poklonili še z monografijo, s katero želijo njegovo delo približati čim širšemu krogu ljudi.

Knjiga zajema več zapisov, med njimi je Cesarjev življenjepis izpod peresa Vlada Vrbiča. Ciril Cesar

se je rodil v Mozirju poleti 1923. Njegov oče je imel veliko delavnico, ki je izdelovala in restavrirala cerkveno opremo za Božje hiše od blizu in daleč, tako je bil s kiparstvom obkrožen že v prvih letih. Šolal se je v meščanski šoli v Šoštanju, obrtni v Mozirju, njegova ustvarjalnost pa je zares dobila zagon šele 1939 na srednji umetnoobrtni šoli v Ljubljani, kjer ga je poučeval profesor France Kralj. Leta 1942 je bil mobiliziran v nemško vojsko, vendar je bil kmalu odpuščen. 1943 je pričel šolanje na obrtni šoli v Gradcu. 1944 se je vrnil na počitnice v rodni kraj, končale so se z odhodom v partizane. Delal je v partizanski tiskarni na Mozirski planini. Ko se je potem vrnil v domačo hišo, v kateri je bila nastanjena tudi nemška postojanka, je nanj streljal nemški vojak. Naboj ga je le za las zgrešil, vendar je dogodek močno vplival nanj in na njegovo umetniško ustvarjanje. Po vojni je doštudiral kiparstvo na akademiji v Ljubljani. Kot najboljši v razredu je postal asistent, vendar se pravilom takrat zapovedanega socialnega realizma ni dolgo podrejal. Njegovi kipi so postali bolj ekspresivni, oblikovno razčlenjeni.

Prav tu se začenja tedanji Cesarjev upor. Njegov kip *Zločin 1950* je bil odstranjen iz skupinske študentske razstave, ker ni ustrezal normi. Leta 1953 je imel samostojno razstavo v Jakopičevem paviljonu, ki je bila odmevna in zelo dobro obiskana. Leto pozneje je Društvo likovnikov Slovenije priredilo svojo letno razstavo. Cesarja so povabili, naj razstavi dve svoji najboljši deli. Eno izmed njiju je bilo dvometrski kip *Talec*, sicer narejen za spomenik v Nazarjah. Tedanji kanon partizanskih spomenikov je predvideval idealizacijo, heroizem in realistične oblike upodobljencev, Cesarjev *Talec* pa se upira, skuša raztrgati zanko, ki mu veže roke. Tedanja kiparska avtoriteta Zdenko Kalin je kip opisal kot »nesimpatičen in kretenski«, niso ga sprejeli na razstavo. Cesar poraza ni kar tako sprejel. Kip je namesto v zavrnjeni Jakopičev paviljon dal postaviti ob pot, ki je vodila do njega. Čez tri dni je kip izginil na ljubljansko odlagališče, Društvo likovnikov je Cesarja izključilo iz svojih vrst. Po burni polemiki in umetnikovem protestu so ga sprejeli nazaj, njegov tedanji zagovor je ponatisnjen tudi v knjigi. *Talec* pa še danes stoji na trgu v Nazarjah kot opomin na grozote vojne in spomin na umetniško afero.

Vmes je postal profesor na celjskem učiteljišču, začel je ustvarjati s steklom. Potem se je za dvajset let posvetil oblikovanju. Po uspehu s tehtnico, ki jo je oblikoval za celjsko Libelo, je dobil priložnost v tovarni Wieland v Ulmu. Po vrnitvi v domovino se je preselil v Velenje in do upokojitve oblikoval za Gorenje, ustvarjal pa seveda še naprej.

Za knjigo je svoj pogled na delo Cirila Cesarja napisalo kar šest slovenskih umetnostnih zgodovinarjev, kar je po mojem mnenju še posebej dragoceno. Miklavž Komelj razmišlja predvsem o Cesarjevem uporu proti tedaj veljavni umetniški normi. Prav že omenjeni kip *Zločin* v slovenski umetnosti predstavlja prvi radikalni prelom s socialističnim realizmom. Milček Komelj umetnika opiše kot enega najbolj vznemirljivih in vizionarskih likov slovenske sodobne umetnosti. Iz njegovega opisa se mi zdita pomembna dva poudarka: Cesar je v svojem zgodnejšem ustvarjanju upodabljal človeka, ki je onemelo zgrožen nad vojnim nasiljem, pretresljivo podobo z izrazom neizrekljive bolečine. V poznejših delih, na katerih se vidi vpliv velenjskega delavskega okolja, pa prikazuje sodobnega človeka, ki je preoblikovan po nareku stroja. Sodobnost je pokazal tako z uporabo novih materialov kot s sodobnimi oblikovalskimi prijemi. Milena Koren Božiček se posveti umetniškim temeljem, ki so po njenem v podobarski družini, iz katere umetnik izhaja. Nina Jeza popiše predvsem njegovo delo v steklu, ki mu je bilo kot industrijskemu oblikovalcu blizu. Zoran Kržišnik razmišlja, od kod kiparju ideje, Lenka Bajželj pa o njegovem industrijskem oblikovanju in delovanju v Ulmu.

Sklep knjige je v zapisih in izjavah o življenju in delu Cirila Cesarja iz zgodovine. Objavljena je ocena razstave iz 1953, ki jo je napisal Emilijan Cevc. Sledi spomin Toneta Pavčka, ki se je nekoč s kiparjem sprehajal po drevoredu v celjskem parku. Razmišlja o tem, da pot človekovega življenja ni drevored in da tudi Cesarjeva ni taka. Potem komentar Jožeta Hudečka ob odprtju razstave na Velenjskem gradu, zapis Zorana Kržišnika o njegovi stekleni plastiki *Spirala*, na koncu pa del intervjuja, ki ga je umetnikova hči Nives Cesar imela z Jožetom Ciuho. Pogovarjala sta se tudi o Cesarju, ki je takrat kot on hodil na ljubljansko akademijo.

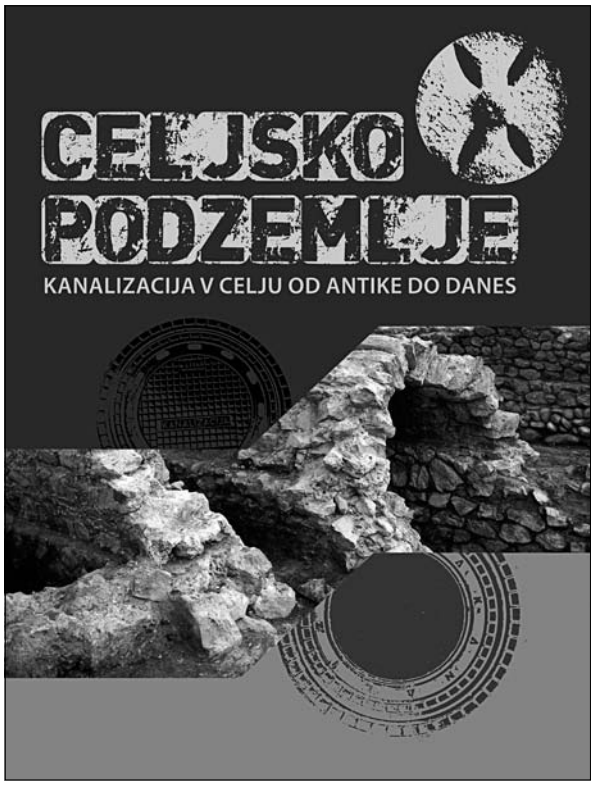
Velika vrednost knjige je tudi v njenem dobrem oblikovanju in bogatem slikovnem gradivu. Celostranske fotografije umetnin so razdeljene v raz-

delke figuralika, portreti ekspresivna figuralika, steklene skulpture in industrijsko oblikovanje.

Anton Aškerc v Celju in Velenju, *Talci* v Mozirju, Nazarjah in Gornjem Gradu, *Fran Malgaj* v Šentjurju, doprsni kipi v foajeju celjskega gledališča, stenska tehtnica in kavni mlinček, ki sta bila nepogrešljiv del številnih slovenskih gospodinjstev. Seznam del velikega umetnika bi lahko nizali še dolgo. Njegova dela in podatki, zbrani v monografiji, pa dokazujejo, da rek *nomen est omen* še kako drži. Cesar je namreč pravi ustvarjalni »cesar«.

Urh Ferlež

Celjsko podzemlje

Maja Bausovac, Jure Krajšek, Hedvika Zdovc, Jože Kranjec: *Celjsko podzemlje. Kanalizacija v Celju od antike do danes.* Celje: Zgodovinski arhiv, Pokrajinski muzej, Vodovod – kanalizacija, 2018. 79 strani.

Pričujoči katalog je nastal kot spremna publikacija k istoimenski razstavi, ki je bila na ogled od septembra do decembra 2018 v prostorih Zgodovinskega arhiva Celje. Razstava je nastala s sodelovanjem Pokrajinskega muzeja Celje, Zgodovinskega arhiva Celje in javnega podjetja Vodovod – kanalizacija Celje. Moram priznati, da so snovalci kataloga, če se izrazim v strelskem žargonu, »zadeli v črno«, kajti že sam naslov »podzemlje« pri bralcu vzpodbudi zanimanje in sproži mnoge asociacije. Le redko kdo bi si mislil, da za takšnim udarnim naslovom, stoji tematika o razvoju kanalizacije skozi zadnji dve tisočletji.

V prvem delu kataloga dr. Maja Bausovac ter dr. Jure Krajšek iz Pokrajinskega muzeja Celje bralca popeljeta skozi razvoj kanalizacije v času rimske Celeje, kjer se lahko ponovno prepričamo o pragmatičnosti takratnih prebivalcev, saj so v sredini in drugi polovici 1. st. n. št. kanalizacijo gradili istočasno s cestnim omrežjem. Podatek, da je vsaj 400 metrov kanalizacije, zgrajene v antiki, še dandanes v uporabi, spada med tisto vrsto podatkov, ki pri občinstvu naleti na »wau« efekt. Po zatonu antike pa preidemo v obdobje, ki si ga širša javnost tako rada predstavlja kot »mračni« srednji vek. Kar se tiče kanalizacijskega sistema, se je slednji opustil, odpadno vodo in fekalije so Celjani zbirali v preprostih greznicah ali pa jih praznili v obcestne jarke.

Dvig življenjskega standarda ter vse večji strah pred epidemijami je mestne oblasti vodil k boljši higienski ureditvi mesta ter posledično izgradnji novega kanalizacijskega sistema šele od 19. stoletja dalje. Ta drugi del zgodovinskega razvoja v katalogu prikažeta mag. Hedvika Zdovc ter Jože Kranjec iz Zgodovinskega arhiva Celje, prva obravnava obdobje od druge polovice 19. stoletja do leta 1941, slednji pa čas po letu 1941. S povečanjem števila prebivalstva je nastala potreba po ureditvi preskrbe s pitno vodo, odvozom fekalij in ravnanjem z odpadnimi vodami. Mestni občinski svet je leta 1882 uvedel nove ukrepe, med drugim uvedbo neprepustne (betonirane) greznice. Te greznice so podobno,

kot se to dela danes, izpraznjevali s pnevmatičnimi črpalkami. Tisti, ki iščejo potrditev, da se določene stvari pri nas premikajo (pre)počasi, bodo sigurno veseli podatka, da je Celje skoraj stoletje dolgo čakalo na celovit načrt nove mestne kanalizacije. Kajti v letu 1905 je bil izdelan projekt nove mestne kanalizacije, združene z organsko čistilno napravo, a zaradi prevelikega finančnega vložka ni bil nikoli v celoti izpeljan. Že čas med tem, da so se zedinili za lokacijo centralne čistilne naprave (leta 1991), in pričetkom gradnje, se meri v desetletju (leta 2002). Naposled so Celjani leta 2004 na območju Rifengozda končno dočakali zagon centralne čistilne naprave.

Glede na to, da skozi zgodovino poplave niso ravno prizanašale mestu in so bile zaradi tega posledično bolj v ospredju zanimanja tako strokovne kot tudi laične javnosti, sem mnenja, da so idejni pobudniki in avtorji izbrali tematiko, ki na prvi pogled morda ne vzpodbudi takojšnjega interesa, a so jo širši množici uspeli predstaviti na zanimiv način. Ko govorimo o vodovodu in upravljanju z odplakami, je ta tematika za večino ljudi v razvitem svetu tako samoumevna kot kavica ob jutranjem branju časopisa. Prepričan sem namreč, da nihče izmed nas ob obisku Celja ali kateregakoli drugega mesta, predvsem starega mestnega jedra, ne pomisli, kaj vse se skriva pod površjem in kaj vse nam lahko razvoj kanalizacije pove o urbani zgodovini mesta. Zaradi tega je pričujoči katalog z vsem priloženim slikovnim materialom, načrti in odloki mestnih oblasti odličen pripomoček za prikaz, da stvari le niso tako samoumevne, kot si jih predstavljamo.

Davor Mlinarič

Naročilnica

zgodovini.ce

DA, naročam(o):

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNIK** (16 €)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCI (1848–1918)** (19 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNIK** (12 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCI, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)

_____ izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja: .....

Ulica, hišna številka: .....

Poštna številka, kraj: ☐☐☐☐ .....

Davčna številka: ☐☐☐☐☐☐☐☐ Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: ..... Podpis (žig): .....

Naročilnico pošljite na naslov:

Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom ..... naročam ..... izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja: .....

Ulica, hišna številka: .....

Poštna številka, kraj: ☐☐☐☐ .....

E-naslov: .....

Davčna številka (za pravne osebe): ☐☐☐☐☐☐☐☐ Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: ..... Podpis (žig): .....

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/

Navodila piscem prispevkov revije *Zgodovina za vse*

Prispevki v reviji so v slovenskem jeziku. V uredništvo sprejemamo lektorirane oziroma jezikovno neoporečne prispevke.

Razprave (rubrika *Zgodbe, ki jih piše življenje*) v obsegu okrog ene avtorske pole, naj vsebuje:

— naslov (ali naslov kot kratek udaren citat, ki mu obvezno sledi še podnaslov)
— besedilo v obsegu okrog ene avtorske pole (do ene in pol), napisano v MS Word, tekst Times New Roman, velikost 12
— avtorski izvleček (sinopsis) do 10 vrstic, priimek in ime avtorja, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, njen naslov, naslov elektronske pošte (sicer privaten naslov in e-pošto). K avtorskemu izvlečku avtor navede okvirno 3 ključne besede
— povzetek v obsegu do 30 vrstic
— vsaj 3 do 6 slikovnih prilog. Ločljivost posnetka vsaj 300 ppi (širina: 1 kolona = 915 pixels, 2 koloni = 1890 pixels). Priloge oddajte ločeno. Med besedilo članka, kjer naj približno stoji konkretna priloga, vpišite legendo, ki vsebuje podnaslov in navedbo vira (avtorstvo, kdo hrani). Za dovoljenja objave za potrebe članka poskrbijo avtorji sami.
— opombe (v formi sprotna opomba (pod črto), na dnu vsake strani, »footnote«), velikost 10. Opombe naj bodo v okrajšani obliki in vsebujejo zgolj napotilo na seznam virov in literature na koncu Opombe naj bodo pisane enotno. Pri arhivskih virih uporabljamo standardne kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja in smiselno skrajšani naslov in številke strani. (npr.: Gestrin, Slovenske dežele, 12).
— poglavje Viri in literatura na koncu, v katerem so sistematično navedeni vsi uporabljeni viri in literatura. Ločeno se navajajo arhivski viri, literatura, po potrebi tudi časopisje in ustni viri. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu in sicer v celoti, ne skrajšano.

Arhivski viri

arhiv, signatura in ime fonda ali zbirke, tehnično enoto (arhivsko škatlo), številko ali naslov dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, a.š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, Mestna občina Celje, številka arhivske škatle, ime ali številka dokumenta (leto).

Literatura – monografije

Priimek, ime avtorja: naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku). Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem.* Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki

navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku), za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika,* 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

Zapisi

— Besedila v rubriki Zapisi so navadno krajša, zanje pa veljajo enaki pogoji oddaje kot za razprave, ni pa potrebno oddati povzetka in avtorskega izvlečka (sinopsisa).

Ocene *(rubrika Iz knjižne police)* naj vsebuje:

— Privlačen, kratek naslov
— Naslov ocenjenega dela, citiran kot primeri zgoraj
— Besedilo naj obsega okvirno 2-3 strani
— Priloži se ločeno še skenirana naslovnica ocenjenega dela (300 ppi)

Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije.

Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani. Recenzentski postopek je anonimen.

Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov uredništva revije: Zgodovinsko društvo Celje (s pripisom za revijo Zgodovina za vse), Prešernova 17, SI-3000 Celje ali po elektronski pošti na naslov: batagelj@gmail.com. Za lažji kontakt pripišite še telefonsko številko, za vse ostale informacije pa smo vam na voljo na zgornjih naslovih.

Uredništvo

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje©
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod izvlečkov v angleščino: Simon Zupan

Prevod povzetkov v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:
Partizanki in partizan Prešernove brigade v Davči na Gorenjskem, 15. novembra 1943.
(Muzej novejše zgodovine Slovenije)

Zadnja stran:
Sv. Tomaž okoli leta 1900
(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693/004/001/384_00001)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.
The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.
Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life.*
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life.*

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.
Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si